

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТУПАК АЛІНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 903'12:567/569 (477) "633/634"

ДИСЕРТАЦІЯ

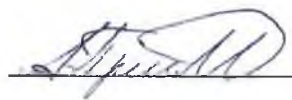
**ГОСПОДАРСТВО МИСЛИВСЬКИХ ПЛЕМЕН МЕЗОЛІТУ ТА
НЕОЛІТУ УКРАЇНИ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЗООЛОГІЇ**

032 Історія та археологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 А. В. Ступак

Науковий керівник: **Леонід Львович Залізник**, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Ступак А.В. Господарство мисливських племен мезоліту та неоліту України за даними археозоології. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2023.

Племена мисливців-збирачів мезоліту та неоліту існували на теренах України не менше 7 тисяч років (10 – 4 тис. р. тому). Протягом ранніх та середніх етапів голоцену сформувалися різні моделі адаптацій до умов навколишнього середовища, з відповідними природному оточенню специфічними способами й засобами полювання та рибальства.

У порівнянні із плейстоценовою епохою, на ранніх етапах голоцену різко збільшилась кількість лісів, в яких домінували нестадні копитні види тварин. Підвищення середньорічної температури в голоцені призвело до радикальної зміни об'єктів полювання на Європейському континенті та збільшенню видового різноманіття прісноводних риб (Маковієскі 2003). Нові умови життя вимагали докорінних змін ведення привласнювального господарства у порівнянні з попередніми епохами.

Господарство племен мезоліту та неоліту України вже тривалий час є об'єктом зацікавлення багатьох фахівців, суміжних з археологією, дисциплін. Це дисертаційне дослідження присвячене реконструкції господарства мисливців збирачів мезоліту та неоліту України за допомогою даних і методів археозоології.

Об'єктом дослідження археозоології є рештки тварин, полишені в якості кухонних та інших господарських відходів людьми попередніх історичних епох. В нашому випадку, первісними мисливцями та рибалками на своїх стоянках. Археозоологічні дослідження передбачають процедури визначення видового складу тварин поселень; розподілу кісткових решток за

господарським призначенням – від фрагментів знарядь праці до їхніх заготовок; вивчення специфічних слідів використання продукції тваринного походження; стану збереженості кісткового матеріалу. Результати археозоологічних досліджень можуть дати відповіді на питання визначення основних промислових тварин тієї чи іншої мисливської спільноти, способи поведінки з продукцією тваринного походження, сезону функціонування поселення та організації господарського життя на поселенні. Тож матеріали археозоології є важливим джерелом вивчення первісного мисливсько-рибальського господарства.

Історія залучення даних археозоології до інтерпретації археологічних джерел в Україні сягає початку ХХ століття (Підоплічко 1954; Рековець 2012). Першим дослідником який почав визначати кістки тварин з археологічних пам'яток був О. Браунер. Він працював з видовим визначенням решток коней з курганів півдня України (Браунер 1916).

В. Громова була першою дослідницею, яка вивчала рештки тварин, що походять з пам'яток мезоліту та неоліту. Їй належать визначення фауни кримських мезолітичних пам'яток (Громова 1935). Систематично досліджувати фауністичні рештки з пам'яток археології України розпочав І. Г. Підоплічко. Він працював з низкою пам'яток мезоліту та неоліту Надпоріжжя – пам'ятками сурської культури – Вовниги, Сурський острів, Шулаєв острів, степу – Кам'яна могила, та Керченського півострову – Фронтоне I, II (Підоплічко 1952b). Окрім того вчений є засновником школи палеозоологічних досліджень. Під його керівництвом постала ціла плеяда вчених дослідників теріофауни четвертинного періоду.

До складу групи дослідників палеозоологів входила В. І. Бібікова. Їй належить найбільш вагомий внесок в дослідженні фауністичних матеріалів низки опорних пам'яток мезоліту та неоліту України – Мирне, Ласпі 7, Фатьма-Коба, Білолісся, Гіржове, Базьків Острів, Огринь 8 та багатьох інших (Бібікова 1963, 1984). Дослідниця приділяла увагу способам адаптації племен мезоліту та неоліту до навколишнього середовища; методам полювання на різні групи

копитних тварин; географічній та хронологічній мінливості ареалів окремих видів копитних тварин. Зібрані дослідницею дані відіграли важливу роль у виділенні окремих ГКТ мисливців-збирачів ранніх етапів голоцену території України.

Розвиток уявлень про мезоліт та неоліт сприяє постановці нових завдань, які потребують вирішення. Багато археозоологічних досліджень обмежувалося складанням видового списку тварин, який дає поверхневі дані щодо господарства племен кам'яної доби. Відтак, актуальним є перегляд видового складу фауністичних залишків окремих поселень, узагальнення даних щодо археозоологічних колекцій пам'яток мезоліту та неоліту, які потенційно могли б розширити наші уявлення щодо моделі поведінки давніх мисливців з продукцією тваринного походження. Варто проаналізувати стан кісткових колекцій досліджень, спрямованих на визначення стану збереженості кісткового матеріалу та впливу на нього чинників природного та антропогенного характеру. Аналіз вікових категорій ссавців є корисним у визначенні сезону існування конкретного поселення. Аналіз репрезентації анатомічних елементів вказує на спосіб використання різних частин туші тварини в їжу. В окремих випадках, нестача другорядних за поживністю частин може вказувати на те, що тварину вполювали на великій відстані від табору, до якого доставляли лише найбільш поживні шматки туш тварин.

Пам'ятки мезоліту та неоліту України продовжують становити об'єкт зацікавлення вчених, відтак фауністичний матеріал накопичується та потребує вивчення.

Для вирішення поставлених завдань в дисертаційному дослідженні представлені результати опрацювання фауністичних матеріалів пам'яток, які розташовані в різних кліматичних зонах та належать до різних ГКТ – мисливців та рибалок великих річок, лісових мисливців, степових мисливців та мисливців гірських лісів.

У дисертаційному дослідженні представлені пам'ятки різних мисливсько-рибальських ГКТ. Зокрема до ГКТ мисливців та рибалок великих річок були

віднесені пам'ятки Огринь 8, Базьків Острів, Туба V, Занівське I, Мельнича Круча. Поселення В'язівка 4а, Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс, Погорілівка-Вирчище належать до ГКТ лісових мисливців з елементами степового господарства (полювання на коней). Носії цих моделей господарчої адаптації мешкали в смузі закритих лісових просторів. Спільною рисою матеріалів цих пам'яток є відносно видове різноманіття промислових тварин, присутність у вибірках решток риб та птахів (Залізняк 1990b). Копитні тварини цих пам'яток представлені нестатними видами, які характерні для закритих та змішаних ландшафтів – тур, зубр, олень європейський, козуля, тарпан та дикий кабан (Бибікова 1984). Річний цикл носіїв ГКТ був пов'язаний із поєднанням індивідуального полювання на копитних тварин з рибальством в залежності від пори року.

Склад фауни пам'яток степового регіону України – Білолісся, Гіржове, та Мирне був досліджений В. І. Бібіковою (Бибікова 1975, 1982). Основними промисловими видами тварин мешканців степу України в мезоліті були тарпан, тур, та сайгак. В невеликій кількості на пам'ятках були зафіксовані рештки європейського віслюка. В атлантикумі аридні умови попередніх кліматичних періодів – преборіалу та бореалу, змінилися на більш вологі. Відтак, в степових регіонах з'явилися переліски, де мешкали олені, козулі та дикі кабани. Саме такий фауністичний склад промислових тварин був виявлений на мезолітичній пам'ятці Мирне. Пам'ятки мезоліту степу України були віднесені до ГКТ «мисливців степу». На думку В. І. Бібікової полювання на нестатних тварин – тура та тарпана, відбувалося на місцях їх водопоїв, на узбережжях річок (Бибікова 1982b, с. 164). Водночас полювання на стадну тварину сайгака могло бути здійснене за допомогою загінних методів. Саме загінний метод із залученням спеціальних сіток та природних пасток донедавна використовувався в Казахстані (Атдаев 2016).

Багатою на пам'ятки мезоліту та неоліту є територія Криму. Умови півострову у поєднанні із гірськими масивами та степовими просторами сприяли формуванню в його межах специфічного складу фауни, який поєднує

співіснування типових степових та лісових видів тварин. Господарство племен мезоліту та неоліту Криму було віднесено до ГКТ «мисливців гірських лісів» (Яневич 1991; Залізняк 1998, с. 86-89). Зокрема, на ранніх етапах голоцену в межах Криму були поширені олені європейські, дикі коні та сайгак. Починаючи з атлантичного періоду у вибірках пам'яток мезоліту та неоліту починають домінувати рештки диких свиней, а також з'являються рештки козуль. У вибірці шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV були виявлені унікальні знахідки – рештки антилопи-джейрана (Вейбер та ін. 2021). Фрагмент черепу джейрана в межах Гірського Криму виявлений вперше. Найближчі знахідки кісток джейрана була виявлені І. Г. Підоплічком на мезолітичних стоянках Фронтоне I та Фронтоне II на Керченському півострові (Вейбер та ін. 2021; Мацкевой 1977). Особливістю мисливського господарства племен мезоліту та неоліту Криму є полювання на тварин змішаних ландшафтів. Рештки птахів та риби зберігаються в археозоологічних колекціях пам'яток Криму в рідкісних випадках. Найбільше вони представлені на пам'ятці Ласпі 7. На пам'ятці Буран-Кая IV в одиничному екземплярі була виявлена кістка дрохви.

Окрім матеріалів археозоології для реконструкції господарського життя племен мезоліту та неоліту перспективним є використання даних інших суміжних наук, зокрема етнографії. Метод реконструкції первісних суспільств через моделювання їх ГКТ був апробований Л. Л. Залізником для реконструкції господарства та побуту суспільств фінального палеоліту та мезоліту (Залізняк 1989, 1990, 1991, 1998). В докторській дисертації дослідника на основі даних археології та етнографії традиційних мисливсько-рибальських суспільств подано опис способу життя, методів полювання та рибальства, річного господарського циклу етнографічних та археологічних мисливців закритих лісових ландшафтів.

Для підтвердження здійснених реконструкцій були використані дані археології щодо методів та засобів полювання та рибальства з пам'яток мезоліту та неоліту лісової смуги Європи. Стоянки мезоліту Данії та Німеччини є багатими на знахідки виробів з органічних матеріалів. Зокрема, завдяки

дослідженню мезолітичних пам'яток торф'янистої місцевості Сатруб, Дювенсі (Німеччина) та Х'ярно (Норвегія) були виявлені рештки різних рибальських пасток для риби (заколів, вершей), сіток, гачків, а також дерев'яних човнів та весел. Краще збереглися кістки тварин, на яких були досліджені сліди обробки та сліди від ударів метальної зброї (Leduc 2012; Noe-Nygaard 1974; Jan, Sachers 2009). Ці дані є досить показовими для реконструкції елементів господарської діяльності мезолітичних та неолітичних мисливців.

Сучасні методи досліджень різних видів археологічних джерел значно піднесли рівень інтерпретації минулого. Так, археозоологічні дослідження якнайкраще допомагають реконструювати економіку суспільств кам'яної доби. Завдяки застосуванню природничих методів в археології з'являються нові дані, які потребують інтерпретації та узагальнення.

Своєрідні природні умови різних природно-ландшафтних зон України зумовили різні варіанти адаптації мезолітичних та неолітичних племен. Ці способи адаптації первісних мисливсько-рибальських суспільств отримали назву господарсько-культурних типів (ГКТ). У мезоліті та неоліті України виділено ГКТ лісових мисливців, мисливців та рибалок узбереж великих річок, мисливців степу, та мисливців гірських лісів. Матеріальна культура пам'яток різних ГКТ має власну специфіку. Зокрема вона проявляється у видовому складі тварин в археозоологічних колекціях, їх пропорції в кожній з них. Дані етнографії доповнюють наші уявлення щодо особливостей побудови господарського життя на поселеннях, способах полювання та використання продукції тваринного походження.

Результати дисертаційного дослідження демонструють спільні та відмінні риси у моделях адаптацій мисливців та рибалок мезоліту та неоліту України. Подані дані щодо видового складу промислових тварин з опорних пам'яток мисливців мезоліту та неоліту регіону. Вони узагальнюють результати більш ніж сторічної історії вивчення фауни пам'яток раннього голоцену України.

Ключові слова: Східна Європа, палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, кам'яна доба України, первісні мисливці та рибалки, теріофауна, археозоологія, доісторія, хронологія, історіографія.

Список публікацій здобувача

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Вейбер, А., Горобець, Л. 2018. Аналіз археозоологічного матеріалу мезолітичної пам'ятки Огринь 8 за матеріалами п'ятого та восьмого жител. *Магістеріум: археологічні студії*, 70, с. 34-40. (Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).

2. Вейбер, А. В. 2020. Постать Валентини Іванівни Бібікової в історії розвитку археозоології. *GEO&BIO (Вісник Національного науково-природничого музею)*, 19, с. 135-147. <https://doi.org/10.15407/gb1913>

3. Ступак, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Головні віхи історії археозоологічних досліджень в Україні. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 379-393. DOI: 10.37445/adiu.2022.02.25 (Особистий внесок: робота з архівними матеріалами, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).

4. Kovalchuk, O., Gorobets, L., Veiber, A., Lukashov, D., Yanenko, V. 2018. Animal remains from Neolithic settlements of the Middle Dnieper area (Ukraine). *International Journal of Osteoarchaeology*, 28, p. 217-215. <https://doi.org/10.1002/oa.2647> (Особистий внесок: обробка групи матеріалів).

5. Stupak, A., Gorobets, L., Smagol, V., Zalizniak, L. 2022. Archaeozoological analysis of animal remains from the Mesolithic site of Kukrek Culture Ihren 8 (Ukraine). *Interdisciplinaria archaeologica*, XIII (1), с. 7-17. <https://doi.org/10.24916/iansa.2022.1.1> (Особистий внесок: проведення досліджень аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Veiber, A. 2017. Overview of the osteological mammal material from the Surska culture in the Context of its development and adaptation of its communities to the natural environment. *NEENAWA International Scientific Conference, Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe*. 15 – 18 вересня 2017 р. Київ – Канів, с. 17.

7. Вейбер, А. В., Горобець, Л. В. 2019. Промислова фауна раннього голоцену Надпоріжжя за матеріалами археологічної пам'ятки Ігрень 8. *Палеонтологічні дослідження Доно-Дніпровського прогину: Матеріали міжнародної наукової конференції та XXXIX сесії Палеонтологічного товариства НАН України*. 13 – 17 травня 2019 р., Київ – Градизьк, с. 111-112.

8. Вейбер, А. В. 2019. Археозоологічні дослідження Валентини Іванівни Бібікової. *To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених*, 11 жовтня 2019 р. Київ, с. 21-24.

9. Veiber, A. 2019. Fauna of the Mesolithic site of Kukrek Culture Ohrin 8. *8th Postgraduate Zoo Archaeology Forum*, Єреван, 21 – 23 червня 2019 р., с. 11.

10. Veiber, A., Gorobets, L., Smagol, V., Zalizniak, L. 2020. Archaeozoological analysis of Igren' 8 as an exclusive Mesolithic site of Kukreck culture. *Quaternary Stratigraphy – palaeoenvironment, sediments, palaeofauna and human migrations across Central Europe INQUA SEQS 2020 Conference Proceedings*. Вроцлав, 28 вересня 2020 р., с. 121.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Veiber, A. 2018. An overview of the osteological mammal material from the archaeological sites of the Surska culture in the context of its tribes' adaptation to the environment. *Vita antiqua*, 10, с. 38-43.

12. Вейбер, А. В., Яневич, О. О., Смаголь, В. О. 2021. Фрагмент черепа джейрана *Gazella subgutturosa* в неолітичних шарах пам'ятки Буран-Кая IV (Крим, Україна): археологічний та зоологічний аспекти. *Кам'яна доба України*, 21, с. 217-225. *(Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).*

13. Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багат шарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). Литвиненко Р. О. та ін. (ред.). *Археологія Поділля*. Вінниця: Твори, с. 21-28. *(Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).*

14. Вейбер, А. В. 2019. Внесок Валентини Бібікової в розвиток відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України, Загороднюк І. В. (ред.) *Природнича музеологія*, 5, с. 42-45.

ANNOTATION

Stupak A. V. Economy of the Mesolithic and Neolithic hunter tribes of Ukraine by the archaeozoological data. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Dissertation to obtain the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field 03 “Humanities”, speciality 032 “History and archaeology”. – National University of Kyiv-Mohyla academy, Kyiv, 2023

Mesolithic and Neolithic hunter-gatherer tribes existed on the territory of Ukraine for at least 7 thousand years (10 – 4 thousand years ago). During the early and middle stages of the Holocene, various models of adaptation to environmental conditions were formed. They include a number of specific hunting and fishing methods and the yearly cycle of economic organization.

Compared with the Pleistocene epoch, in the Holocene's early stages, the forest type of landscape increased. Nonherding ungulate species changed the large Pleistocene megafauna. The increase in average annual temperature in the Holocene led to increasing in the species diversity of freshwater fish (Makowiecki 2003). New living conditions demanded fundamental changes in the management of the appropriating economy compared to previous eras.

The economy of the Mesolithic and Neolithic tribes of Ukraine was the object of interest of many specialists in disciplines related to archeology. This dissertation study is devoted to the reconstruction of the Mesolithic and Neolithic hunter-gatherer economy of Ukraine using the data and methods of archaeozoology.

The object of archaeozoology research is the animal bones, that were left as kitchen waste by people of previous historical epochs. The topic of this thesis research is deal with Mesolithic and Neolithic time hunter-gatherer tribes. Archaeozoological research involves procedures for determining the species composition; interpretation of bone remains distribution of according to their economic purpose; study of specific traces of the use on the bones; state of preservation of bone material. The results of archaeozoological research can provide to determine the main animals for hunting strategy, ways of behaving with animal

production, the settlement seasonality, and other details of life and economic organization of the settlement. Therefore, the materials of archaeozoology are an important source for studying the primitive hunting and fishing economy.

The history of usage of archaeozoological data for the interpretation of archaeological sources in Ukraine dates back to the beginning of the 20th century (Pidoplichko 1954; Rekovets 2012). O. Browner was one of the first researchers in Ukraine who starts to identify animal bones from archaeological sites. He worked with the species identification of the remains of horses from archaeological sites in southern Ukraine (Brauner 1916).

V. Gromova was the first researcher who studied animal remains from Mesolithic and Neolithic archaeological sites. She studied the bone remains from Crimean Mesolithic and Neolithic sites. (Gromova 1935). I. G. Pidoplichko organized a systematic study of the faunal remains from the archeological sites of Ukraine. He worked with a number of Mesolithic and Neolithic sites of Nadporizia – sites of Surska culture – Vovnyhy, Sursky Island, Shulaev Island, steppe zone sites – Kamyana Mogyla, and Kerch peninsula – Frontove I, II (Pidoplichko 1952). The scientist is the founder of the school of paleozoological studies. Under his leadership, worked a lot of teriologists and paleozoologists of the Quaternary period.

V. I. Bibikova was part of the I. Pidoplichko's lab group of paleozoologists. She made the most significant contribution to the study of faunal materials of a number of Mesolithic and Neolithic sites of Ukraine – Myrne, Laspi 7, Fat`ma-Koba, Bilolissya, Girzheve, Bazkiv Island, Ogryn 8 (Igren`8) and many others (Bibikova 1963, 1984). The researcher paid attention to the methods of adaptation of Mesolithic and Neolithic tribes to the environment; hunting methods; geographical and chronological variability of different species of ungulates. The database made by V. I. Bibikova played an important role in the assignment of adaptation models of hunter-gatherer tribes of the Mesolithic and Neolithic times of Ukraine.

There are a lot of scientific tasks dealing with Mesolithic and Neolithic times reconstructions that need to be solved. Many previous archaeozoological studies were limited to compiling a species list of animals. It is relevant to review the species

composition of some settlements, generalize data on archaeozoological collections of Mesolithic and Neolithic sites, and expand our understanding of the behavior pattern of ancient hunters with products of animal origin. Analyzing the state of bone preservation helps with determining natural and anthropogenic factors. The analysis of age categories of mammals is useful in determining the seasonality of each settlement. Analysis of the representation of the anatomical elements indicates food using different parts of the animal body. In some cases, the lack of nutritionally minor elements may indicate that the animal was hunted at a long distance from the camp, and only the most nutritious parts of the animal carcasses were delivered to the camp. Mesolithic and Neolithic sites of Ukraine still be the object of interest of scientists. Faunal material from excavated sites accumulates and needs to be studied.

The dissertation research presents the results of the archaeozoological studying bone material from Mesolithic and Neolithic archaeological sites of Ukraine. These sites are located in different climatic zones of Ukraine and belong to different adaptation models: hunters and fishermen of large rivers, forest hunters, steppe hunters, and hunters of mountain forests.

This study presents the results of various adaptation models of hunters and fishermen of Ukrainian Mesolithic and Neolithic. The adaptation model of hunters and fishermen of large rivers are represented by Ogryn 8 (Igren`8), Bazkiv Island, Tuba V, Zanivske I, Melnycha Krucha archaeological sites. The settlement of Vyazivok 4a belongs to the forest hunters adaptation model. The bearers of these models of economic adaptation lived in a strip of closed forest spaces. A common feature of the materials of these sites is animal species diversity, and the presence of fishes and birds remains (Zaliznyak 1990). The ungulates of these sites are represented by non-herd species, which exist in closed and mixed landscapes – roe deer, wild ox, european bison, red deer, wild horse, and wild pig (Bibikova 1984). The annual cycle of hunters and fishermen of large rivers adaptation model was associated with a combination of an individual hunting for large hoofed animals with fishing depending on the season.

The faunal composition of the steppe region archaeological sites of Ukraine – Bilolissia, Girzheve, and Myrne – was studied by V. I. Bibikova (Bibikova 1975, 1982). The main hunting species of the steppe region were the wild horse, wild ox, and saiga. A small number of remains of the European donkey were recorded at the studied sites. The arid conditions of the Preboreal and Boreal have changed to more humid ones in the Atlantic climatic stage. The presence of red deer, roe deer, and wild pig remains points to forest appearance in the steppe regions in the Atlantic. This faunal composition was discovered at the Mesolithic site of Myrne. Mesolithic archaeological sites of the steppe zone were assigned to the "steppe hunters" model of adaptation. According to V. I. Bibikova, the hunting of non-herding animals – wild ox, and wild horse took place at their watering places, on the banks of rivers (Bibikova 1982).

The territory of the Crimea is rich in Mesolithic and Neolithic archaeological sites. The Crimean landscape, combine mountain massifs and steppe zones. Crimean wild fauna composition combines the coexistence of typical steppe and forest animal species. The economy of the Mesolithic and Neolithic tribes of Crimea was attributed to "mountain hunters" adaptation model (Yanevich 1991; Zaliznyak 1998, pp. 86-89). During the early stages of the Holocene, red deer, wild horse, and saiga were common within the Crimea. Starting from the Atlantic, the remains of wild pigs and roe deer begin to dominate in archaeozoological collections of Mesolithic and Neolithic sights. In the sample of the II1B layer of Buran-Kaya IV archaeological site, the remains of goitered gazelle, and Argali sheep were discovered. A fragment of a gazelle skull was discovered for the first time within the Mountainous Crimea. The closest finds of gazelle bones were discovered by I. G. Pidoplichko at the Mesolithic sites of Frontove I and Frontove II on the Kerch Peninsula (Matskevoy 1977). The remains of wild sheep were discovered by V. I. Gromova in the Mesolithic layers of the Shan-Koba, Fat`ma-Koba, and Murzak-Koba archaeological sites (Gromova 1935). A feature of the hunting economy of the Mesolithic and Neolithic tribes of Crimea is the hunting of animals in mixed landscapes. The remains of birds and fish are kept in the archaeozoological collections of the

Crimea in rare cases. Most of them are represented at the Laspi site 7, a single copy of a bustard bone was found at the Buran-Kaya IV archaeological site.

The usage of ethnography is promising for the reconstruction of the economic life of Mesolithic and Neolithic tribes. The method of reconstruction of primitive societies through the modeling of their model of adaptation was tested by L. L. Zaliznyak (Zaliznyak 1989, 1990, 1991, 1998). The researcher's doctoral dissertation, based on the data of archeology and ethnography of traditional hunting and fishing societies, describes the lifestyle, methods of hunting and fishing, the annual economic cycle of ethnographic and archaeological hunters of closed forest landscapes.

To confirm the reconstructions, were collected archeological analogies – means of hunting and fishing from the Mesolithic and Neolithic sights. The Mesolithic sites of Denmark and Germany are rich in finds of products made of organic materials. In particular, thanks to the research of the Mesolithic sights of the peaty area of Satrub, Duvensee (Germany) and Hjarno (Norway), the remains of various fishing traps for fish (snares, verses), nets, hooks, as well as wooden boats and oars were discovered . Animal bones were better preserved, on which traces of processing and traces of projectile weapons were studied (Leduc 2012; Noe-Nygaard, 1974; Jan, Sachers 2009). These data are quite indicative for the reconstruction of the elements of economic activity of Mesolithic and Neolithic hunters.

There are a lot of modern research methods of various types of archaeological sources. They have significantly raised the level of interpretation of the past. A lot of new significant is appear thanks to the usage methods of natural science in archeology. In particular, archaeozoological research helps to reconstruct the economy of Stone Age societies.

Different natural conditions of different natural and landscape zones of Ukraine led to development of four types of adaptation models of Mesolithic and Neolithic tribes. In Mesolithic and Neolithic periods of Ukraine, these adaptation models consists of forest hunters, hunters and fishermen of the banks of large rivers, hunters of the steppe zones, and hunters of mountain forests. The faunal composition

from archaeological sites of different adaptation models has its own specificity. In particular, in species composition of animals, bone preservation, and the way of meat utilization. The data of ethnography complement our ideas about the economic life on Mesolithic and Neolithic settlements, ways of hunting and the use of products of animal origin.

Key words: Eastern Europe, Paleolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Stone age of Ukraine, hunters and gatherers, teriofauna, archaeozoology, prehistory, chronology, historiography.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ.....	27
1.1 Історія дослідження господарства племен мезоліту та неоліту за даними археології.....	27
1.2 Історія залучення етнографічних джерел в археології для соціально-економічних реконструкцій мисливських суспільств.....	32
1.3 Історія вивчення фауни пам'яток мезоліту та неоліту України.....	43
1.4 Висновки Розділу 1.....	56
РОЗДІЛ 2 ФАУНА ПАМ'ЯТОК МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ.....	60
2.1 Матеріали і методи остеологічного дослідження.....	62
2.2 Фауна мезолітичної пам'ятки культури кукрек Огрінь 8 (Ігрень 8).....	64
2.3 Фауністичні знахідки багаточарового поселення Базьків Острів.....	74
2.4 Фауна стоянки буго-дністровської культури Мельнича Круча.....	78
2.5 Фауна стоянок Туба V та Занівське I.....	79
2.5.1 Фауна стоянки Туба V.....	80
2.5.2 Фауна стоянки Занівське I.....	81
2.6 Фауна стоянки В'язівка 4а (за матеріалами досліджень 1988 року).....	82
2.7. Фауна неолітичних поселень Українського Полісся (за матеріалами поселень Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс, та Погорілівка-Вирчище).....	86
2.7.1 Фауністичні матеріали пам'ятки Лисогубівка.....	86
2.7.2 Фауна неолітичного поселення Гришівка.....	88
2.7.3 Фауна неолітичного поселення Мньово-Ліс.....	90
2.7.4 Фауна неолітичного поселення Погорілівка-Вирчище.....	91
2.8 Фауна мезолітичних пам'яток степового регіону України – Білолісся, Гіржове та Мирне (за результатами дослідження В. І. Бібікової).....	92

2.8.1 Фауна стоянки Білолісся.....	93
2.8.2 Фауна стоянки Гіржове.....	93
2.8.3 Фауна стоянки Мирне.....	94
2.9 Фауна гротових пам'яток заходу України.....	97
2.9.1 Фауна мезолітичних шарів пам'ятки Прийма I.....	98
2.9.2 Фауна гроту Прийма VII.....	99
2.9.3 Фауна пам'ятки Львів VIII.....	100
2.10 Фауна шару П1В стоянки Буран-Кая IV	100
2.11 Фауна багат шарової стоянки Таш-Аір I.....	109
2.12 Фауна багат шарової стоянка Заміль-Коба II.....	112
2.13 Фауна стоянки Ласпі 7.....	112
2.14 Висновки Розділу 2.....	114
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ГОСПОДАРСТВА ПЛЕМЕН	
МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІСОВИХ, ЗМІШАНИХ ТА	
ГІРСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ.....	
3.1 Кліматичні особливості ранніх та середніх етапів голоцену.....	116
3.2 Формування господарсько-культурних типів мисливців-збирачів мезоліту та неоліту території України.....	120
3.3 Господарство ГКТ лісових мисливців.....	122
3.3.1 Особливості господарства мешканців мезолітичної стоянки В'язівок 4а.....	122
3.3.2 Особливості мисливського господарства неолітичних пам'яток Українського Полісся – Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс та Погорілівка-Вирчище.....	124
3.4 Господарство ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок.....	125
3.4.1 Особливості господарства носіїв ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок за даними етнографії.....	126
3.4.2 Особливості мисливського господарства мешканців мезолітичного поселення Огрнь 8.....	137

3.4.3 Особливості мисливського господарства племен буго-дністровської культури (за матеріалами пам'яток Базьків Острів та Мельнича Круча).....	143
3.4.4 Господарство мезолітичних та неолітичних племен в околицях озера Туба (за матеріалами стоянок Туба V та Занівське I).....	149
3.5 Господарство носіїв ГКТ мисливців степів.....	149
3.5.1 Особливості мисливського господарства стоянок Мирне, Гіржове та Білолісся.....	151
3.6 Господарство носіїв ГКТ мисливців гірських лісів.....	153
3.6.1 Особливості полювання та риболовлі носіїв ГКТ мисливців гірських лісів за даними етнографії.....	154
3.6.2 Особливості мисливського господарства племен мезоліту та неоліту Гірського Криму (За матеріалами стоянок Буран-Кая IV; Таш-Аір I; Заміль-Коба II та Ласпі 7).....	157
3.6.3 Господарство гротових поселень Передкарпаття (за матеріалами пам'яток Львів VII, Прийма VII та Прийма I).....	160
3.7 Висновки Розділу 3.....	162
РОЗДІЛ 4 АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ УКРАЇНИ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ.....	165
4.1 Дані археології щодо окремих аспектів мисливського господарства мисливців-збирачів мезоліту та неоліту.....	165
4.2 Дані археології стосовно рибальського промислу мисливців – збирачів мезоліту та неоліту.....	168
4.3 Проблема появи одомашнених тварин на території України за даними археозоології.....	171
4.4 Ссавці в якості хронологічних маркерів раннього та середнього голоцену України.....	181
4.5 Висновки Розділу 4.....	185
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЕРЕЛ.....	194

ДОДАТОК 1.....	214
ДОДАТОК 2.....	217
ДОДАТОК 3.....	264

Список скорочень окремих морфометричних показників за методикою А.Дріш (Driesh 1976)

Bd – Ширина дистального кінця кістки
 Glm – Довжина медіальної частини кістки
 Gli – Довжина латеральної частини кістки
 Dm – Ширина медіальної частини кістки
 Di – Ширина латеральної частини кістки
 Фр-т – фрагмент (кістки)

Список скорочень окремих статистичних показників за методикою описаною Р. Лі. Лайманом (Lee Lyman, R., 2008)

MNI (Minimum number of individuals) – Мінімальна кількість особин
 NISP (Number of identified species) – Кількість визначених фрагментів кісток

Список скорочень назв наукових установ

ННПМ НАН України – Національний науково-природничий музей Національної академії наук України

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

Список скорочень загальноісторичних термінів

ГКТ – Господарсько-культурний тип

Список скорочень назв видань

БМОИП – (Бюлетень московського общества испытателей природы)
 Бюлетень московського товариства дослідників природи

ВСТУП

Актуальність теми. Початок голоцену пов'язаний із докорінними кліматичними перетвореннями, до яких, на всіх його етапах, людство повинно було пристосовуватись з метою опанування нових навичок використання ресурсів навколишнього середовища. Нові умови вимагали змін мисливської стратегії, появи нових засобів полювання, засвоєння прийомів рибальства та збиральництва. Ці фактори сприяли формуванню специфічних рис мисливського господарства племен мисливців-збирачів мезоліту та неоліту.

Привласнювальний спосіб ведення господарства племен мезоліту та неоліту обумовлював провідну роль полювання, рибальства та збиральництва для виживання первісних колективів. Дослідження та реконструкція загальних рис господарського життя передбачають не лише вивчення відповідних археологічних матеріалів, але й фауністичних решток та залучення етнографічних матеріалів. Загальні риси мисливського господарства племен мезоліту та неоліту були описані на різних етапах дослідження та узагальнення знань різними дослідниками (Даниленко, 1969; Залізняк, 1991; 1998; Бибікова 1984; Яневич, 1990).

Фауністичний матеріал, який надходить з досліджуваних археологами пам'яток мезоліту та неоліту України накопичується та потребує ретельного вивчення згідно сучасних методичних засад археозоології. Водночас уже опрацьовані колекції фауни з раніше розкопаних археологами пам'яток часом потребують перегляду, а отримані результати – узагальнення.

Сучасні археозоологічні дослідження передбачають високий рівень деталізації опису поведінки первісних мисливців із кістковим матеріалом; поділ його на різні групи господарського використання; опис стану збереженості кісткових решток тварин та, за можливості, реконструкції умов навколишнього середовища та сезонності поселення. Така інформація в перспективі допоможе деталізувати та узагальнити моделі адаптації первісних мисливців до умов навколишнього середовища.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у Докторській школі імені родини Юхименків при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія», за спеціальністю 032 «історія та археологія» протягом 2017 – 2021 навчальних років. Тема дисертації пов'язана із виконанням планової теми відділу палеонтології ННПМ НАН України «Розвиток екосистем у пізньому кайнозої України» (термін виконання 2020 – 2024 рр.)

Мета і завдання дослідження. Головною метою дисертаційного дослідження є реконструкція мисливського господарства племен мезоліту та неоліту території України за результатами дослідження археозоологічних матеріалів із залученням даних етнографії по традиційним мисливсько-рибальським суспільствам лісової зони Євразії. В роботі аналізуються матеріали з мезолітичних та неолітичних пам'яток України, що належать до господарсько-культурних типів (далі ГКТ) лісових мисливців, мисливців та рибалок узбереж великих річок, мисливців степової зони та мисливців гірських лісів. Дослідження надасть можливість конкретизувати особливості природного оточення мезолітичних та неолітичних мисливців, деталізувати особливості їхнього способу життя, реконструювати способи використання продукції тваринного походження та особливості використання умов навколишнього середовища для полювання.

Авторка дисертаційного дослідження має на меті:

- Описати сучасний стан дослідження господарства племен мезоліту та неоліту України, зокрема подати історію попередніх археозоологічних досліджень пам'яток мезоліту та неоліту території України, узагальнити отримані попередниками археозоологічні дані та окреслити перспективні напрямки майбутніх досліджень.

- За результатами визначення матеріалів окремих пам'яток мезоліту та неоліту передбачається визначити основні види промислових тварин, роль рибальського промислу та полювання на птахів у господарстві окремих пам'яток. За можливості, на основі археозоологічних визначень зібрати дані

щодо сезонності існування досліджуваних поселень. Визначити особливості адаптації мешканців досліджуваних пам'яток до умов навколишнього середовища.

- Отримані нові археозоологічні дані планується застосувати для деталізації способу життя мисливців та рибалок мезоліту та неоліту України з використанням методики етно-археологічної реконструкції через ГКТ суспільства, запропонованої Л.Л.Залізняка (1991, с.57-65; 1998, с. 60-111). У підсумковій частині праці передбачається узагальнити наявну інформацію відносно основних рис мисливсько-рибальського господарства племен мезоліту та неоліту України та його специфічних особливостей на окремих пам'ятках.

Об'єктом дослідження є фауністичні колекції пам'яток мезоліту та неоліту України.

Предмет дослідження – мисливське господарство племен мезоліту та неоліту України, його специфічні риси на конкретних пам'ятках.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України від Полісся на півночі до гірського Криму на півдні. В дослідженні задіяні результати вивчення мезолітичних стоянок Львівської області заходу України та стоянки мезоліту та неоліту навколо озера Туба Луганської області сходу України.

Хронологічні межі охоплюють періоди мезоліту та неоліту (X – III тисячоліття до н. е.) В дисертаційному дослідженні термін «неолітичні племена» означає племена, які вже засвоїли виробництво кераміки, але спосіб господарства був здебільшого привласнювальним. Цей етап розвитку неоліту також фігурує під назвами «субнеоліт» або «пара-неоліт» (Гаскевич et al. 2020, с. 310).

Методика роботи базується на поєднанні сучасних методів археозоологічних досліджень – видовому та віковому визначенні фрагментів кісток, опису тафonomії матеріалу та його морфометричної обробки (Fernandez-Javo, Andrews 2016; Behrensmeyer 1978; Reitz, Wing 2008). Бази даних фауністичних визначень опрацьовувалися за допомогою статистичного аналізу.

Для реконструкції цілісної картини господарства племен мезоліту та неоліту України використовувався порівняльно-історичний метод, а також методика етно-археологічної реконструкції через ГКТ суспільства, запропонована Л.Л.Залізником (Залізник 1989, с. 90-108; 1991, с.57-65; Залізник 1998, с. 60-111).

Наукова новизна у роботі:

- Подана історія та загальна характеристика стану вивчення господарства племен мезоліту та неоліту. Зокрема результати вивчення фауністичних колекцій з пам'яток цього часу.

- Розглянуті фауністичні колекції пам'яток, які належать до різних господарсько-культурних типів. Зокрема матеріали пам'яток Огринь 8, Базьків Острів, В'язівок 4а, опрацьовувалися вдруге після В. І. Бібікової та Н. Г. Білан (Тимченко). Матеріали пам'ятки Буран-Кая IV опрацьовані вперше. Подана характеристика їхньої інформативності щодо основних рис мисливського господарства племен мезоліту та неоліту, а також способів адаптації племен до умов навколишнього середовища.

- Описані спільні та відмінні риси у полюванні, співвідношенні ролі рибальства та полювання на кожному окремому поселенні. Зазначена роль полювання на окремі види ссавців та птахів.

- Для деталізації загальних рис мисливського господарства було використане моделювання ГКТ за допомогою даних етнографії та спеціальної методики (Залізник 1991, 1998). Подана характеристика ГКТ мисливців узбереж річок та мисливців гірських лісів. Описані імовірні способи полювання, рибальства та використання продукції тваринного походження.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів під час досліджень у напрямку палеозоології, реконструкції ареалів тварин на ранніх етапах голоцену. Отримані результати можуть бути використані для написання наукових та науково-популярних робіт у галузі археології та палеозоології, навчальних посібників, а також для викладання загальних і спеціальних курсів у вищих учбових закладах.

Особистим внеском дисертанта є опрацювання фауністичних колекцій пам'яток Огринь 8, Базьків Острів та Буран-Кая IV, узагальнення існуючих даних щодо стану дослідженості фауністичних колекцій пам'яток мезоліту та неоліту.

Крім того, у 2018 році автор приймала участь у дослідженні пам'ятки Огринь 8 Археологічної експедиції НаУКМА під керівництвом Л. Л. Залізняка.

Апробація результатів дисертації проводилась у вигляді доповідей на засіданнях кафедри археології НаУКМА, міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференціях в Україні: в Києві (2017, 2018, 2020, 2021), Градизьку (2019), Каневі (2017), Вінниці (2019), у Вірменії в Єревані (2019), у Польщі, у Вроцлаві (2020).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження було опубліковано 14 наукових праць, з них 5 – у фахових наукових виданнях, виданнях затверджених ДАК України та іноземних і 9 у інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, списку скорочень, трьох розділів, висновків (193 стор.), списку літератури (223 найменування), та додатків (Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації, 47 таблиць та 27 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи 286 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ

Питання первісного господарства мезолітичного та неолітичного населення України вивчала плеяда дослідників ХХ та ХХІ ст. Їхній внесок в зазначену проблематику розглядається в цьому розділі.

Реконструкція мисливського господарства племен кам'яної доби вимагає від дослідника комплексного підходу до вирішення поставлених завдань. Більшість з джерел в дисертаційному дослідженні будуть пов'язані з результатами опрацювань фауністичного матеріалу з археологічних пам'яток, а також даними етнографії та археології, які є корисними для реконструкції мисливського господарства мезолітичних та неолітичних мисливців. Кожна з перелічених галузей передбачала для реконструкцій використання специфічних властивих саме для неї методів. Відтак в розділі будуть описані реконструкції мисливського господарства племен мезоліту та неоліту дослідниками археологами, етнологами та археозоологами.

1.1 Історія дослідження господарства племен мезоліту та неоліту за даними археології

Історія дослідження господарства мезолітичного та неолітичного населення території України пов'язана з історією відкриття та дослідження перших пам'яток цього часу. Під час досліджень археологи перш за все ставили завдання культурної інтерпретації знахідок та їх датування. На ранніх етапах дослідження мезолітичних та неолітичних пам'яток уявлення про господарство їх мешканців виходило із аналізу знарядь полювання, праці та предметів побуту, які тим чи іншим чином відображують сферу господарського життя. Через несприятливі геологічні умови залягання рештки тварин знайдено далеко не на всіх пам'ятках. Через невелику кількість фахівців відповідного профілю, ці знахідки не завжди були досліджені належним чином.

Наприклад, один з перших дослідників первісності П. П. Єфименко висловив думку, що починаючи із мезолітичного періоду полювання починає

відігравати меншу роль ніж в палеоліті. Цей висновок він зробив на підставі того факту, що вироби з кременю в мезоліті мають тенденцію до мікролітизації. На думку П. П. Єфименка полювати мисливською зброєю складовими якої є мікролітичні вироби, складніше, а отже полювання починає відігравати в мезоліті менш важливу роль ніж в палеоліті (Єфименко 1953, с. 634). Тим не менш, дослідник вірно зазначив зростання ролі рибальства, полювання на водних птахів та збільшення ролі збиральництва в цей період (Єфименко 1953, с. 633-37).

В. М. Даниленко вважав, що господарство племен мезоліту («епіпалеоліт» за В. М. Даниленко) майже не відрізнялося від господарства первісних племен палеоліту. На думку В. М. Даниленка, очевидні зміни у господарській діяльності первісних колективів кам'яної доби відбулися лише після «неолітичної революції» (Даниленко 1969, с. 52). Дослідник відзначав елементи відтворювального господарства – тваринництва та землеробства, на пам'ятках неоліту буго-дністровської культури – Базьків Острів та Митьків Острів, пам'ятці Кам'яна Могила, пам'ятці Таш-Аір I (Даниленко 1969, с. 177-180). Даниленко був прибічником раннього поширення скотарства на півдні України внаслідок міграції у VII тис. до н.е. скотарів з Передкавказзя та Прикаспію на захід у Надазов'я (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

Д. Я. Телегін більш детально зупинився на вивченні основних рис господарства племен мезоліту. Він оперував даними з фауністичних визначень багатьох пам'яток мезоліту та неоліту. Дослідник виокремив для цього періоду індивідуалізацію полювання, зростання ролі рибальства та збиральництва. Однак торкаючись проблеми появи одомашнених тварин на території України Д. Я. Телегін помилково відзначав знахідки решток одомашнених тварин на Василівському ранньомезолітичному могильнику. Дослідник також зазначає присутність одомашнених биків на пам'ятці Гіржове (Одеська область) та одомашнених свиней на мезолітичних пам'ятках Криму (Телегін 1982, с. 199-202). Однак В. І. Бібікова, яка опрацьовувала матеріали більшості згаданих

Д. Я. Телегіним стоянок не знайшла в матеріалах зазначених пам'яток будь-яких ознак одомашнення тварин (Бибикова 1959, 1978).

До реконструкції мисливського господарства племен мезоліту та неоліту свого часу долучився А. А. Формозов. На основі фауністичних визначень пам'яток Таш-Аїр I, Кам'яна Могила, та пам'яток буго-дністровської культури дослідник вважав, що перша поява одомашнених тварин в межах України відбулася на ранніх етапах неоліту. Дослідник не погодився з В. М. Даниленком, що носії культури кукрек вже вели відтворювальний спосіб господарства (Формозов 1977, с. 66-67).

При реконструкції особливостей господарства мезолітичних та неолітичних племен території Заходу України Л. Г. Мацкевий спирався на склад фауни стоянок Воронців II, Старуня I, Прийма I заходу України. Дослідник зазначає що у порівнянні із палеолітичним часом в мезоліті збільшується видове різноманіття промислових тварин. Це пов'язано з умовами полювання на нестадних копитних тварин. Спосіб полювання вимагав від мезолітичних мисливців більшої рухливості, тому Л. Г. Мацкевий зазначає, що в цей час поширюються стоянки, які являли собою табори тимчасового перебування мисливців (Мацкевий 2000, с. 3-34).

В. І. Непріна тривалий час досліджувала пам'ятки культури ямково-гребінцевої кераміки та дніпро-донецької культури Полісся та лісостепу Лівобережної України (Непріна 1976). Дослідниця вважає, що господарство носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки було привласнювальним попри контакти із носіями трипільської культури, які вже володіли навичками відтворювального господарства (Непріна 1976 с. 141). Дослідниця опублікувала знаряддя рибальства мезоліту та неоліту – гачки, гарпуни та блешні, а також реконструювала можливі способи рибної ловлі часів неоліту та енеоліту (Непріна 1991).

Зібрані В. І. Непріною дані щодо неолітичних поселень Українського Полісся були доповнені дослідженнями Є. В. Ногіна. Увага вченого була звернена на культурно-хронологічні аспекти розвитку культур ямково-

гребінцевої кераміки та дніпро-донецької. В інтерпретації основних рис господарської діяльності неолітичного населення Українського Полісся дослідник підтримує ідеї В. І. Непріної. На його думку, природні особливості досліджуваного регіону сприяли тривалому розвитку мисливських та рибальських традицій протягом усього неоліту до III тис. до н.е. (Ногін 2016 с. 558-559).

Л. Л. Залізняк багато років досліджував фінальний палеоліт, мезоліт та неоліт Українського Полісся, де розкопав десятки пам'яток свідерської, кудлаївської, яніславицької, кукрецької та пісочнорівської культур (Залізняк 1989, 1991, 1998, 2009). Дослідник брав активну участь в дослідженні мезолітичних пам'яток лісостепової України Огринь 8 (Ігрень 8) (Залізняк 2018) та В'язівок 4а (Залізняк 1998, с. 152-155, 99-106), а також гірського Криму (Ласпі 7). Л. Л. Залізником запропонована методика комплексної етно-археологічної реконструкції способу життя та господарства мисливців на північного оленя фінального палеоліту (Залізняк 1989, 1995) та лісових мисливців мезоліту (Залізняк 1991, 1998) через їх ГКТ із залученням даних етнографії. Ним же описані і систематизовані господарсько-культурні типи фінального палеоліту та мезоліту території України (Залізняк 1998, с. 60-111). Вченому належать ґрунтовні узагальнення щодо основних рис мисливського господарства мисливців та рибалок мезоліту та неоліту України. Зокрема, ним розроблена загальна схема диференціації моделей господарчої адаптації (ГКТ) для пізнього палеоліту та мезоліту території України (Залізняк 1989, 1990, 1997, 1998).

Археолог І. М. Гавриленко досліджував заглиблені в землю зимові житла на мезолітичній стоянці В'язівок 4а на Полтавщині. Особливості господарського життя мешканців цієї пам'ятки допомогли реконструювати численні знахідки фрагментів кісток тварин – об'єктів мисливської та рибальської здобичі мешканців поселення, а також фрагменти мисливської зброї (Залізняк, Гавриленко 1995, 1996; Гавриленко 2000, 2001). Результати

дослідження пам'ятки В'язівок 4а дозволяють екстраполювати ці результати на особливості господарства мезолітичних племен лісо-степової зони України.

Н. С. Котова неодноразово торкалася в своїх дослідженнях проблеми неолітизації України та шляхів проникнення на її територію привласнювальної економіки. Слідом за В.М. Даниленком вона вважала, що на територію України перші скотарі прийшли у VII тис. до н.е. з Передкавказзя та Прикаспію (Котова 2003, с. 110-111).

В. Н. Станко багато років досліджував мезоліт та фінальний палеоліт степів Надчорномор'я. Ним розкопані відомі стоянки Мирне, Гіржове, Білолісся. На мезолітичному поселення Мирне була виявлена низка об'єктів, матеріали яких дозволили визначити головні риси господарства мезолітичних мисливців степів України. Особливістю господарства мезолітичних мисливців Надчорномор'я було полювання на копитних тварин – тура, дикого коня, європейського віслюка та сайгака. Додатковим джерелом харчування мисливців регіону було збирання молюсків роду *Helix* (Станко 2008).

О.О. Яневичем дана реконструкція господарства мисливців збирачів мезоліту та неоліту Криму. Дослідник окреслив характерні риси господарства мезолітичних та неолітичних мисливців гірського Криму віднісши їх до ГКТ мисливців гірських лісів. Під час реконструкції О.О.Яневич залучав дані етнографії, які доповнювали отримані результати археологічних досліджень. Водночас дослідник досить критично ставився до наявності одомашнених тварин в межах пам'яток мезоліту та неоліту Криму (Яневич 1990; Яневич 2007, с. 222-235).

В процесі реконструкції способу життя, зокрема господарства первісних колективів, археологи намагалися використати всі доступні джерела. Перш за все це різноманітні археологічні джерела та дані етнографії. За наявності фауністичних решток тварин були здійснені їх визначення фахівцями відповідного профілю. Висновки з цих визначень часто цитувалися дослідниками, повторюючись. Деяка інформація щодо фауністичних визначень була невірно трактована археологами. Наприклад запис виду тварини

відкритою номенклатурою сприймався за факт одомашнення (Телегін 1982, Станко 2007, с. 26). В окремих випадках визначення були здійснені на матеріалах погано стратифікованих пам'яток, або колекціях, де приналежність фауністичного матеріалу до конкретного шару була втрачена з часом. Нерідко це ставало причиною хибних висновків, щодо появи одомашнених тварин в межах території України.

Відтак набуває актуальності необхідність перевизначення деяких колекцій. Досить якісні результати були отримані дослідниками, які для реконструкції основних господарських рис первісних суспільств залучали дані етнографії. На сучасному етапі розвитку науки зростає кількість методів, завдяки яким ми отримуємо більше фактичних даних. Комплексність цих досліджень робить їх результати більш достовірними.

1.2 Історія залучення етнографічних джерел в археології для соціально-економічних реконструкцій мисливських суспільств

Інтерпретація археологічних матеріалів, які стосуються суспільств дописемного історичного періоду, вимагає від дослідника комплексного підходу. Важливе місце в дослідженні життєдіяльності давніх людських колективів займають дані етнографії, які допомагають скласти цілісне уявлення про мисливське господарство племен мезоліту та неоліту.

Застосування даних етнографії для вирішення суто археологічних проблем, зокрема історії первісного суспільства, має тривалу історію. Це пов'язано перш за все із становленням археології та етнографії як наукових галузей знань, накопиченням фактичних даних щодо життя первісних колективів, а також необхідністю формування цілісного уявлення про їхнє життя.

Починаючи з середини XIX століття, з'являються перші етнографічні дослідження пов'язані із вивченням духовної та матеріальної культури традиційних суспільств. Відбуваються перші спроби порівняння первісних

суспільств кам'яної доби (апополітених) з традиційними суспільствами сучасності (синполітейними).

Першими які намагалися реконструювати елементи первісної культури були Льюїс Генрі Морган, Едуард Бернетт Тайлор, та Джон Фергюсон Мак-Леннан. Вони заклали ідею про принцип еволюціонізму в культурі, який передбачає безперервний розвиток культури в історичному процесі від більш примітивних форм до розвинутих. Відтак подібність економічного розвитку суспільства дописемного періоду з сучасними етносами з традиційним укладом життя дозволили проводити між ними аналогії. На думку дослідників подібність економічного розвитку є визначальним фактором подібності і в інших сферах життя (Тайлор 1989; Морган 1935).

Популярність еволюційної школи в культурології наприкінці XIX та початку XX ст. співпала зі зростом зацікавлення вченими первісними (синполітейними) суспільствами. В Україні етнографією традиційних суспільств в цей час цікавилася історик та етнограф Катерина Грушевська. У своїх публікаціях дослідниця виявила інтерес до вивчення традиційних племен Америки (Грушевська, 1924). Вона була добре знайома з працями дослідників таких установ як «Бюро Американської етнології» та «Смітсонським Інститутом». Дослідниця зазначає, що вивчення племен з традиційним укладом життя є потенційно корисним для реконструкції побуту віддалених від сьогодення епох.

Популярність школи еволюціонізму в радянський час пов'язана з тим, що саме цю наукову парадигму взяв за основу один з ідеологів марксизму Фрідріх Енгельс (Енгельс 1986).

Одним з дослідників, який спробував порівняти побут і господарство традиційних суспільств із побутом суспільств праісторичних епох був Петро Петрович Єфименко. Дослідник порівняв технокомплекс властивий для середнього палеоліту «мустьєрська культура» із деякими виробами тасманійців – аборигенних племен Австралії. Спосіб життя колективів пізнього палеоліту порівнював із способом життя індіанців Північної Америки або мисливців на

морського звіря полярного кола. У ХІХ та на початку ХХ ст. на реконструкції праісторичного періоду великий вплив чинили методи еволюційного підходу в етнографії, які були використані П. П. Єфименком для побудови етнографічних аналогій (Єфименко, 1953). Для обґрунтування таких порівнянь П. П. Єфименко звертався до праці Л. Г. Моргана «Давнє суспільство», за класифікацією якого, суспільства раннього та середнього палеоліту могли б належати до «нижнього ступеню дикості», суспільства пізнього палеоліту до «середнього ступеню дикості», а мезоліту до «вищого ступеню дикості» (Морган 1935).

Після появи перших класичних праць представників «еволюційної школи етнології» в світі розпочався стрімкий розвиток етнологічних знань. Багато з дослідників започатковували нові підходи до вивчення культури та світогляду віддалених від цивілізації племен. Британський вчений Броніслав Малиновський заклав основи школи функціоналізму. Основні положення школи базувалися на тому, що кожен елемент культури відіграє окрему важливу функцію, а не є пережитком, як це вважали попередники (Малиновський 1998). Положення школи дифузійнізму, засновниками якої стали Жан-Габріель Тард та Франц Боас, базувалися на тому, що розвиток культури відбувається перш за все завдяки контактам та обміну ідей, тобто «дифузії». Водночас представники школи структуралізму Еміль Дюркгайм та Клод Леві Стросс звертали увагу на вивчення окремих феноменів культури, як тотемізм, анімізм та різноманітні культури. На думку дослідників ці явища могли виникати незалежно в різних суспільствах (Дюркгайм 2002).

Розвиток етнографії сприяв тому, аби її досягнення використовувалися і в археології. В середині ХХ ст. етнографічні аналогії спираються праці таких археологів як Грехем Кларк та Гордон Чайлд. Побут та риси економіки мезолітичних племен описав Г. Кларк. Дослідник порівняв побут фінальнопалеолітичних та мезолітичних племен із побутом ескімосів, а також малих народів тундрової зони. Для реконструкції господарського життя дослідник використовував результати видового визначення тварин і за

допомогою сукупності даних намагався реконструювати способи полювання на найбільш важливі промислові види (Кларк 1953).

Залучення даних етнографії в археології в цей час нерідко оцінювалось досить обережно, адже в минулому могли існувати такі форми культури, які не мають аналогів в сучасності. Наступним аргументом стало те, що традиційні культури сучасності мають як схожі так і відмінні між собою риси. Тому такі порівняння носитимуть виключно умовний характер. Це сприяло розробці більш досконалих методів залучення даних етнографії до інтерпретації археологічних матеріалів.

У 1960-х рр. на Американському континенті з'явилася школа «нової археології», методологічні прийоми якої швидко набували популярності. Засади, які застосовував засновник школи Люїс Бінфорд, включали в себе всебічне дослідження різних груп артефактів та їх інтерпретацію в контексті способу адаптації давніх племен до умов навколишнього середовища. Для більшої достовірності залучених етнографічних аналогій Л. Бінфорд розробив систему «моделей адаптації». Згідно цієї моделі дослідник має зважати на подібність сучасної традиційної спільноти із первісною за показником розвитку техніки, подібності природних умов, а також звертати увагу на контекст зафіксованих артефактів та явищ.

Течія процесуалізму в археології стала новим етапом в дослідженні явищ культурного еволюціонізму шляхом використання нових підходів до залучення даних етнографії при реконструкції суспільств давнини. На думку представників течії процесуалізму реконструкції із залученням даних етнографії, з великою імовірністю відображають дійсну картину минулого.

«Теорія оптимального споживання» Б. Вінтерхальдера дозволяє реконструювати методи полювання і спосіб господарювання степових та лісових мисливських суспільств (Winterhalder 1981, с. 13-35). Через стадний спосіб життя степових копитних степовій зоні властива висока щільність харчових ресурсів. Отже степовим мисливцям для успішного полювання варто було лише дочекатися підходу стада. Висока щільність ресурсів передбачає

спеціалізацію мисливців на добування певного виду копитних, яка зумовлює набір знарядь адаптованих під полювання на обмежену кількість видів тварин. Мисливці лісової зони намагалися вполювати різноманітну доступну здобич, не концентруючись на конкретному промисловому виді. Таким чином, полювання передбачало неспеціалізований раціон (Winterhalder 1981, с. 13-35).

Етноархеологи Л. Бінфорд та Р. Келлі розробили «теорію мобільних стратегій» (Kelly 1983, с. 277-306). Вона базується на поділі мисливських колективів за критерієм рухливості з метою забезпечення мисливською здобиччю. Згадані дослідники виділили два типи мисливських суспільств: форејджери та колектори. Якщо форејджери змінювали місце розташування табору в залежності від міграцій здобичі, то колектори пересувалися невеликими групами в пошуках здобичі, залишаючи центральний табір на місці (Kelly 1983, с. 277-306). Однак, на практиці, традиційні суспільства могли поєднувати риси різних типів мобільності.

Метод Site catchment analysis вивчає ресурси життєзабезпечення, їх просторове розташування та доступність. Цей метод реконструкції економіки фокусується на вивченні доступності ресурсів життєзабезпечення залежно від відстані до поселення (Roper 1979, с. 119-140). Згідно цього методу в межах пішої доступності має розташовуватися джерело води. Для спільнот кам'яної доби – поклади кременю або іншого матеріалу для виготовлення знарядь, для суспільств скотарів також важливо врахувати відстань до пасовища. Сукупність усіх показників визначає ту чи іншу територію придатною для існування. Такі розрахунки важливі для оцінки ділянки з точки зору придатності для проживання.

В цей самий час з'являється новий напрямок – «етноархеологія». До її засад відноситься цілеспрямоване вивчення матеріальної культури сучасних традиційних суспільств для того аби пояснити елементи матеріальної культури минулих епох (Фаган 2007). Сьогодні такий метод є популярним. Наприклад, з 2013 по 2018 рік група дослідників під керівництвом професорки університету м. Кіль Хенні Пезонки проводила археологічні дослідження поселення

селькупів XVII – XVIII ст. під назвою Кіккі-Аккі. Вони намагалися з'ясувати розташування господарських та житлових зон на поселенні. Внаслідок проведених археологічних робіт були відкриті території з рештками напівземлянкових жител, господарських ям, а також рештки від рибальського та мисливського спорядження. Дослідники припустили, що результати їхнього дослідження не лише дозволять краще зрозуміти історію селькупів але й потенційно можуть бути використані для реконструкції життя мисливців та рибалок мезолітичного часу (Piezonka 2019).

У цей час в межах Радянського Союзу, завдяки важливості праць Ф. Енгельса, ідеї еволюційної школи продовжували домінувати. Це також сприяло всебічному залученню етнографічних аналогій для вирішення проблем праісторії та археології.

Таким чином набували популярності етнографічні дослідження народів з традиційним укладом життя. Серед них важливе місце займають праці таких етнографів як А. Ф. Анісімова, Л. Я. Штернберга, І. М. Д'яконова та інших. Накопичення знань про життя народів з традиційним укладом життя а також розвиток польових досліджень стоянок кам'яного віку сприяли формуванню дисципліни «Історія первісного суспільства».

Етнограф та історик первісного суспільства В. Р. Кабо вважав, що залучення етнографії у вирішенні проблем реконструкції життя первісних суспільств є цілком виправданим. Дослідник, як і багато інших етнографів того часу, був адептом стадіального розвитку суспільств. Такий еволюційний погляд на культуру дозволяє проводити паралелі між сучасними традиційними етносами і суспільствами давнини. Однак В. Р. Кабо вважав, що методіку таких реконструкцій необхідно поліпшити. Він звертав увагу, що необхідно переглянути проблему пережитків та визначення поняття «пережиток» в культурі. Під час порівняння суспільств кам'яної доби із традиційними суспільствами сучасності необхідно враховувати подібність в загальних рисах природних умов, елементів господарства та їх річного господарського циклу (Кабо 1979).

Дослідник первісності В. М. Массон об'єднує всі види господарства і діяльності первісних суспільств у так звані «фактори повсякдення». Систематизація таких «факторів повсякдення» дозволяє досліднику поділити первісні суспільства на групи в залежності від способу ведення господарства та розвитку культури в цілому. Виділення цих груп у перспективі можуть допомогти досліднику у виявленні закономірностей розвитку суспільства, а відтак і порівняння первісних суспільств між собою (Массон 1996).

Використання етнографічних аналогій для реконструкції форм соціально-економічного життя в первісності розробив археолог С. М. Бібіков (Бибиков 1969, с. 5-22). Дослідник намагався з'ясувати приблизну кількість людей на пізньопалеолітичних поселеннях за допомогою підрахунку слідів від вогнищ, а також житлових споруд з кісток мамонта стоянок пізнього палеоліту. Отримані результати дослідник співставляв із кількістю м'яса тварин, яке було необхідно для прохарчування колективу людей однієї стоянки. Дослідник звертав увагу на важливість використання даних етнографії для таких реконструкцій.

Одним з методів реконструкцій первісності за допомогою даних етнографії є метод господарсько культурних типів (ГКТ – далі) . ГКТ являють собою умовний поділ первісних суспільств за критерієм їх способу адаптації до умов навколишнього середовища. За формулюванням радянського етнографа М. М. Чебоксарова «ГКТ» – це визначені комплекси особливостей господарства та культури, що склалися історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку та існують в схожих природно-географічних умовах (Чебоксаров 1985). Дослідник зазначає, що схожі риси географічних умов проживання сприяли формуванню подібних рис у традиційній культурі народів світу. Через те, що схожі кліматичні умови можуть існувати на досить широких географічних просторах, то до одного ГКТ можуть входити народи з різних, віддалених один від одного регіонів світу. Наприклад, до групи «збирачів степів та напівпустель» входять деякі народи Південної Азії, Африки та Південної Америки. М. М. Чебоксаров зазначає, що виокремлення ГКТ властиве в основному для етносів домодерного періоду, які

зберегли основні риси традиційної культури. З початком промислових революцій та проникнення досягнень цивілізаційного розвитку навіть у найвіддаленіші регіони світу традиційні культури етносів та їх ГКТ почали руйнуватися та зникати. Різнилися ГКТ не лише в географічному, але й в часовому проміжку нерідко змінюючи один одного.

Наприклад, найдавніші ГКТ належать мисливцям та збирачам, пізніше їх змінили суспільства, які опанували землеробство або ті, в основі економіки яких було скотарство.

Для території України реконструкції господарського життя племен пізнього палеоліту за допомогою методики ГКТ були вперше застосовані археологом М. І. Гладких. В залежності від розповсюдження представників мегафауни пізнього плейстоцену дослідник виокремив ГКТ «мисливців на мамонтів» для північної частини території України, і «мисливців на зубрів» для південної (Гладких 1977). Підстави для таких побудов дали дослідження В.І. Бібіковою та Н.Г. Білан локальних угруповань теріофауни пізнього плейстоцену України (Бибикова 1973).

Для періоду фінального палеоліту та мезоліту методику комплексної реконструкції способу життя первісних мисливців через їх ГКТ із застосуванням даних етнографії розробив Л. Л. Залізник (1989, 1991, с.57-65; 1998, с. 60-62). Дослідник звертав увагу, що під час використання етнографічних джерел для реконструкції минулого попередніми дослідниками, дані етнографії використовувалися в якості ілюстрацій до реконструкції археологічних суспільств далекого минулого. Такий безсистемний підхід не міг достовірно реконструювати життя тієї чи іншої спільноти минулого. Натомість Л. Л. Залізник запропонував покращити порівняльно-історичний метод залучення даних етнографії для того аби результати таких реконструкцій були більш достовірними.

Дослідником були виокремлені історичні типи мисливців та збирачів раннього та середнього палеоліту; вищі мисливці та збирачі пізнього палеоліту та мезоліту; мотичні землероби неоліту та енеоліту; орні землероби; відгінні

скотарі та кочовики віку ранніх металів (Залізняк 1998, с. 61). Американський дослідник Л. Г. Морган означував ці типи «ступенями дикості» від «нижчого» до «вищого». «Історичний тип суспільства» в різних природно-ландшафтних зонах проявлявся у формах різних «моделей господарської адаптації» або «господарсько-культурних типів» (Залізняк 1998, с. 61).

Модель господарської адаптації або господарсько-культурний тип – це специфічна форма існування суспільства на певній стадії соціально-економічного розвитку в певному природному оточенні (Залізняк 1991, с. 61-63).

Знання щодо подібності суспільств, які належать до одного господарсько-культурного типу можна використовувати під час реконструкції мисливців збирачів кам'яної доби. Методика таких реконструкцій неодноразово публікувалася Л. Л. Залізняком (1989, 1990, 1991, с. 57-65, 1995, 1998, с. 60-66).

Визначення ГКТ того чи іншого суспільства кам'яної доби дає можливість порівнювати його із подібним традиційним суспільством нещодавнього минулого. Згідно цієї методики реконструкція передбачає кілька етапів:

1. Визначення ГКТ суспільства, що реконструюється через з'ясування рівня економічного розвитку суспільства та його природного оточення.

2. Побудова етнографічної моделі цього ГКТ. Така модель вибудовується на основі максимально доступної інформації щодо традиційних етнографічних суспільств окремого типу. Чим більше інформації залучається, тим більша вірність таких реконструкцій. Модель – це абстрактна конструкція, яка визначає найбільш суттєві ознаки суспільства. До них відноситься спосіб життя, організація поселень та соціальна організація.

3. Проекція в минуле отриманої моделі здійснюється окремими частинами. Зокрема тими, які можна перевірити на археологічних матеріалах.

4. З'ясування нюансів функціонування конкретного суспільства. Цей етап є узагальненням реконструкцій трьох попередніх фаз. Під час цієї фази здійснюється реконструкція конкретного суспільства кам'яної доби

представленого конкретною стоянкою.

На сьогодні виокремлено 12 ГКТ «вищих» мисливців, тобто мисливців палеоліту та мезоліту, які поділені за приналежністю до окремої природної зони. За особливостями способу життя вони поділені на 4 лінії розвитку 1) тропічні збирачі, 2) мисливці відкритих просторів, 3) мисливці закритих просторів, 4) рибалки та морські звіробі (Зализняк 1990, с. 4).

В межах території України було виокремлено 8 ГКТ, які мали місце в пізньому палеоліті та мезоліті: мисливці на мамонтів, мисливці на північних оленів, мисливці на бізонів, мисливці прильодовикових гір, мисливці гірських лісів раннього голоцену, мисливці лісів помірної зони, мисливці лісостепів та рибалки та мисливці річкових узбережж (Зализняк 1990, с. 4; 1998, с. 60-111).

Таким чином, наступним етапом дослідження є співвіднесення даних етнографії із матеріалами археологічних пам'яток та побудова відповідної моделі первісного суспільства. Така модель є умовною, але саме вона як найкраще відображає усю багатоманітність життя первісних колективів кам'яної доби.

Модель господарчої адаптації є визначальним фактором способу життя, річного господарчого циклу, способів полювання та рибальства, домобудівництва та інших елементів матеріальної та духовної культури. Первісні суспільства, які навіть не перетиналися між собою, можуть бути подібними за цими параметрами через належність до одного ГКТ.

Багато етнографічних записів було зібрано відповідними фахівцями, коли традиційне суспільство почало змінюватись і запозичувати елементи сучасного побуту і світогляду. Наприклад, ними є вогнепальна мисливська зброя, металеві речі, зокрема посуд, транспорт, одяг з тканини, нетрадиційний раціон (борошно, крупи, цукор, спирт) тощо. Такі новації при залученні даних етнографії необхідно помічати і не брати до уваги під час реконструкції мисливських суспільств кам'яної доби.

Вперше методика реконструкцій первісних суспільств кам'яної доби була описана Л.Л.Зализняком (1989) у монографії присвяченій мисливцям на

північного оленя фінального палеоліту. Для реконструкції деталей життя та господарства первісних мисливців території України Л. Л. Залізняк використав етнографічні дані традиційних мисливців на оленя тундрової зони Північної Америки. Подібні риси життя та господарства племен юкагірів, нгасанів, нунамютів та іхальмютів дозволяв їх віднести до ГКТ мисливців на оленя. За допомогою етнографічних аналогій, а також у поєднанні із даними археології, досліднику вдалося реконструювати спосіб життя, річний господарчий цикл, способи полювання мисливців на північного оленя фінального палеоліту прильодовикової смуги Європи.

Метод етнографічних аналогій через ГКТ був застосований Л. Л. Залізнякам також для реконструкції життя та господарства мисливців мезоліту Полісся України (Залізняк 1991). Подібність природних умов території Полісся в мезоліті створили передумови до залучення даних етнографії по лісовим мисливцям Сибіру та Канади для реконструкції способу життя мезолітичних мисливців лісової смуги Європи в мезоліті. До ГКТ лісових мисливців належать племена евенків, саамів, селькупів Сибіру, а також атапасків Північної Америки. Традиційне господарство цих племен полягає на поєднанні мисливського промислу на копитних тварин, а також рибальства та збиральництва. Такі аналогії допомогли обґрунтувати Л. Л. Залізнику сезонність мезолітичних поселень, річний цикл господарської стратегії давніх мисливців. Використання ГКТ аналогій також допомогло з'ясувати деталі способів полювання рибальства, збиральництва та використання продуктів тваринного походження у господарстві.

Відтак запропонована Л. Л. Залізнякам методика етно-археологічної реконструкції через ГКТ із залученням етнографічних матеріалів видається виправданою для даного дисертаційного дослідження. Особливо доречною видається використання даних етнографії у сфері реконструкції мисливського господарства мисливців кам'яної доби. Це пов'язано із тим, що способи полювання давніх мисливців жорстко диктувалися незмінною поведінкою тварин, що є їхньою видовою ознакою. Саме етологія тварин зумовлювала

способи полювання та річний цикл господарського життя. Відтак динаміка розвитку мисливського господарства була низькою і подібною за своїми проявами у багатьох первісних суспільствах, що полювали на одні види мисливської здобичі. Тобто спосіб життя залежав, перш за все, від природного оточення та основного об'єкта полювання, що був основою раціону мисливських племен.

Сказане дає підстави залучати етно-археологічну методику реконструкції способу життя первісних мисливців через їх ГКТ в сучасних археозоологічних дослідженнях.

Таким чином, реконструкція економічного життя первісних колективів, насамперед дописемного періоду, вимагає від дослідника поєднувати кілька джерел. Мисливське господарство племен мезоліту і неоліту в цьому найкраще демонструють дані визначень фауністичних колекцій пам'яток цього часу а також дані етнографії, які можуть доповнити низку деталей, які не демонструють археологічні дані.

1.3 Історія вивчення фауни пам'яток мезоліту та неоліту України

Розвиток знань про фауну мезоліту та неоліту України, а відтак і про господарство племен мисливців-збирачів цього часу, варто розглядати в контексті розвитку і становлення загальних археозоологічних методів.

Перша узагальнююча праця, яка була присвячена історії дослідження фауни, в тому числі і раннього голоцену, була написана І. Г. Підоплічком (Підоплічко 1954). В ній він описував результати досліджень та досягнення очолюваної ним групи палеозоологів. Вчений звертав увагу на перспективність всебічного аналізу кісток тварин, які походять з пам'яток археології. Результати вивчення фауністичних колекцій з пам'яток мезоліту та неоліту України згадані у підсумковій монографії колективу авторів присвяченої історії розвитку Інституту Зоології АН (Нині Інститут Зоології імені І. І. Шмальгаузена) (Топачевский, Монченко 1981). Про перспективи дослідження різних напрямків археозоології писали Л. І. Рековець та Є. Ю. Яніш (Рековець 2012; Яніш 2016).

Бібліографічний покажчик праць, в яких, в тому числі, згадані і дослідження присвячені фауні раннього голоцену України, був складений О. М. Ковальчуком (Ковальчук 2013).

Своєму виникненню археозоологія завдячує цікавістю вчених історією розвитку тваринного світу, та його змін у різні геологічні епохи. Досліджуючи рештки тварин вчені намагалися реконструювати зміни клімату, тваринного та рослинного світів протягом усієї геологічної історії нашої планети. Фундаторами науки про розвиток життя на землі, зокрема й тваринного світу були видатні науковці XVIII – XIX ст. Ж. Бюффон, Ж. Кюв'є, Ч. Дарвін та ін. Вони заклали основу періодизації розвитку життя на планеті, розробили базові принципи сучасної палеозоології.

Поряд з віддаленими від сьогодення епохами палеозою, мезозою, перших періодів кайнозою вчених цікавили зміни фаун відносно ближчих до нас періодів – плейстоцену та голоцену. Фауністичні залишки цього часу знаходять у великій кількості. Їх всебічний аналіз допомагає з'ясувати видовий склад тварин в різні кліматичні періоди, їх ареали існування та морфологічні характеристики. Багато фауністичних решток часів плейстоцену та голоцену походять з пам'яток археології. Робота з цим матеріалом дозволила палеозоологам ставити низку нових дослідницьких завдань, які стосувалися не лише природничої сфери, але й ті, що стосуються реконструкції господарства тих чи інших давніх людських колективів. Особливо актуальними такі визначення були для пам'яток дописемного періоду, адже окрім аналізу археологічних знахідок не існувало жодних інших джерел, які могли б пролити світло на життя та економіку давніх людей. Однією з перших методичних вимог до археозоологічних досліджень було складання видового списку тварин досліджуваних археологічних пам'яток. З іншого боку, такі дослідження були корисні і палеозоологам, метою яких була реконструкція фауністичного складу окремих геологічних та кліматичних періодів.

Потреба у фахівцях, які могли би визначати фауністичні рештки з пам'яток археології співпала зі становленням наукового етапу в археологічних

дослідженнях. Кінець XIX століття та початок XX століття ознаменувалися відкриттям та польовими дослідженнями знакових пам'яток – Кирилівської (1893), Гінцівської (1873), та Мізинської (1907) стоянок. Над визначенням їх фауністичних колекцій працювали професори Київського Університету (нині КНУ імені Тараса Шевченка) Петро Якович Армашевський (1851 – 1919) та Володимир Боніфатійович Антонович (1834 – 1908) (Вовк 1899). До вивчення фауністичних матеріалів Гінцівської стоянки була залучена Марія Василівна Павлова (1854 – 1938) – уродженка м. Козелець Чернігівської губернії, перша жінка-палеонтолог російської імперії. Вивченням хребетних четвертинного періоду займався Микола Іванович Андрусов (1861 – 1924). Його дослідження вплинули на подальший розвиток палеозоологічних студій в Україні (Дефорж 2016; Ступак, Горбаненко 2022).

На початку XX століття визначенням кісткового матеріалу з пам'яток археології займався випускник Одеського університету Олександр Олександрович Браунер (1857 – 1941) (Рис. 1). Коло його дослідницьких інтересів сягало вивчення орнітології, зоології безхребетних, іхтіології та інших сфер природознавства. Поруч з цим, дослідник одним із перших зацікавився вивченням кісткового матеріалу, який походить з археологічних пам'яток (Безлуцька, 2016). Вчений опрацював скелетні рештки багатьох видів та порід коней, серед яких були присутні рештки свійських коней (*Equus caballus* Linnaeus, 1758) з курганних поховань півдня України, а також рештки дикого коня – тарпана (*Equus ferus* Boddaert, 1785) (Браунер 1916). Подані дослідником дані промірів кісток та черепів в подальшому будуть використовуватися фахівцями, як еталонні, при видовому визначенні кісткових решток коней. Таким чином, О. Браунер одним з перших описав різницю у пропорціях скелету диких та домашніх коней. Дослідник, цікавлячись походженням свійських тварин, звернув увагу на актуальність вивчення кісткових решток, які походять з археологічних пам'яток. На його думку систематичне вивчення таких вибірок змогло б пролити світло на проблему реконструкції давніх фаун, а також історію одомашнення тварин.

Відома дослідниця фауни четвертинного періоду В. І. Громова починала свій науковий шлях з археозоологічних досліджень (Рис. 2). З території України вона визначала матеріал з поселення черняхівської культури неподалік м. Фастів; трипільської культури, а також античного поселення Ольвія. Дослідниця однією з перших припустила, що процес неолітизації території Східної Європи, в тому числі і України, пов'язаний з міграційними процесами споріднених з трипільською культурою племен з Балканського півострову (Громова, 1930). Дослідниця вказує на подібність будови рогів свійських корів (*Bos taurus* Linnaeus, 1758) знайдених на пам'ятках трипільської культури з рогами їх прашура – тура (*Bos primigenius* Vojanus, 1827). Відтак зробила висновок, що його domestикація відбулася на півдні Європи. Віра Ісааківна першою описала знахідки решток дикої вівці архара (*Ovis ammon* Linnaeus, 1758) та дикої кози – безоарового козла (*Capra aegagrus* Erxleben, 1777) з печерних пам'яток палеоліту Криму – Аджі-Коба, Киїк-Коба (Громова, 1935), досліджених археологом Г. А. Бонч-Осмоловським у 1923 – 1932 рр.

Велику частину своєї наукової діяльності В. І. Громова присвятила дослідженню еволюції коней. Вона розробила перші методики для розрізнення зубів тарпана, кулана та гідрунтинного віслюка (Громова 1949). Дикі коні – тарпан та кулан були складовими фауни ранніх етапів голоцену України. На півдні Європи гідрунтинні віслюки існували не лише в плейстоцені, але й на початку голоцену. Дослідниця створила атлас кісток диких тварин голоцену з якісними малюнками, який сьогодні широко використовується археозоологами. Віра Ісааківна Громова є авторкою одного з перших в світі довідників з визначення кісток кози (*Capra hircus* Linnaeus, 1758) та вівці (*Ovis aries* Linnaeus, 1758) (Громова 1953).

Систематично вивчати фауністичні рештки, які походять з археологічних пам'яток почав видатний український палеозоолог академік І. Г. Підоплічко (Рис. 4).

У 1927 – 1932 рр. І. Г. Підоплічко тісно співпрацював з рятувальною Дніпробудівською експедицією, керівником якої був Д. І. Яворницький. В цей

час він визначив матеріали великої кількості археологічних пам'яток та місцезнаходжень часу плейстоцену та голоцену. Зокрема серед пам'яток мезолітичних та неолітичних часів дослідником були визначені матеріали зі Стрільчої скелі, Сурської забори, Сурського острова, Шулаєвого острова, Огрині (розкопки А. В. Добровольського) (Підоплічко 1956). Для кожної з досліджених археологічних пам'яток І. Г. Підоплічко подає видові списки тварин із зазначенням мінімальної кількості особин, іноді доповнює відомості деталями стану збереженості матеріалу (Підоплічко 1952a).

Будучи завідувачем відділу палеозоології І. Г. Підоплічко створює наукову групу, що працює з археозоологічним матеріалом. До неї входили В. І. Бібікова, Н. Г. Тимченко, Н. Л. Корнієць, В. О. Топачевський та П. В. Пучков. Разом вони створювали порівняльну еталонну колекцію ссавців, птахів та риб для допомоги у визначенні археозоологічного матеріалу та розробляли методики для роботи з ним.

Фауна багатьох різновікових пам'яток, в тому числі і часів мезоліту та неоліту Надпорізького регіону, була визначена дослідником в ході Дніпробудівської археологічної експедиції. Також І. Г. Підоплічко визначав матеріали Кам'яної Могили, та неолітичних стоянок Керченського півострову. В ранніх шарах багатьох з них він знаходив рештки одомашнених тварин. Такі факти не суперечили уявленню дослідника про ранню неолітизацію території України (Даниленко 1986, с. 134).

Проблема виявлення кісток свійських тварин в матеріалах пам'яток раннього неоліту пов'язана перш за все із недосконалими методиками проведення польових досліджень. Умови рятувальних експедицій часто не сприяли детальній фіксації матеріалу (Підоплічко 1956; Підоплічко 1952b). Він не виключав, що одомашнення деяких тварин могло відбутися і на території України.

Вчений першим з археозоологів відкрив на території Керченського півострова (стоянка Фронтоне I, II, III) кісткові рештки газелі – джейрана (*Gazella subgutturosa* Guldenstadt, 1780). На його думку тварина могла

природним чином потрапити на півострів завдяки міграції з території Кавказу (Мацкевой, 1977).

Найбільший внесок в дослідження мисливського господарства мезолітичних та неолітичних племен території України належить Валентині Іванівні Бібіковій (Зубаревій) (1913 – 1993) (Рис. 3). Дослідниця визначила фауністичні матеріали багатьох опорних пам'яток палеоліту, мезоліту та неоліту України. Методи її роботи піднесли дослідження археозоології на якісно новий рівень (Вейбер 2020).

Проблематика робіт В. І. Бібікової стосувалася реконструкції загальних рис та змін фауністичних комплексів плейстоцену та раннього голоцену. Дослідниця присвятила низку праць, присвячену опису морфологічних особливостей основних груп копитних тварин цих періодів. Реконструювала локальні варіанти теріокомплексів та їх розташування у різних кліматичних зонах території України. Результати досліджень були опубліковані в численних статтях, ставали частинами монографій та фігурували в наукових звітах дослідників пам'яток археології.

На початку свого наукового шляху дослідниця працює з кістками зубрів (*Bison priscus deminutus* Воjanus, 1827) пізньопалеолітичної пам'ятки Амвросіївка. На основі цього дослідження вона захистила дисертацію, а також видала 2 статті, присвячені загальним рисам первісного зубра і головне – створила визначник для розрізнення елементів пост краніального скелету зубра та тура (Бибикова 1950; Бибикова 1958). Ці тварини в багатьох випадках є основними промисловими видами мезолітичних та неолітичних мисливців.

Результати опрацювання фауністичного матеріалу з низки археологічних пам'яток дозволили реконструювати кліматичні зони та особливості змін теріокомплексів в плейстоцені та ранніх етапах голоцену території України. Зокрема вдалося виокремити види тварин, які умовно характерні для степових та лісових регіонів з пам'яток мезоліту, неоліту та енеоліту, а відтак прослідкувати межі зміни степу та лісостепу в різних кліматичних стадіях голоцену (Бибикова, 1963). Дослідницею були реконструйовані ареали

існування дикого кабана (*Sus scrofa ferus* Linnaeus, 1758) в плейстоцені та голоцені, зібрані відомості щодо розповсюдження тарпана, сайги (*Saiga tatarica* Linnaeus, 1766), тура та інших важливих промислових видів тварин мисливців мезоліту та неоліту.

В. І. Бібікова працювала з матеріалами пам'яток Криму і зробила кілька цінних зауважень щодо особливостей мисливського господарства у цьому регіоні. Під час роботи з колекцією пам'ятки Фатьма-Коба дослідниця звернула увагу на повну відсутність кісток риби на пам'ятці і пов'язала цей факт із властивостями кам'янистого ґрунту Криму, який не сприяв збереженню тонких кісток невеликого розміру (Бібікова, 1959). Також зауважила те, що в нижніх шарах пам'ятки (шан-кобинська культура) кістки ссавців збереглися в кращому стані ніж у верхньому (мурзак-кобинська культура). На думку В. І. Бібікової, матеріали цієї пам'ятки демонструють кризові явища в економіці мезолітичних суспільств. Адже великий ступінь подрібненості кісток вказує на те що мешканці пам'ятки намагалися використати весь поживний потенціал туші тварини. Тому різний ступінь подрібненості кісток, на думку дослідниці, вказує на різний рівень забезпечення мешканців поселення продукцією тваринного походження.

Також В. І. Бібікова звернула увагу на те, що в нижніх шарах пам'ятки Фатьма-Коба переважають рештки оленя (*Cervus elaphus* Linnaeus, 1758), а у верхніх – свині. Це пов'язано зі збільшенням популяції диких свиней в атлантичному періоді (Бібікова 1959). Рештки свиней в межах колекції пам'ятки Фатьма-Коба репрезентовані здебільшого новонародженими особинами та особинами дитячого віку, що нехарактерно для колекцій кісток мисливців-збирачів. Подібна ситуація з перевагою решток новонароджених особин свиней спостерігалася і на інших пам'ятках мезоліту та неоліту Криму – Шан-Коба, Заміль-Коба I, Мурзак-Коба, Шпан-Коба, Кільсе-Коба, Кара Куш-Коба та Юсуф-Коба. Серед кісткових решток свиней, виявлених в межах цих пам'яток, більша їх частина належала новонародженим особинам та особинам дитячого віку, що дало підстави припускати можливість одомашнення свині

мезолітичним населенням Гірського Криму (Крайнов 1957; Столяр 1959). Дослідниця не виключала можливості існування центру одомашнення свині у межах Криму, однак зазначила, що морфометричні показники зубів свиней пам'ятки Фатьма-Коба наближені до дикої форми (Бибикова 1959). У наш час ідея Д.А.Крайнова про доместикацію свині мезолітичним населенням Гірського Криму не витримала перевірку фактами (Beneke 1997, с. 631-641).

На розташованій на березі моря мезолітичній пам'ятці Криму Ласпі 7 В. І. Бібіковою були зафіксовані рештки видри (*Lutra lutra* Linnaeus, 1758) (Бибикова 1982а). Їхню присутність В. І. Бібікова пояснила наявністю більшої кількості прісноводних водойм на території Криму придатних для мешкання цієї тварини, або низького рівня солоності Чорного моря (Телегін et al. 2020).

Важливі результати отримані В. І. Бібіковою при опрацюванні археозоологічних матеріалів з низки відомих мезолітичних пам'яток степової зони Причорномор'я – Мирне, Білолісся, Анетівка II, та Гіржове. На ранніх етапах голоцену в степовому регіоні України були виявлені рештки сайгака, тура, та дикого коня. Серед решток коней дослідниця виявила кістки гідрунтинного віслюка *Equus hydruntinus*. Гідрунтинний віслюк існував в межах території України в плейстоцені та на ранніх етапах голоцену. Нині ця тварина є вимерлою. Починаючи від атлантикуму в межах степового регіону з'являються тварини характерні для змішаних просторів – олені, дикі свині, та козулі (Бибикова 1978, с. 17-25).

В окремих працях В. І. Бібікової розглянуте питання появи свійських тварин на території України.

Дослідниця вивчала фауністичні матеріали пам'ятки Ярим-Тепе хассунської культури Іраку. На підставі отриманих результатів Валентина Іванівна підтвердила висновки І. І. Вавилова та В. М. Боголюбського про Близькосхідний центр одомашнення копитних тварин.

Завдяки дослідженню кісткових решток тура з різночасових пам'яток території України, дослідниці разом з Н. Г. Тимченко (Білан) вдалося

підтвердити думку, що тварина не була одомашнена на території України (Бибикова, Тимченко 1971).

Вивчаючи кістки коней з поселення середньостогівської енеолітичної культури Деревка, В. І. Бібікова дійшла до висновку, що рештки коней належали до одомашненої форми. Дослідниця припустила, що в V – IV тис. до н.е. склалися придатні умови для одомашнення коней. Подальші дослідження матеріалу з Деревки проведено Маршою Левін, яка заперечила факт одомашнення цих коней (Levine 1990).

Узагальнюючі праці В.І. Бібікової присвячені спільним та відмінним рисам видового складу ссавців різних пам'яток мезоліту та неоліту; впливу кліматичних особливостей кожної природної зони на її видовий склад фауни; впливу діяльності людини на тваринний світ на ранніх етапах голоцену (Бибикова 1984). Ці дослідження стали основою для дослідження господарсько-культурних типів мисливців-збирачів мезоліту та неоліту України.

Вибірки кісток з неолітичних пам'яток Таш-Аір I та Заміль-Коба II досліджувала О. Л. Дмитрієва (Дмитриева 1960). Вона звернула увагу на високий ступінь подрібненості кісток тварин і пов'язала це з кризою привласнювального господарства. Водночас на цих пам'ятках дослідниця виокремила кістки свійських тварин.

О. П. Журавльов опрацював велику кількість матеріалів з різних археологічних пам'яток від раннього палеоліту до середньовіччя. У кожному дослідженні вчений знаходив цікаві деталі пов'язані з морфологією тварин, репрезентацією анатомічних елементів тварин в об'єктах, що дозволило досить точно інтерпретувати риси господарства тієї чи іншої археологічної спільноти. О.П. Журавльов мав досвід роботи з матеріалами неолітичного періоду. Дослідник визначав археозоологічні колекції групи пам'яток пізнього неоліту орельсько-донецької культури в околицях озера Туба на Луганщині. Зокрема на пам'ятці Туба 2 були зафіксовані як домашні, так і дикі види тварин, властиві змішаним ландшафтам (Манько et al. 2001, с. 28). Також в цьому регіоні дослідник визначав матеріали поселення Занівське I, та Підгорівка 2. Ці

поселення багат шарові і містять матеріали донецької культури пізнього неоліту та середньостогівської культури енеоліту. В межах цих пам'яток дослідник виявив свійських тварин – бика, свиню кіз та овець, а також диких – бобра, лисицю, видру, оленя та вовка (Журавльов, Теліженко 2008, с. 104-124).

Окрім того, О. П. Журавльов є автором визначень фауністичних колекцій пам'яток буго-дністовської культури лісостепу України – Нова Миколаївка – І (Вінницький район Вінницька область), та Добрянка 3 (Тальнівський район, Черкаська область). На цих пам'ятках були виявлені рештки свійських, та диких тварин (Гаскевич, Журавльов 2008, с. 168-175; Залізняк та ін. 2005, с. 96-116).

У 2008 році була видана його монографія, присвячена історії тваринництва трипільських племен (Журавльов 2008). Трипільці прийшли на територію України з розвинутим відтворювальним господарством – землеробством та тваринництвом. За допомогою морфометричного аналізу кісток тварин досліднику вдалося вирізнити породи свійських тварин, яких розводили на різних поселеннях трипільської культури. Дослідник визначав матеріали з розкопок пам'ятки Кам'яна Могила 2012 року. Спільно з Н. С. Котовою написав статтю щодо проблеми появи тваринництва на території України (Журавльов, Котова 1996). На думку названих дослідників, свідчення появи відтворювального господарства в межах України з'являються від VI тис. до н. е. Поява одомашнених тварин пов'язана із міграціями племен кереської культури (Журавльов, Котова 1996, с. 4-5).

Проблеми неолітизації території України в своїх публікаціях неодноразово торкався археозоолог Веніамін Йосифович Цалкін. Дослідник вважав, що дуже часто свійських тварин на пам'ятках раннього неоліту фіксують через недосконалу методику відбору матеріалу під час польових досліджень. Вчений поділяв думку В. Громової про те, що неолітизація території України пов'язана з міграціями на її територію культур лінійно-стрічкової кераміки, Боян, Трипілля, Гумельниця та інших. Він заперечував можливі центри одомашнення тварин на території Північного Причорномор'я

та Криму. Дослідник вважав, що вибірка кісток з шарів стоянок Таш-Аір I, та Заміль-Коба II (розкопки Д.А. Крайнова) могла бути засмічена кістками з горішніх шарів, що привело авторів розкопок до помилкового висновку про розведення domestikованих свиней мешканцями стоянки.

В. Й. Цалкін опублікував велику кількість промірів кісток промислових видів тварин з пам'яток мезоліту та неоліту. Дослідник навів приклади статевого диморфізму та морфологічної мінливості турів та корів, коней диких та свійських (Цалкин 1970). Також він працював з колекціями археозоологічних матеріалів з пам'яток епохи бронзи, культур Гумельниця, Боян, Майкоп, з фауністичними матеріалами Неаполя Скіфського (Цалкин, 1970).

Значний внесок у дослідження археозоологічних матеріалів з пам'яток голоцену України зробила Надія Григорівна Білан (Тимченко). Окремі праці дослідниці пов'язані з важливими для мезоліту та неоліту промисловими видами тварин – оленем європейським, диким конем та туром. Разом з В. І. Бібіковою дослідниця опублікувала роботу присвячену тарпанам з мезолітичних поселень Гіржове та Мирне (Бибикова, Белан 1980). Внаслідок багаторічної роботи з археозоологічними матеріалами дослідниці написали узагальнюючу статтю про розвиток мисливського господарства в різні історичні періоди. Вони аналізували роль полювання в господарстві різних культур раннього голоцену (Бибикова, Белан 1983). Зокрема відзначалося, що мисливське господарство довго відіграло важливу роль навіть після появи відтворювального господарства. Дослідниці звернули увагу на різні співвідношення диких та свійських тварин в різні історичні періоди (Бибикова, Белан 1983).

Активне дослідження археологічних пам'яток різного часу триває і сьогодні, відтак опрацювання археозоологічних матеріалів продовжується сучасними фахівцями.

Археозоологічний матеріал мезолітичних та ранньонеолітичних шарів пам'яток Туба та Павлоград опрацювала Є. Ю. Яніш (Телиженко, Яніш, 2014).

На сучасному етапі розвитку археозоології можна виокремити тенденції поглибленої спеціалізації у визначенні різних груп тварин. Вивченням іхтіофауни займається О. М. Ковальчук, орнітофауни Л. В. Горобець, мікротеріофауни – Л. І. Рековець та Л. В. Попова. За їхньої участі стало можливим комплексне дослідження фауни пам'яток Ігрень 8 та Ласпі 7 (Вейбер, Горобець 2019; Телегін, Залізник, Яневич 2020).

Отже, в Україні історія досліджень кісткових решток тварин, які походять з археологічних пам'яток, нараховує більше ніж століття. Однак систематично їх почали досліджувати окремі зацікавлені фахівці лише з 1930 – 1940 рр.

Зокрема І. Г. Підоплічко та В. Й. Цалкін вказували на важливість визначення фауністичного матеріалу з пам'яток археології. Дослідники звертали увагу на те, наскільки багато інформації може бути втрачено, якщо не розглядати кістки тварин в якості цінних джерел для реконструкції економіки давніх суспільств. Багато методів, які використовуються в археозоології, наприклад, анатомо-порівняльний, морфометричний, запозичені з палеонтології. Запити археології сформували низку методів пов'язані із пошуком та аналізом слідів людської діяльності на кісткових рештках тварин. З розвитком археозоологічної дисципліни з'явився набір нових методів, які допомагають описати стан збереженості кістки, а також сліди діяльності людини на ній – розрубання, нарізання, полірування, свердління та інші. Накопичення знань і методів археозоології сприяло розгалуженню напрямів досліджень у межах дисципліни. Мається на увазі поглиблення спеціалізації у вивченні окремих класів тварин, молекулярні дослідження та інтерпретація їх результатів, аналіз мікро та мезо стертості зубних емалей травоядних тварин під дією різних типів рослинності, а також зоологічна іконографія.

За всю історію розвитку археозоологічних досліджень проблемі реконструкції мисливського господарства приділяли увагу такі фахівці як В. І. Бібікова, І. Г. Підоплічко, В. І. Громова та інші.

Використання археозоологічного матеріалу для реконструкції економіки первісних суспільств також поглиблювалося і деталізувалося. Спершу

археозоологи обмежувалися видовим визначенням тварин кожної з пам'яток. Зокрема загальний перелік видового списку тварин подав І. Г. Підоплічко у своїй монографії (Підоплічко 1956). Польові роботи на більшості пам'ятках періодів мезоліту та неоліту, з фауною яких працював І. Г. Підоплічко, досліджувалися під час Дніпробудівської рятівної експедиції (1927 – 1932). Відносно короткі строки та обмеженість у часі вплинули на такий побіжний і поверхневий опис матеріалу. Недостатньо ретельна фіксація кісток тварин відносно археологічних шарів імовірно була основною причиною знахідок решток свійських тварин на пам'ятках мезоліту та неоліту, а відтак і хибних висновків з приводу появи відтворювального господарства на території України.

Інтерпретувати результати видового визначення в контексті реконструкції господарства племен мезоліту та неоліту розпочала В. І. Бібікова. Вона зважала на фактори стану зберігання кісток, моделей поведінки людини з рештками тварин та різних способів адаптації давніх мисливців до умов навколишнього середовища. Дослідниця вважала, що територія України не була місцем доместикації тура, а основним центром одомашнення тварин був Близький Схід. Окрім того, дослідниця реконструювала зміни клімату в ранньому голоцені на основі репрезентації у вибірках кісток тварин характерних для степових та лісових територій. Висновки, щодо динаміки розвитку мисливського господарства в різні історичні епохи були опублікована у співавторстві з Н. Г. Білан. Роботи В. І. Бібікової найкраще описують основні риси мисливського господарства племен мезоліту та неоліту України та теріофаун раннього голоцену території України в цілому.

З огляду на ці факти, до перспективних напрямків досліджень фауни пам'яток раннього голоцену варто віднести розширення території досліджень. По можливості, варто звернути увагу на матеріали пам'яток лісостепової та лісової зон з метою порівняння особливостей господарчої адаптації давніх мисливців до різних умов навколишнього середовища. Перспективними є дослідження матеріалів пам'яток з відносно доброю стратифікацією.

1.4 Висновки розділу 1

Питання реконструкції господарства племен мезоліту та неоліту, як важливої частини життєдіяльності колективів, постало від моменту виокремлення цих історичних періодів. Дослідники різних галузей – історики, археологи, етнографи, намагалися шукати відповіді на питання реконструкції мисливського господарства властивими окремій науці методами. Фактичний матеріал щодо мисливського господарства з'являвся завдяки безпосередньому дослідженню пам'яток археології та визначення їх фауністичних колекцій. Докладно історію досліджень мезоліту України розробив Л. Л. Залізняк (Залізняк 1998, с. 5-16; 2009, с. 7-11).

Дослідження пам'яток мезоліту та неоліту набуло системного характеру починаючи з 1920-х років. Дослідження мезоліту в цей час пов'язані з іменами П. П. Єфименка, Д. Я. Рудинського, А. В. Добровольського, Г. А. Бонч-Осмоловського (Єфименко 1953, с. 634; Залізняк 2009, с. 7-11).

Вже у першій чверті ХХ століття дослідження археологічних пам'яток супроводжувалося визначенням їх фауністичних колекцій. Перші спроби вивчення матеріалів пам'яток мезоліту та неоліту, які пов'язані з іменами І. Г. Підоплічка, В. І. Громової, які дослідники здійснювали у 1930 – 1940-х роках (Підоплічко 1956, 231 с.; Громова 1930, с. 755-770; Gromova 1935, с. 107-111)

У 1935 році при Інституті біології та зоології Всеукраїнської Академії Наук І. Г. Підоплічком був створений відділ палеозоології. Його заснування можна вважати відправною точкою виникнення відділу палеонтології, в межах якого сформувалася група дослідників, які займалися вивченням археозоологічних матеріалів.

Якщо археозоологічні дослідження колекцій пам'яток мезоліту та неоліту були тісно пов'язані із поступом археологічної науки, то етнографічні дослідження, в тому числі і традиційних суспільств, розвивалися осібно від здобутків археології та суміжних з археологією дисциплін. Це пояснюється самостійністю методів та методологічного апарату цієї науки. Тим не менш, поява течії еволюціонізму, головною ідеєю якої була поступовість

цивілізаційного розвитку від примітивних до розвинутих форм, сприяла проведенню паралелей між первісними історичними суспільствами та традиційними суспільствами сучасності. В першій половині ХХ століття над такими реконструкціями в Україні працювали П. П. Єфименко та К. М. Грушевська (Єфименко 1954, 664 с.; Грушевська 1924, с. 1-224). Позиції еволюціоніського методологічного підходу до вивчення первісної історії домінували в межах Радянського Союзу загалом, та безпосередньо України в його складі.

У повоєнний час почала формуватися методологічна база для поділу виявлених матеріалів за культурною та господарською приналежністю, інтерпретації матеріалів в загальноісторичному контексті. В цей час були відкриті та досліджені знакові для розуміння мезоліту та неоліту пам'ятки – Огринь 8, Кам'яна могила, Таш-Аїр I, Ласпі 7, Мирне та ін. Дослідження з узагальнення даних щодо мезоліту та неоліту, в тому числі і елементів господарства цих періодів були проведені В. Н. Станко, В. М. Даниленком, Д. Я. Телегіним, В. І. Непріною (Станко 1982, с. 139-164; Даниленко 1969, 257 с.; Телегін 1982, с. 34-48; Непріна 1976, 151 с.).

У зв'язку із поступом архелогічних досліджень і накопиченням матеріалів, розквіт археозоологічних досліджень також припадає на середину та другу половину ХХ століття. Вивчення колекцій пам'яток мезоліту та неоліту України в цей час належать І. Г. Підоплічку, В. І. Бібіковій, Н. Г. Білан (Бибикова 1984). Матеріали пам'ятки Таш-Аїр визначила О. Л. Дмитрієва (Дмитрієва 1960, с. 1-191). Була визначена фауна більшості пам'яток мезоліту та неоліту відкритих на той час. Дослідниці В. І. Бібіковій належать висновки щодо зміни ареалів основних компонентів фауни ссавців ранніх та середніх етапів голоцену. Встановлена дослідницею динаміка появи та поширення основних об'єктів мисливського промислу, перш за все копитних, в межах голоцену стала своєрідним хронологічним показником для стоянок фінального палеоліту та мезоліту (Бибикова 1984).

До середини 1990-х років більша частина покоління археозоологів, які розпочинали археозоологічні дослідження у повоєнні часи завершили свої дослідження. У 1990 – 2000 роках над матеріалами археозоологічних колекцій працювали О. П. Секерська та О. П. Журавльов (Секерська 2017, с. 4-8; Журавльов 2016).

Інтерпретувати матеріали археології, уточнювати деталі отриманих раніше реконструкцій допомагали нові етнографічні прийоми і методи етноархеологічних реконструкцій – дифузійонізм, функціоналізм, процесуалізм. Зокрема процесуальний підхід до вивчення культури передбачав можливість використання даних етнографії під час реконструкції первісних суспільств, відомих за фрагментарними археологічними джерелами. На основі процесуальної течії в етнографічних та культурологічних дослідженнях виникли напрямки етноархеології, поділ на моделі адаптації первісних суспільств або ж ГКТ. Водночас пост процесуальні течії, які набули популярності наприкінці ХХ століття заперечували потенційну користь даних етнографії для реконструкцій минулого.

Більшість вищезгаданих течій використовуються і сьогодні для пояснення тих чи інших культурних явищ минулого. Враховуючи критику, методологічні прийоми таких реконструкцій стають більш досконаліми, що робить реконструкції минулого на їх основі більш імовірними.

Сьогодні дослідження пам'яток мезоліту та неоліту тривають. Сучасний етап досліджень характеризується залученням нових природничих методів до вивчення матеріалів, більшій деталізації отриманих результатів. Серед сучасних дослідників мезоліту та неоліту України згадаємо Л. Л. Залізняка, О. О. Яневича, С. А. Теліженка, Д. Л. Гаскевича. Узагальнення та інтерпретація матеріалів мезолітичних пам'яток мезоліту та неоліту, зокрема аспектів господарства первісних мисливців належать Л. Л. Залізнику, О. О. Яневичу, М. І. Гавриленку (Залізник 1991; Яневич 1990 с. 102-111; Гавриленко 2000, 128 с.).

Починаючи з 2010-х років до археозоологічних досліджень теріофауни приєдналась Є. Ю Яніш, іхтіофауни – О. М. Ковальчук, та орнітофауни – Л. В.

Горобець (Gorobets et al. 2014, 57-59; Теліженко, Яніш 2014, с. 126-133). З 2016 року до вивчення теріофауни долучилися Вікторія Смаголь та Аліна Ступак (Stupak et al. 2022).

На сьогодні пам'ятки мезоліту та неоліту України можна вважати добре дослідженими. Водночас залишається перспектива виявлення нових пунктів та місцезнаходжень цих періодів. Поява нових методів та необхідність ретельного підходу до вивчення залишає простір до постановки нових дослідницьких завдань, в тому числі і тих, які стосуються вивчення господарських особливостей населення мезоліту та неоліту.

РОЗДІЛ 2

ФАУНА ПАМ'ЯТОК МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ

Вивчення кісткових решток тварин, які присутні в колекціях пам'яток мезоліту та неоліту, може дати велику кількість інформації щодо адаптації мешканців конкретного поселення до умов навколишнього середовища. Зокрема деталізувати способи поведінки людини з продукцією тваринного походження, а також реконструювати безпосередньо природне оточення людини кам'яної доби в різні кліматичні періоди. Саме тому аналіз археозоологічної складової є невід'ємною частиною дослідження матеріалів археологічних пам'яток в цілому.

В Україні неолітичні інновації, в тому числі відтворювальне господарство, поширюються із племенами так званих дунайських культур – культури лінійно-стрічкової кераміки та трипільської. Водночас племена трипільської культури належать до числа перших носіїв технологій обробки міді та бронзи. Життєвий та господарський уклад племен неоліту в Україні до появи відтворювального господарства і після його поширення різняться кардинально, впливаючи на всі сфери життєдіяльності колективів. В дисертаційному дослідженні використовуючи термін «неолітичні племена» маються на увазі племена, які вже запозичили виробництво кераміки, але спосіб господарства ще був привласнювальним. В культурах так званого лісового неоліту України (волинській, дніпро-донецькій, ямково-гребінцевої кераміки, донецькій) спосіб ведення господарства був більш наближеним до мезоліту, аніж до неоліту. В літературі такий етап розвитку неоліту отримав назву «субнеоліт» або «пара-неоліт» (Гаскевич et al. 2020, с. 310)

Цей розділ присвячений опису фауністичного складу низки пам'яток: Огринь 8 (Ігрень 8) м. Дніпро Дніпропетровської області; Базьків Острів в околицях с. Скибинці Гайсинського Тростянецького району Вінницької області; Туба V та Занівське I в околицях с. Борівське Северодонецького району Луганської області; Мельнича Круча неподалік с. Сабатинівка

Голованівського району Кіровоградської області. Аналізуються археозоологічні матеріали неолітичних пам'яток Чернігівської та Сумської областей: Лисогубівка Конотопського району Сумської області; Гришівка Ніжинського району Чернігівської області; Мньово-Ліс Чернігівського району Чернігівської області; Погорілівка-Вирчище Конотопського району Сумської області.

Фауна пам'яток степового регіону представлена пам'ятками, розташованими в околицях с. Білолісся Білгород-Дністровського району; с. Гіржове Роздільнянського району та с. Мирне Ізмаїльського району Одеської області. Пам'ятка Буран-Кая IV розташована біля с. Ароматне Бахчисарайського району АР Крим; Таш-Аір I між населеними пунктами Баштанівка та Передущельне Бахчисарайського району АР Крим; Заміль-Коба II неподалік с. Залісне Бахчисарайського району АР Крим; Ласпі 7 неподалік с. Тилове Балаклавського району АР Крим. Представлені результати дослідження гротових стоянок передгір'я Карпат. Стоянки Прийма I та Прийма VII розташовані в околицях м. Миколаїв Стрийського району Львівської області. Стоянка Львів VIII розташована у східній околиці м. Львів. Навколо озера Туба, в околицях с. Борівське Сєверодонецького району Луганської області розташована група стоянок мезолітичного та неолітичного періодів. В дисертаційному дослідженні представлені результати фауністичного визначення стоянок Туба V та Занівське I. Результати дослідження матеріалів цих пам'яток розглядаються в контексті фауністичних матеріалів пам'яток мезоліту та неоліту території України в цілому.

Фауністичні колекції пам'яток Огринь 8 (Ігрень 8), Базьків Острів та В'язівок 4а опрацьовувались повторно. Попереднє визначення матеріалів пам'яток Огринь 8 та Базьків Острів здійснила В. І. Бібікова. Матеріали пам'ятки В'язівок 4а були визначені Н. Г. Тимченко. Також В. І. Бібіковій належать визначення згаданих в дисертаційному дослідженні стоянок Мньово-Ліс, Погорілівка-Вирчище, Гришівка, Гіржове, Мирне, Білолісся та Ласпі 7. Визначення фауни стоянки Лисогубівка належить Є. І. Данилової; стоянки Мельнича Круча – О. П. Сєкерській. Вивчення фауни стоянок Криму Таш-Аір I

та Заміль-Коба II належить Є. Л. Дмитрієвій. Фауна гротових пам'яток Львівської області – Львів VII, Прийма VII, Прийма I була визначена К. А. Татаріновим. Фауну стоянок мезоліту та неоліту навколо озера Туба опрацьовували О. П. Журавльов (Занівське I) та Є. Ю. Яніш (Туба V). Визначення фауністичних матеріалів неолітичних шарів пам'ятки Буран-Кая IV були здійснені вперше.

2.1 Матеріали і методи остеологічного дослідження

Колекція пам'ятки Огринь 8 (Ігрень 8) зберігається в фондах Інституту Археології НАН України. Колекція пам'ятки Базьків Острів є частиною фондової колекції відділу палеонтології ННПМ НАН України. Колекція пам'ятки Буран-Кая IV знаходиться на тимчасовому зберіганні у відділі палеонтології ННПМ НАН України. Частина колекції пам'ятки В'язівок 4а є частиною фондової колекції відділу палеонтології ННПМ НАН України.

Дослідження остеологічного матеріалу тварин передбачає опис стану збереженості матеріалу, видову ідентифікацію тварин, а також зазначення будь яких маніпуляцій на кістках антропогенного характеру.

Видове визначення колекцій відбувалося за допомогою порівняльної колекції відділу палеонтології ННПМ НАНУ. Наявність порівняльної колекції скелетів ссавців, та риб сприяє високій точності таких визначень. Для розрізнення кісток посткраніального скелету зубра та тура використовувалася методика В. І. Бібікової (Бибикова 1958). Видове визначення мамонта було здійснене за допомогою методики В. Є. Гарутта та І. В. Фонової (Гарутт, Фонова 1976). Для визначення риб додатково використовувався атлас авторства В. Раду (Radu 2005). У випадку визначення тварин до роду або родини назви зазначалися згідно правил відкритої номенклатури (Коробков 1971). У цьому дисертаційному дослідженні використані наступні скорочення відкритої номенклатури:

cf. (= *conformis*, схожий) Скорочення використовується у випадку, коли видова приналежність зразків дуже імовірна, але не може бути до кінця

підтвердженою. Така ситуація може виникнути у випадку поганої збереженості досліджуваних зразків, яка дозволяє визначити лише частину комплексу видових ознак.

sp. (= species, вид) Скорочення застосовується, коли існує імовірність точнішого видового визначення обраного зразка.

sp. indet. (= species indeterminata, невизначений вид) Скорочення застосовується у разі, якщо видове визначення неможливе.

spp. (множина від species, види) Скорочення вживається для того аби вказати, що наявні у вибірці кілька різних видів належать до одного конкретного роду.

gen. et sp. (=genus et species, роди та види) Скорочення, яке застосовується, коли визначення зразка можна означити на рівні родини.

Зазвичай потреба у означенні визначень зразків за допомогою відкритої номенклатури виникає, коли зразки фауністичної колекції дуже подрібнені, або ушкоджені. Частина діагностичних ознак на таких зразках відсутня. Відтак визначення до виду можуть бути сумнівними, або визначення є можливими лише до таксону нижчого рангу.

Опис знахідок був здійснений згідно методичних рекомендацій роботи з археозоологічним матеріалом авторства Е. Райц та Е. Вінг (Reitz, Wing 2008). Стан збереженості знахідки був описаний згідно з атласу тафonomії кісток авторства Й. Фернандеса-Яво та П. Ендрюса (Fernandez-Javo, Andrews 2016). Процеси вивітрювання були описані згідно рекомендацій А. Беренсмейер (Behrensmeyer 1978). Статистичні показники були описані згідно методики Лі Лімана (Lee Lyman 2008). Для позначення загальної кількості визначених фрагментів використане скорочення NISP – Загальна кількість визначених фрагментів та MNI – Мінімальна кількість особин. Здійснено біометричний аналіз одержаних даних (Плохинский 1969). Виявлення характеру зв'язків між окремими показниками здійснено методом регресійного аналізу. Розрахунки виконували за допомогою пакетів прикладних комп'ютерних програм Microsoft

EXCEL із використанням методів математичної статистики, зокрема кореляційного аналізу (Горошко та ін. 2004).

Морфологічні показники, за можливості, знімалися відповідно методики А. Дріш (Driesh 1976). Краніологічні виміри черепа джейрана були здійснені згідно методики О. Л. Короткевич (Короткевич 1976).

Вікове визначення копитних тварин було здійснене за методикою Е. Гранд, Я. Колди та В. Лютницького (Grant 1978; Kolda 1936; Lutnicki 1972). Визначення віку оленя було здійснене за методикою С. В. Шостака (Шостак 1988).

Аналізувати ушкодження на кістах антропогенного характеру допомагає дослідження А. Валь та Ж. Малле (Val, Mallye 2011). Вищезазначені методи є широкоживаними у сучасних археозоологічних дослідженнях.

2.2 Фауна мезолітичної пам'ятки культури кукрек Огринь 8 (Ігрень 8)

Археологічна пам'ятка Огринь 8 (Ігрень 8) є однією із опорних пам'яток для вивчення мезоліту України. Це поселення мисливців-збирачів, які залишили по собі відносно добре збережені рештки 10 напівземлянкових жител. Результати досліджень цих об'єктів дозволили реконструювати різні сфери життя та економіки мезолітичних мисливців та рибалок прирічкової зони.

Огринське мезолітичне поселення належить до розвиненого етапу культури кукрек (Залізник 2005, 2018). Культура кукрек (10 000 – 5 500 р. до н.е.) розвинулася на місцевій основі епігравету України. Найбільш ранні її пам'ятки розташовані на території Криму та Північного Причорномор'я. З часом носії кукрецької культури заселили території Нижнього та Середнього Подніпров'я залишаючи по собі такі пам'ятки як Кам'яна Могила, Добрянка, Городок, Попів Мис та інші. Культура кукрек стала основою для подальшого формування неолітичних культур Криму та Надпоріжжя – олексіївської та сурської (Телегін 1982).

Поселення розташоване на території Огрінського півострова, Самарського району м. Дніпро, на лівому березі р. Самара неподалік від її гирла. В цій роботі ми використовуємо назву пам'ятки «Огринь 8», однак в літературі вона фігурує також як «Ігрень 8». Це пов'язано із різницею назви місцевості українською та російською мовами. Назва місцевості «Огрінський півострів» зокрема фігурує у першовідкривача пам'ятки М. О. Міллера, а також у творах Д. І. Яворницького (Миллер 1935, Яворницький 1928).

Територія півострову знаходиться на лівому мисі впадіння річки Самари в Дніпро. Таким чином у мешканців півострова в різні часи був доступ до річкових ресурсів та ресурсів прибережних лісів. У праці «Дніпрові пороги» український історик Д. І. Яворницький пише про існування лісових масивів на території півострова (Яворницький 1928). Такі умови були сприятливими для поселення як племен із привласнювальною формою господарства, так і в наступні історичні періоди, коли річка Дніпро стала важливим торговельним шляхом.

Історія відкриття та дослідження мезолітичної пам'ятки Огринь 8

Півострів являє собою піщане утворення на гранітних грядках, що існували вздовж річки Дніпро або перетинали його впоперек утворюючи пороги. Піщана поверхня півострову сприяла утворенню пагорбів дюнного походження. Півостров з'єднаний з материковою частиною, яка являє собою високе плато вкрите потужними лесовими відкладами. Будівництво Дніпрогесу загрожувало розмиву піщаної тераси півострова і знищенням численних археологічних пам'яток. Розпочалися розвідувальні роботи, які очолив археолог М. О. Міллер, що працював у складі Дніпробудівської археологічної експедиції у 1927 – 1932 рр. Загальне керівництво експедицією було покладено на історика Д. І. Яворницького. М. О. Міллер займав посаду заступника начальника експедиції (Миллер 1935). Метою рятувкової експедиції було виявлення та дослідження прибережних та острівних археологічних пам'яток, які мали бути затоплені водою внаслідок будівництва ГЕС.

Внаслідок розвідкових робіт на території Огрінського півострова та сусіднього селища Чаплі 1931 – 1933 рр. М. О. Міллером було відкрито групу різночасових археологічних пам'яток, які належали до періодів мезоліту, неоліту, бронзового віку, середньовіччя та козаччини (Міллер 1935). На території півострову та його околицях дослідником було виокремлено 10 пунктів, а мезолітична стоянка отримала восьмий номер. Під час польових робіт 1933 року дослідником було зачищено берегову лінію півострову довжиною в 22 м, де були виявлені матеріали різних археологічних епох. Більші за територією площі були розкопані дослідником у 1942 році (Рис. 6).

У повоєнний період польові дослідження на півострові були продовжені археологом А. В. Добровольським. Основна увага дослідника була приділена пам'яткам дніпро-донецької неолітичної культури. В нижніх горизонтах розкопів А. В. Добровольського були зафіксовані шари заповнені органічними рештками обгорілої каркасної споруди з очерету, яка, на його думку, могла становити елемент будови даху однієї з мезолітичних землянок. Сліди вогнища свідчать, що землянки були зруйновані внаслідок пожежі та покинуті мешканцями (Телегін 2000).

Знахідки решток напівземлянкових споруд стали причиною організації багаторічних досліджень мезолітичних шарів пам'ятки Огринь 8. Систематичними археологічними дослідженнями керував Д. Я. Телегін у 1973 – 1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр. Активну участь в дослідженнях пам'ятки та публікації матеріалів брали Л. Л. Залізник, а 1978 року Д. Ю. Нужний (Телегін 2000; Нужний 2008; Залізник 2018).

У процесі розкопок в різні роки було виявлено і досліджено рештки десяти землянкових житлових конструкцій, котрі були розташовані уздовж узбережжя. Частина жител була частково зруйнована водами Дніпровського водосховища. Повністю збереглися лише житла № 5 та 10. Житлові споруди мали округлу форму діаметром 7 – 10 м та вогнищем всередині. Дно жител заглиблювалося в ґрунт до 0,5 – 1,0 м, а заповнення жител являло собою гумусований шар піску перемішаний з попелом сірого кольору. Тому більшість

знахідок, що походять з заповнень жител вкриті характерним глинистим нальотом сірого кольору. На дні жител у великій кількості були виявлені мушлі прісноводного червоногого молюска – живородки *Viviparus viviparus*. Саме наявність мушель даного виду молюсків стала індикатором наявності житла під час шурфування поверхні півострову. На думку Д. Я. Телегіна мушлі потрапили в заповнення жител під час весняних повеней. В заповненнях жител по всій їх площі були виявлені вироби з кременю та відходи від їх виробництва, вироби з кістки та рогу, кістки тварин, які становили собою кухонні відходи мешканців поселення (Телегін 2000).

Найбільш повно аналіз матеріалів поселення був поданий у монографії Д. Я. Телегіна (Телегін 2000). Технокомплекс крем'яних виробів пам'ятки був віднесений дослідником до розвиненого етапу культури кукрек (VII – VI тис. до н.е.), що відповідає часу пізнього мезоліту території України в цілому. Датування матеріалів землянок та культурного шару було здійснене радіокарбонним методом у Київській та Берлінській лабораторіях. Основна група дат припадає 6625 – 6990 рр. до н.е. Серед них найдавнішою датою є Bln-1797/2 – 9760 – 9280 cal BC (Табл. 1). Такий хронологічний діапазон існування поселення вірогідно був пов'язаний із придатною для заселення територією та сезонністю її заселення. На думку Д.Я. Телегіна мезолітичні колективи культури кукрек періодично заселяли узбережжя Огрінського півострова в зимовий період.

Крем'яний інвентар стоянки Огринь 8 крім Д. Я. Телегіна (2000) досліджували Л. Л. Залізник (2005, с. 76-81) та Д. Ю. Нужний (2007). Останньому належать реконструкції металевих зброї із мікролітичними вкладеннями, засновані, в тому числі, і на матеріалах Огрінського поселення. Низка публікацій з опису матеріалів жител, реконструкції соціальної організації населення мезоліту, способів використання ресурсів навколишнього середовища мезолітичними колективами здійснена Л. Л. Залізником (1998, с. 94-98, 173-180; 2005, с. 76-81; 2018).

У липні 2018 року археологічною експедицією під керівництвом Л.Л. Залізняка та за участю студентів Національного університету Києво-Могилянська академія були здійснені експедиційні дослідження на території Огрінського півострову з метою виявлення мезолітичного культурного шару та землянок. Для уточнення стратиграфії півострову, а також пошуку нових об'єктів, було зачищено берегову лінію довжиною в 60 метрів. Внаслідок зачистки було виявлено культурні шари часів середньовіччя, доби бронзи та неоліту. Для детального дослідження виявлених об'єктів XI – XIII століть було закладено 2 розкопи. Для пошуку об'єктів мезолітичного часу вглиб півострову були закладені шурфи розмірами 1,8×1 м глибиною 2 – 2,2 м та 38 шурфів 1×1 м. Результатом експедиції 2018 року стало уточнення стратиграфії культурних шарів Огрінського півострову та дослідження об'єктів часів Київської Русі. Вірогідно потенційні об'єкти мезолітичного часу були зруйновані внаслідок природного вимивання берегової лінії півострову (Залізняк 2019).

Стан фауністичної колекції пам'ятки Огринь 8

Первинне визначення фауни Огрінського поселення здійснила В. І. Бібікова. Результати її визначень були опубліковані в монографії Д. Я. Телегіна (Телегін 2000). Дослідниця подала результати дослідження у вигляді таблиці, в якій перелічила види різних груп тварин, виявлених в заповненнях напівземлянкових жител. За даними попереднього визначення матеріалу В. І. Бібікової найбільше промислове значення відігравав тур, олень, козуля та дикий кінь. Із хутряних тварин у великій кількості присутні кістки зайців, лисиць, вовків. Птахи представлені в основному водоплавними видами – крижень *Anas platyrhynchos* Linnaeus, 1758; свищ *Anas penelope* Linnaeus, 1758; та шилохвіст *Anas acuta* Linnaeus, 1758 (Телегін 2000).

З огляду на те, що кістки тварин були описані побіжно постала необхідність їх детальнішого опису. До завдань дослідження входить опис деталей тафономії, слідів антропогенного походження на кістках та подання промірів кісток тварин. Зокрема постала необхідність у більш детальному видовому визначенні кісток риб, птахів, рептилій та моллюсків

стоянки, залучаючи фахівців відповідного профілю. Відтак вибірка кісток ссавців та риб була оглянута автором, кістки птахів визначені Л. В. Горобцем, рештки молюсків – В. В. Аністратенком, роботу з фрагментом зубу мамонта здійснив Б. Т. Рідуш. Опрацювання морфометричних показників належить В. О. Смаголь.

Колекція кісток поселення зберігається у фондovій колекції Інституту археології НАН України. Вірогідно, частина з них була втрачена, а горизонти деяких землянок змішалися між собою. В багатьох випадках кістки тварин були згруповані за видами, а не за житлами. Це пов'язано із цілями, які перед собою ставила В. І. Бібікова. Найкраще матеріал зберігся із землянок № 5 та 8. Кістки з інших землянок необхідно було згрупувати за польовими шифрами.

Поверхня півострову сприяла доброму збереженню органічних решток знайдених в межах землянок. Знайдені в них кісткові рештки тварин та вироби із кістки дійшли до нас в відносно доброму стані збереженості. Частина з них 680 зразків (56%) вкрита попелястим нальотом. На невеликій кількості кісток були присутні сліди вивітрювання та характерного розтріскування поверхні, що свідчить про те, що частина з них протягом тривалого часу знаходилась на відкритому повітрі. Всього таких екземплярів 16 фрагментів (1,4%).

У зв'язку з тим, що кістки тварин на мезолітичних пам'ятках зазвичай є подрібненими внаслідок діяльності людини, морфометричні показники вдається взяти лише в окремих випадках. Кілька промірів вдалося зняти з таранної кістки тура та оленя. Таранна кістка зазвичай зберігається досить добре, бо відповідна частина туші тварини не має високої поживної цінності. Відтак ці кістки залишалися поза увагою давньої людини.

На 40 зразках (6%) кісток були присутні сліди обпалу, що свідчить про перебування їх у вогнищі. Кістки всіх тварин досить сильно подрібнені внаслідок людської діяльності. Сліди розрубання було зафіксовано на 211 (19,4%) фрагментів кісток ссавців. Таким чином, одна кістка може бути розділена на 3 і більше фрагментів. У копитних тварин сліди поділу присутні, в

тому числі і на метаподіальних кістках. Очевидно, що високий ступінь подрібненості кісток зумовлений насамперед тим, що людина намагалася використати весь потенціал м'ясної маси тварини, а також кістковий мозок. Така ситуація характерна для фауністичних колекцій археологічних пам'яток мезоліту та раннього неоліту вцілому. Основний масив матеріалу являє собою кухонні відходи мешканців поселення. Загальна вибірка кісток становить 3126 фрагментів (надалі – фр-т) кісток тварин. Було визначено до виду 1088 фр-т (35%). Серед них найбільшим чином представлені рештки ссавців 680 фр-т (62%), птахів 92 фр-т (9%), риби 91 фр-т (9%), болотяної черепахи 194 фр-т (18%) та молюсків 31 фр-т (3%).

Результати видового визначення кісткових решток тварин пам'ятки Огринь 8

Видовий склад ссавців поселення представлений 13 видами (Табл. 2; 5). Найбільша промислова роль належить великим копитним тваринам, зокрема туру *Bos primigenius* (NISP=125, MNI=6). Встановлено, що Vd таранної кістки тура в середньому дорівнює (n=4) $5,3 \pm 0,18$ см, Glm $7,9 \pm 0,07$ см (n=4), Gli $8,4 \pm 0,06$ (n=4), Dm $4,1 \pm 0,12$ см (n=4). Середній коефіцієнт варіації за чотирма ознаками становить $3,74 \pm 1,26\%$, найменший припадає на Gli і дорівнює 1,49%, найбільший на Vd 6,71%, що говорить про досить однорідність нашої вибірки (Рис. 9) (Табл. 7).

Родина оленеві (*Cervidae*) представлена такими видами як олень *Cervus elaphus* (NISP=175, MNI=7), козуля *Capreolus capreolus* (NISP=48, MNI= 5) та лось *Alces alces* (NISP=11, MNI=1). Велика кількість решток оленя являють собою фрагменти рогів самців оленя, а саме 45 одиниць, що становлять 26% від всіх його кісток. В своїй більшості роги оленя були виявлені з розрубленому вигляді. Через те, що їх кулінарне використання є неможливим, то ці знахідки можна пов'язати із відходами виробництва, або заготовками до виготовлення знарядь праці. Один знайдений фрагмент рогу оленя являє собою розетку, яка відпала природним чином. Самці оленів скидають роги наприкінці зими – в лютому на початку березня.

Досліджено, що показник Bd таранної кістки оленя благородного в середньому дорівнює $3,72 \pm 0,07$ см ($n=5$), Glm $5,56 \pm 0,14$ см ($n=5$), Gli $5,98 \pm 0,13$ см ($n=5$), Dm $3,26 \pm 0,12$ см ($n=5$), Di $3,1 \pm 0,05$ см ($n=5$). Середній коефіцієнт варіації за п'ятьма ознаками становить $5,52 \pm 0,76\%$, найменший припадає на Di і дорівнює $3,95\%$, найбільший на Dm $8,28\%$. Кореляційна матриця взаємозв'язку промірів таранної кістки у оленя благородного вказує на відносно сильну залежність між окремими показниками. Встановлено, що коефіцієнт кореляції у більшості пар ознак коливається в межах від $0,48$ до $0,94$. Найбільше значення коефіцієнта кореляції припадає на змінення показника Gli з Glm ($r=0,94$). У меншій мірі скорельованими виявилися зміни величин Glm з Bd ($r=0,48$) (Рис. 8).

Меншою мірою представлені рештки дикого коня *Equus sp.* (NISP=18, MNI=2) та дикої свині *Sus scrofa* (NISP=27, MNI=2)

Велика кількість кісткових решток ссавців належить традиційно хутряним тваринам, зокрема вовку *Canis lupus* (NISP=68, MNI= 4), *Vulpes vulpes* (NISP=122, MNI=5), *Lepus europeus* (NISP=71, MNI=5), *Castor fiber* (NISP=11, MNI=2) (Табл. 9; 10).

В одиничних екземплярах представлені рештки kota лісового *Felis silvestris* (NISP=1), норки *Mustela lutreola* (NISP=1) та тхора лісового *Mustela putorius* (NISP=1) (Табл. А.11). Всі рештки належать дорослим особинам (Табл. 8).

Серед матеріалу культурного шару пам'ятки був виявлений фрагмент нижнього зуба мамонта (М 1-3). Він походить з шарів Д2-Д3, кв. Г-6-10. На етикетці зазначено, що знаходився серед скупчення мушель прісноводних молюсків (Рис. 6). Такі скупчення молюсків знаходились в заглиблених в давню поверхню об'єктах пам'ятки. Виявлений фрагмент являє собою частину коронки зуба з ушкодженою жувальною поверхнею і коренями. Зверху зуб вкритий сірим нальотом, як і частина кісток, виявлених в межах житлових об'єктів та культурного шару пам'ятки. За результатами дослідження співвідношення товщини емалі, довжини пластин та показнику кількості

пластин на 10 см вдалося з'ясувати, що зуб належить ранній формі мамонта *Mammuthus primigenius* (MIS 6-7) (Табл. 12). На думку Л.Л. Залізняка, фрагмент зубу був захоронений природним чином в материковому піску і потрапив до заповнення мезолітичної землянки випадково в процесі риття котловану житла.

Кістки птахів, всього 118 фр-т (9% від усього матеріалу) в своїй більшості належать качкам – 11 видів, а також дрохві *Otis tarda* (NISP=3, MNI=3). Найбільше кісток качок належить таким видам як гоголь *Bucephala clangula* (NISP= 30, MNI=9); крижень *Anas platyrhynchos* (NISP= 25, MNI=9); чернь біолоока *Aythya nyroca* (NISP=10, MNI=4); попелюх *Aythya ferina* (NISP=9, MNI=5). У невеликій кількості на поселенні присутні кісткові рештки таких качок як пірникоза сірощока *Podiceps grisegena* (NISP=1); нерозень *Anas strepera* (NISP=1); шилохвіст *Anas acuta* (NISP=2 MNI=1); ширококоніска *Anas clypeata* (NISP=5, MNI=3); чирка мала *Anas crecca* (NISP=2, MNI=1); крех малий *Mergus albellus* (NISP=3, MNI=2) та синьги *Melanitta nigra* (MNI=1) (Табл. 4).

Кісткові рештки риб належать 8 видам, що існують у придонних та поверхневих частинах річкових вод. На пам'ятці виявлено 91 фрагмент кісток риб, що становить 9% від загального масиву визначеного археозоологічного матеріалу. Всі види риб є типовими мешканцями прісноводних водойм, зокрема річки Дніпро (Мовчан 2009). Винятком є не чисельні рештки представників родини осетрових. Вони мігрували нижньою течією річки під час нересту. На сьогодні вони в межах річки Дніпро не існують. Найбільша кількість решток риб належить щуці *Esox lucius* (NISP=35, MNI=12); сому *Silurus glanis* (NISP= 18, MNI=12); коропу *Cyprinus carpio* (NISP=10, MNI=6); вирезубу *Rutilus frisii* (NISP=5, MNI=3) представникам родини коропові *Cyprinidae* gen. et sp. (NISP=3), а також судаку *Sander lucioperca* (NISP=3, MNI=2) фр-т (Табл. 3). За допомогою промірів хребців вдалося реконструювати довжину тіла окремих особин риб (Табл. 13).

У невеликій кількості серед археозоологічно матеріалу присутні рештки прісноводних черевоногих та двостулкових молюсків – 17 екземплярів, 1% від

загальної кількості визначених матеріалів пам'ятки. Вірогідно з поселення були відібрані одиничні екземпляри молюсків для подальшого визначення, хоча першопочатково їх на пам'ятці знаходили у великій кількості. (Миллер 1935, с. 178). Зокрема знахідки скупчень живородки (*Viviparus viviparus*) були ознакою наявності котловану напівземлянки під час шурфування поверхні півострову. У меншій кількості на пам'ятці були виявлені мушлі перловиці звичайної (*Unio pectorum*) та шаровки річкової (*Rivicoliana rivicoliana*) та (*Rivicoliana cyclas*). Мушлі молюсків виявлених на стоянці Огринь 8 належали як особинам дорослого віку так і зовсім невеликим за розмірами, молодим молюскам, тому на думку Л. Л. Залізняка, мушлі молюсків не є кухонними відходами. Вони могли потрапити до заповнення котлованів землянок або під час сезонних повеней, або внаслідок їх використання мешканцями поселення в якості легкого теплоізолюючого покриття даху зимових напівземлянок (Залізняк 1998, с. 95).

Порівнюючи результати даного дослідження із первинним визначенням матеріалів дослідницею В.І. Бібіковою варто зазначити, що основні висновки збігаються. Серед ссавців додатково вдалося виявити таких дрібних хутрових тварин як тхір лісовий та норка європейська, натомість не було виявлено решток кулана та борсука описаних дослідницею. Така ситуація могла бути спричинена тривалим часом зберігання матеріалу та втрати частини колекції (Вейбер, Горобець 2018; Вейбер, Горобець 2019). Фауна поселення Огринь 8 демонструє багатоконпонентність господарського життя мисливців-збирачів річкових узбереж. М'ясо птахів, риб та черепах могло відігравати функцію додаткового харчування у випадку нестачі м'яса ссавців внаслідок невдалого полювання чи природних криз.

2.3 Фауністичні знахідки багатшарового поселення Базьків Острів

Одною з найбільш виразних пам'яток буго-дністровської неолітичної культури є поселення на Базьковому острові, розташованому на річці Південний Буг неподалік с. Скибинці Тростянецького району Вінницької

області. У 1959 році на його території експедицією на чолі з В. М. Даниленком були проведені розкопки на площі близько 300 кв. метрів. В ході досліджень були виявлені численні матеріали буго-дністровської культури та незначна кількість знахідок трипільської культури. Зокрема, дослідник зазначив наявність кількох скупчень неолітичної кераміки та кісток тварин (Даниленко 1969) та інтерпретував їх залишками літнього мешкання. Невдовзі після дослідження Базьків Острів було затоплено водою внаслідок побудови Глибочанської ГЕС.

За зразками кісток та виробів з них в Київській радіовуглецевій лабораторії у 1998 – 2001 рр. були отримані 6 дат (Telegin et al. 2000; Котова 2002). Ще 7 дат одержано в лабораторії Токійського університету останнім часом за зразками органіки у складі керамічного посуду та нагару на його поверхні (Haskevych et al. 2019). Співставлення датувальних, вивчення архівних джерел і керамічних знахідок засвідчили як мінімум п'ять імовірних епізодів заселення острова між серединою 7 та кінцем 4 тис. до н.е. – в фінальному мезоліті, ранньому та пізньому неоліті, в часи Трипілля VI та VII (Гаскевич 2017) (Табл. 14). При цьому на різних ділянках матеріали цих епізодів були у значній мірі перемішані, що не дозволяє впевнено визначати вік більшості знайдених там крем'яних виробів та фауністичних решток.

За підрахунками Д. Л. Гаскевича позначок на польових планах, на пам'ятці було знайдено не менше 1509 кісток. Глибина виявлення невідома для 44 кісток з пробного розкопу, закладеного до визначення реперу. На решті дослідженої території їх поглибинний розподіл був наступним: 0–0,29 м – 6 од., 0,30–0,59 м – 310 од., 0,60–0,69 м – 191 од., 0,70–0,79 м – 226 од., 0,80–0,89 м – 279 од., 0,90–0,99 м – 200 од., 1,0–1,09 м – 222 од., 1,10 м і глибше – 31 од. (Вейбер та ін. 2019).

Фауністичні знахідки були привезені до Києва, де їх опрацювала археозоолог В. І. Бібікова. Результати видового визначення були видані нею у 1963 р. у вигляді списку, що включав як дикі, так і домашні види (Бібікова 1963). Ці ж дані було перевидано у монографії В. М. Даниленка (1969).

Пізніше, із посиланням на рукописні матеріали В. І. Бібікової з Наукового архіву Інституту археології НАН України їх було наведено у публікаціях Н.С. Котової та О.П. Журавльова (Журавльов, Котова 1996). У власній монографії археозоолог В.О. Цалкін притримується думки, що свійські копитні тварини потрапили на територію Східної Європи, в тому числі України, разом з племенами культур лінійно-стрічкової кераміки, а також трипільської. Дослідник вважав, що наявність тваринництва у племен буго-дністровської потребує перевірки (Цалкин 1970).

Репрезентативність фауністичної колекції пам'ятки Базьків Острів

За попередніми підрахунками, загальна кількість доступних на сьогодні фауністичних матеріалів Базькова Острова складає 341 фрагмент кісток. Менша їх частина зберігається в колекції № 433 Наукових фондів Інституту археології НАН України. Це 34 фрагменти кісток, які, переважно, несуть сліди обробки, або є уламками кістяних знарядь. На 33 з них нанесено шифр із назвою пам'ятки, на 28 – інвентарні номери, на 12 – квадрат та глибину виявлення, на 4 – лише місце виявлення. Решта кісток з пам'ятки тривалий час вважалися втраченими (Гаскевич 2017). Але нещодавно частину з них було віднайдено у колекції допоміжного фонду відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України. Загальна кількість цієї колекції 307 фрагментів. Майже на всіх з них є шифр «Базь. о-в 59». Крім нього на 57 знахідок нанесено шифр «кер», який ми інтерпретуємо як «кер(еський шар)». Під час розкопок так називали нижню частину культурних відкладів з неолітичною керамікою із ознаками впливу культурного кола Кріш–Кереш–Старчево. Ще чотири знахідки мали додатковий шифр «тр. слой», інтерпретований нами як «тр(ипільський) шар», та / або напис «тр». Лише на одному фрагменті рогу зазначено квадрат та глибину. Інші кістки не мали додаткових шифрів. Напевно, вони походять з середньої частини культурних відкладів, у кераміці з яких переважав посуд самчинського типу, за наявності посудин савранського типу та двох чаш «нотної» фази культури лінійно-стрічкової кераміки (Вейбер та ін. 2019).

Попри відносну численність наявних кісткових знахідок, вони не відбивають склад та характер фауністичних матеріалів пам'ятки повною мірою. За підрахунками позначок кісток на польових планах, загалом було знайдено не менше 1509 фрагментів кісток (туті далі мушлі молюсків не враховано). Ймовірно, приблизно таку їх кількість і було оброблено В.І. Бібіковою, якій вдалося визначити лише 967 з них, тобто, 64% знахідок нанесених на план. Проте, схоже, що частина кісток залишилася поза її увагою. Так, наприклад, В. М. Даниленко згадує виявлення на пам'ятці «досить великої кількості щелеп та зубів вирозуба» (Даниленко 1969), 14 з яких занесені до інвентарного опису з польового звіту. Водночас, у визначеннях В.І. Бібікової риби представлені лише 3 кістками. Таким чином, варто наголосити, що кількість наявних сьогодні кісток з Базькового Острова становить не більше 23% фауністичних знахідок виявлених на пам'ятці, і 36% від кількості кісток опублікованих В. І. Бібіковою.

Підрахунок мінімальної кількості особин здійснювався для загальної кількості кісток тварин кожного виду у всій колекції, а не по окремих «шарах», як це робила В. І. Бібікова. Відносно загальної кількості визначених або всіх кісток колекції вираховувалися і відсоткові показники. Це було зроблено через доведене перемішування різночасових матеріалів на пам'ятці, відсутність інформації про критерії виділення «шарів», та сумніви у правдивості деяких шифрів. Зокрема, в матеріалах з ІА НАНУ напис «тр» не дублюється словами «тр. слой», як це зроблено на кістках з ННПМ НАНУ. Через це він інтерпретується нами як «тр(аншея)». На користь цього свідчить його наявність на деяких уламках неолітичної кераміки та крем'яних виробах, яким в інвентарному описі відповідає запис «траншея», а також відсутність шифру «тр» на жодному фрагменті достеменно трипільської кераміки (Вейбер et al. 2019).

Стан збереженості кісткових рештокта видовий список тварин пам'ятки Базьків Острів

У обробленій колекції кістки задовільний для видового визначення ступінь збереженості – 1 кістка здебільшого поділена на 2 або 3 фрагменти. Вони вкриті сіруватим ґрунтовим нальотом. Кістки крихкі внаслідок процесів вивітрювання та декальцинації. Характерних слідів, які свідчать про їх тривале перебування на відкритому повітрі, немає. Більша частина поверхні кісток вкрита слідами від коренів дерев та діяльності личинок комах. На дистальній частині одної великогомілкової кістки оленя є отвір округлої форми 1.8×1.7 см, який міг бути зроблений твариною ряду комахоїдні. Частина кісток несуть сліди розрубування, пиляння та різання. Деякі з них є кухонними відходами, інші – готовими знаряддями праці та відходами їх виробництва (Рис. 14,15,16).

Видове визначення наявних фауністичних решток засвідчило, що вони представлені переважно ссавцями, які за винятком свійської корови, належать диким тваринам як характерних лісових, так і степових видів (Табл. 14; 15; 16; 18).

Найбільша кількість кісткових решток належить оленю *Cervus elaphus* (NISP=155, MNI=12). Вони представлені фрагментами зубів, рогів, уламками нижніх кінцівок та суглобними кістками. Серед вікових груп тварин здебільшого представлені дорослі особини, віком від 3 до 8 років; меншою мірою – старі, від 11 до 13 років; є 4 фрагменти кісток від молодих особин; та 2 фрагменти кісток від особин дитячого віку.

Рештки козулі *Capreolus capreolus* (NISP=32, MNI=3) представлені фрагментами рогів та трубчастих кісток. Більшість з них належать дорослим особинам – 28 фрагментів кісток; 1 кістка належить особині молодого віку.

Найменша кількість решток з представників родини оленевих належить лосю *Alces alces* (NISP=7, MNI=2).

Рештки диких свиней *Sus scrofa* (NISP=130, MNI=9) представлені зубами, рештками черепу, фрагментами хребців та трубчастих кісток в рівному ступені. Вікові групи свиней представлені здебільшого дорослими особинами, віком 3 роки, та молодими від 1,5 до 2,5 років.

Кістки коня *Equus* sp. (ferus) представлені 1 фалангою та 1 різцевим зубом, що належали особині близько 9 – 10 років.

В невеликій кількості на поселенні присутні кістки бобра *Castor fiber* (NISP=2 MNI=1), вовка *Canis lupus* (NISP=2 MNI=1), борсука *Meles meles* (NISP=1). Рептилії представлені знахідками двох фрагментів карапаксу болотяної черепахи. Серед кісткових решток риб визначено 3 хребці сома, що вірогідно належать одній особині віком 10 років, з довжиною тіла близько 156 см (Табл. 18).

До решток свійських тварин у колекції віднесено лише кістки корови *Bos taurus* (NISP=42 MNI=5). Вони представлені фрагментами трубчастих кісток та зубів (Вейбер та ін. 2019).

Фауна поселення Базьків Острів притаманна змішаним ландшафтам. Перевага у вибірці решток дикої свині, оленя та козулі демонструють наявність в околицях цієї місцевості широколистих лісів, які є характерними для лісостепу атлантичного періоду.

2.4 Фауна стоянки буго-дністровської культури Мельнича Круча

Багатошарова неолітична пам'ятка Мельнича Круча розташована на лівому березі Південний Буг в околицях села Сабатинівка Голованівського району Кіровоградської області (Гаскевич 2012b, с. 13-22). Історія дослідження пам'ятки та інтерпретації знайдених матеріалів є тривалою. У 1930 році стоянку знайшов місцевий краєзнавець С. І. Чуб. Він повідомив про знахідки кераміки та крем'яних знарядь праці співробітників БоГЕСівської археологічної експедиції. У 1940-х роках В. М. Даниленком в околицях с. Сабатинівка були зібрані підйомні матеріали цієї пам'ятки. У 1936 році в околицях с. Сабатинівка був виявлений човен довбанка а також скупчення мушель річкових молюсків, що сприяло збільшенню інтересу науковців до пам'ятки. У 1949 року польові дослідження були проведені. Рештки тварин були відібрані під час досліджень пам'ятки під керівництвом Д. В. Кіюсака у 2012, 2014 та 2016 роках (Гаскевич 2012b, с. 13-22). Для датування шарів цієї

пам'ятки було отримано 2 дати Poz-67496 6461 – 6253 cal BC та Poz-67497 6380 – 6100 cal BC (Kiosak, Salavert 2018, с. 122) (Табл. 20). Загальна кількість фрагментів кісток тварин пам'ятки становить 1300 фрагментів. Вони були виявлені у культурних шарах які відповідають часу кукрецької культури мезоліту, буго-дністровської культури неоліту, сабатинівської культури пізньої бронзи, а також кістках із невизначеною культурно-хронологічною приналежністю. Над їх визначенням працювала О. П. Секерська (Секерська 2017, с. 4-8). Найбільша кількість фрагментів кісток була виявлена у шарі буго-дністровської неолітичної культури (935 фр-т), з них було визначено 131 фр-т (Табл. 21). Одомашнені тварини представлені такими видами як свійська свиня та собака. На думку О. П. Секерської, ступінь доместикації свині і загалом розвиток свинарства на поселенні в даному випадку виглядає не переконливим і його можливо буде переглянути вподальшому (Секерська 2017, с. 6). Серед диких тварин присутні властиві лісо-степовому регіону види – тур, олень, кінь, козуля, дикий кабан, перегузня. Кістки сліпака могли потрапити до шару випадково. У невеликій кількості представлені рештки птахів та болотяної черепахи. Мезолітичний шар пам'ятки містив 183 фр-т кістки, з яких вдалося визначити 61 фр-т. Він містив рештки тура, оленя європейського, дикого кабана, зайця, рисі. В невеликій кількості присутні рештки птахів та болотяної черепахи (Секерська 2017, с. 4-8).

2.5 Фауна стоянок Туба V та Занівське I

Лівий берег середньої течії річки Сіверський Донець вкритий невеликими озерами, заплавами, старицями, які пов'язані зі зміною меандру річки в різні часи. Саме такі водойми були привабливими для первісних племен, адже вони були місцем водопою великих копитних тварин, місцем для рибальства та полювання на качок та водоплавних птахів. Пам'ятки мезоліту та пізнього етапу неоліту були виявлені навколо озера Туба, озера Занівське, та озера Маткіне. Ці озера розташовані в недалекій відстані від с. Борівське Северодонецького району Луганської області. Навколо озера Туба було

відкрито 6 стоянок неолітичного часу (Телиженко, Яниш 2014, с. 126-133). Стоянки були відкриті у 2000 році і досліджувалися командою під керівництвом С. А. Теліженка.

2.5.1 Фауна стоянки Туба V

Одним з найбільш показових пунктів мезолітичного часу є Туба V. Пункт був досліджений у 2003 – 2011 роках і датований VII тисячоліттям до н. е. (Телиженко, Яниш 2014, с. 126-133). Інвентар пам'ятки був віднесений С. А. Теліженком до матвіївкоурганської культури. Серед матеріалів виявлених в межах культурного шару пам'ятки Туба V були вироби з кременю, сланцю, та пісковика. Рештки тварин культурного шару пам'ятки являють собою кухонні відходи мешканців поселення, а також вироби з кістки та рогу. Зокрема були виявлені рогові гарпуни, вістря, остроги, орнаментовані підвіски. Визначення видового складу тварин пам'ятки здійснила Є. Ю Яніш. Результати визначення дослідниця подала здебільшого у відсотковому співвідношенні видів (Телиженко, Яниш 2014, с. 126-133).

Загальна кількість кісток тварин становить 3 444 фрагменти, з них 1354 належить ссавцям, 328 – птахам, 979 – рибі, 783 – болотяній черепаці, а також 38 мушель молюсків. З них було визначено 63,5%. Кістки диких тварин склали 99,3%. До свійських тварин належить лише собака. Інші ссавці представлені такими видами як козуля NISP=20, олень європейський NISP= 6, кінь NISP= 6. Одиначними фрагментами кісток представлені рештки бобра, дикого кабана, та зайця. Також представлені мишоподібні гризуни Muriformes та куниці Mustelidae. Риби представлені такими видами як короп ($\leq 5,0\%$), вирозуб ($\leq 5,0\%$), плітка ($\leq 5,0\%$), карась ($\leq 5,0\%$), лин ($\leq 5,0\%$), краснопірка ($\leq 5,0\%$), судак (5,1%), окунь (31,3%), йорж, щука (51, 4%), сом. Молюски представлені перловицею *Unio* sp., живородкою *Viviparus* sp. та лункою річковою *Theodoxus fluviatilis*.

Види ссавців характерні для змішаних лісостепових ландшафтів, видовий список риб характерний для замкнутих водойм або водойм з невеликою течією.

Для вилову цих риб імовірно використовувалися ставні сітки, або верші. З молюсків лише перловиця могла вживатися мешканцями поселення в їжу. На думку Є. Ю. Яніш, м'ясо перловиць також могло використовуватися в якості наживи під час ловлі риби. Імовірно в їжу вживалося також м'ясо черепах (Телиженко, Яніш 2014, с. 126-133).

2.5.2 Фауна стоянки Занівське I

Стоянка Занівське I належить до пізньонеолітичного часу. Вона розташована у поймі, на стику озер Маткіно, Зановське та Туба. Вона була відкрита та досліджена у 2000 році експедицією під керівництвом С. А. Телиженка (Манько et al. 2001, с. 27-53). Неолітичний шар поселення залягав у суглинку. Він містив рештки кераміки, крем'яного інвентарю, а також фауністичний матеріал. Також була виявлена господарська яма, в якій в невеликій кількості були виявлені кістки тварин. Культурна приналежність віднесена С. А. Телиженком умовно до культури яка входить до дніпро-донецької культурно-історичної спільноти (Манько та ін. 2001, с. 27-53). Датування пам'ятки, які були здійснені у Київській лабораторії вказав на час її існування в межах 5420 ± 80 – 5420 ± 80 років тому (Табл. 22). Крем'яний інвентар та кераміка, на думку С. А. Телиженка, добре демонструє перехід від пізнього неоліту до енеоліту. На думку дослідника поселення існувало протягом літнього сезону, з весни по осінь (Манько та ін. 2001, с. 27-53). Фауна поселення була визначена О. П. Журавльовим (Табл. 23). Свійські тварини поселення представлені такими видами як бик свійський NISP=801 MNI=11, вівця свійська NISP=7 MNI=4, коза свійська NISP=3 MNI= 2, свиня свійська NISP=10 MNI=2, кінь свійський NISP=161 MNI=11, собака NISP=9 MNI=4. Невелика кількість кісток належала козі або вівці NISP=188 MNI=4. Дикі тварини представлені такими видами як тур NISP=11 MNI=3, лось NISP=2 MNI=1, козуля NISP=5 MNI=2, олень європейський NISP=70 MNI=6, кулан NISP=2 MNI=1, дикий кабан NISP=56 MNI=6, видра NISP=2 MNI=1, куниця NISP=1 MNI=1, лисиця звичайна NISP=2 MNI=1, вовк NISP=1 MNI=1, бобр

річковий NISP=8 MNI=3. У невеликій кількості представлені рештки черепахи NISP=12 (Манько та ін. 2001, с. 27-53). Видовий список подібний до пам'ятки Туба V, за виключенням деяких свійських видів тварин. Цікавим є присутність в межах пам'ятки кулана. Імовірно лісостепова зона східних регіонів України підходила йому для існування.

2.6 Фауна стоянки В'язівок 4а (за матеріалами досліджень 1988 року)

Мезолітичне поселення зимівниківської культури Вязівок 4а розташоване неподалік с. В'язівок Лубенського району Полтавської області. Особливість цієї пам'ятки полягає в тому, що вона являє собою залишки добре збережених 6 жител та 2 господарських ям поряд з ними. Непорушена стратиграфія пам'ятки дозволила якнайкраще реконструювати особливості життя та господарства мисливців-збирачів – носіїв зимівниківської культури. В'язівок 4а є найбільш виразною пам'яткою мезолітичного часу лісостепового Лівобережжя України (Гавриленко 2000, Гавриленко 2001).

Стоянка була відкрита у 1984 році археологами А. Б. Супруненко та І. Н. Гавриленко. Шурфування поверхні задернованого узвишшя урочища Данилів острівець вказало на наявність житла мезолітичного часу. У 1985 році були проведені розкопки площею 35 м² внаслідок яких було досліджене житло №1 (Гавриленко 2000).

У 1988 році польові дослідження продовжили В. І. Непріна та В. Ю. Коєн. Дослідниками була закладена траншея 1×13 метри по вісі житла №1 в кількох метрах на південь від розкопу 1985 року. Внаслідок цих робіт були виявлені залишки двох житлових споруд (Гавриленко 2000).

Наступний етап досліджень пам'ятки розпочався у 1994 році. Під керівництвом І. М. Гавриленка за участі Л. Л. Залізняка були досліджені площі 75 м² у 1994 році та 61 м² у 1995 році. Було відкрито залишки жител № 4 та № 5, господарських ям розташованих неподалік та частково житло № 6 (Залізняк, Гавриленко 1995, 1996).

Житла пам'ятки мали округлу або овальну форми. Діаметр житлових споруд становив в середньому від 5 до 6,5 метри. Житла заглиблені в ґрунт від 0,3 до 0,85 метри. Гарна збереженість заповнення жител дозволила вивчити умови залягання різних груп матеріалів відносно їх планіграфії. В центрі житлових приміщень розташовувалося вогнище, а по їхнім краям розташовувалися кістки тварин, які являли собою кухонні відходи. В межах жител № 4 та № 5 вдалося прослідкувати скупчення кісток риби. Добра збереженість заповнення жител дозволила реконструювати елементи житлової споруди та спосіб огранізації її внутрішнього простору (Залізняк, Гавриленко 1995, 1996, Залізняк 1998, с. 103-107, Гавриленко 2000, Гавриленко 2001).

Крем'яний інвентар виявлений на пам'ятці вказує на її приналежність до зимівниківської культури. До зимівниківської культури також належать пам'ятки Сабівка, Зимівники, Анастасівка, Врубівка, та Загай I. Датування пам'ятки В'язівок 4а було здійснено в Київській (5 дат) та Гронінгенській (2 дати) лабораторіях (Табл. 24). Найдавніші дати отримані для жител № 2 та № 4 – 11450 – 11240 років cal BC (GrA-33114) та 10800 – 10410 років cal BC (GrA-33160). На думку І. М. Гавриленка, найбільш достовірними для пам'ятки В'язівок 4а є три київські дати, визначені за кістковим матеріалом з житла № 5. Вони охоплюють діапазон в 200 років (9650 – 9450 років тому) (Гавриленко 2000). Цей час відноситься до середини пребореального кліматичного періоду. Об'єктом дослідження є вибірка фауністичних матеріалів, які були відібрані з пам'ятки в ході польових досліджень 1988 року. В цей рік В. І. Неприною, В. Ю. Коєном та І. М. Гавриленком була закладена траншея 1×13 метрів. В профілі траншеї були виявлені рештки двох житлових споруд, які в подальшому отримують номери 2 та 3. Ці об'єкти не були датовані радіовуглицевим методом.

Виявлені під час польового сезону фауністичні матеріали були передані до Центрального науково-природничого музею АН УРСР (нині ННПМ НАН України), де їх визначила Н. Г. Білан (Тимченко). Результати визначень були

опубліковані в статтях та монографії І. М. Гавриленка (2000, 2001). З огляду на те, що визначення мали побіжний характер, постала необхідність в деталізації даних щодо вибірки кісток колекції пам'ятки В'язівок 4а.

Загальна кількість кісткових фрагментів вибірки становить 418 фр-т. З них 373 фр-т (89%) належать ссавцям, 45 фр-т (11%) належать риbam. Більша їх кількість походить з житла № 2 – 221 фр-т ссавців та 43 фр-т риби, менша з житла № 3 – 17 фр-т ссавців та 2 фр-т риби. Така кількість кісток вибірки пояснюється тим, що вони походять лише з частин заповнення жител № 2 та № 3, які були відкриті в ході шурфування пам'ятки. Кістки тварин є кухонними відходами мешканців пам'ятки. Вони подрібнені внаслідок кулінарної діяльності людини і повернуті у природне середовище. Визначити до виду або роду вдалося 105 фр-т (28%) кісток ссавців. Відкритою номенклатурою означені кістки великих копитних тварин, які потенційно можуть належати зубру, лося, або дикому коню – 173 фр-т (46,3%) (Табл. 25; 26), (Рис. 19).

Сліди на кістках носять як природний так і антропогенний характер. Статистичні показники слідів на кістках тварин вираховувалися з визначених кісток. Серед них сліди розрубання спостерігалися на 40 фр-т (11%) кісток ссавців. Ушкодження природного характеру присутні у вигляді зламів потоншених частин кістки 7 фр-т (2%), слідів розтріскування поверхні кістки через зміну вологості 8 фр-т (2,1%). Невелика частина кісток 5 фр-т (1,36%) вкрита глинистим нальотом сірого кольору. В монографії М. І. Гавриленко зазначав, що в окремих випадках в межах жител були виявлені кістки ссавців, які лежали в анатомічному порядку. В досліджуваній вибірці кісток виявлено три хребця представників родини корошових, які розташовані в анатомічному порядку і зафіксувалися завдяки перебуванню у фрагменті суглинку.

Видовий склад ссавців представлений шістьма видами ссавців. Серед них зубр *Bison bonasus* NISP=50, MNI=2; олень європейський *Cervus elaphus* NISP=22, MNI=1; дикий кінь *Equus sp.* NISP=5 MNI=1.

Серед хижих тварин присутній вовк *Canis sp.* NISP=2 MNI=1 та лисиця *Vulpes vulpes* NISP=17 MNI=1. В невеликій кількості представлені рештки зайця *Lepus europeus* NISP= 2 MNI=1 та бобра *Castor fiber* NISP=7 MNI=1.

Вікові групи ссавців пам'ятки представлені дорослими особинами за виключенням решток зубра, серед яких виявлені фрагменти кісток особин дорослого та молодого віку.

Рештки риб представлені щукою *Esox lucius* NISP=18, MNI=3 та представниками родини коропові *Cyprinidae gen. et sp.* NISP=3, MNI=1. Приблизний вік щук становив від 4 до 8 років, приблизна довжина тіла щук становила від 47 до 78 см (Табл. 27, 28; Рис. 19).

Видовий склад тварин відповідає умовам пребореального кліматичного періоду. Зубри, олені та дикі коні добре пристосовані до рослинності лісостепових просторів.

Більшість із фрагментів кісток тварин мають високий ступінь подрібненості внаслідок людської діяльності, вони становлять собою кухонні відходи мешканців пам'ятки, які намагалися використати весь енергетичний потенціал м'яса тварин та кісткового мозку. Фрагменти рогів оленя могли становити собою заготовки до виготовлення знарядь, або відходи від виготовлення знарядь праці.

Очевидно що досліджувана вибірка кісток є неповною. Вона опрацьована повторно після Н. Г. Білан (Тимченко). Повторне визначення переважно підтвердило видовий склад тварин вибірки, додатково були здійснені статистичні обрахунки виявленого матеріалу, а також описаний стан їхнього збереження.

2.7 Фауна неолітичних поселень Українського Полісся (за матеріалами поселень Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс, та Погорілівка-Вирчище)

Українське Полісся охоплює північні регіони України, зокрема Волинську, Рівненську, Житомирську, Київську, Чернігівську та частково Сумську області. Географічно воно належить до зони мішаних лісів України.

На півдні зона мішаних лісів межує з лісостеповою зоною. Полісся характеризується перевагою закритих лісових ландшафтів з великою кількістю заболочених територій. В межах зони мішаних лісів розташовані басейни річок Дніпро, Десна та Сейм. В межах Полісся були виокремлені такі мезолітичні культури як кудлаївська, яніславицька, кукрекська та пісочнорівська (Зализняк 1991, с. 5-10).

Нажаль, фауністичні рештки були виявлені лише на окремих пам'ятках неолітичного часу, а на мезолітичних стоянках рештки фауни велика рідкість. Така ситуація пов'язана із особливостями піщаних ґрунтів Полісся, в якому органічні рештки майже не зберігаються. Для того аби продемонструвати риси мисливського господарства зони мішаних лісів подані результати визначень фауни неолітичних поселень Лисогубівка, Погорілівка-Вирчище, Мньово-Ліс та Гришівка. Ці поселення належать носіям неолітичних культур ямково-гребінцевої кераміки, лисогубівської та дніпро-донецької. Польові дослідження цих поселень проводили у 1960 – 1970 роках В. І. Непріна (поселення Лисогубівка, Погорілівка-Вирчище та Мньово-Ліс) та С. С. Березанська (поселення Гришівка). Фауністичні визначення матеріалів поселень належать В. І. Бібіковій та Є. І. Даниловій.

2.7.1 Фауністичні матеріали пам'ятки Лисогубівка

Поселення Лисогубівка є опорною пам'яткою лисогубівської неолітичної культури. Воно розташоване в околицях с. Лисогубівка, Конотопського району Сумської області. Географічно поселення знаходиться на узвишші правого берегу р. Єзуч, неподалік від її впадіння в р. Сейм. Поселення знаходиться на висоті 3 – 5,5 метри. Воно було досліджене В. І. Непріною протягом 1971 – 1974 років на площі 648 м². На поселенні було виокремлено два культурних шари, верхній з яких належить культурі ямково-гребінцевої кераміки пізнього неоліту, а нижній – лисогубівській культурі раннього та розвинутого неоліту. Датування пам'ятки було здійснено дослідницею порівняльно-типологічним та радіокарбонним методом (Табл. 29). Згідно отриманих даних, верхня

хронологічна межа нижнього шару датується серединою IV тисячоліття до н. е. (Неприна 1984, с. 107-123; Ногін 2016, с. 260-262). Структура шару поселення, який належить лисогубівській культурі складається із трьох наземних жител прямокутної форми з вогнищами та господарськими ямами. В межах поселення було виявлено також три поховання людей. Матеріальна культура поселення представлена знахідками кераміки, крем'яних та кам'яних виробів, а також виробами з кістки та рогу. Фауністичні рештки походять з таких частин поселення: Розкоп 1\2; Розкоп 3; площадка №1; під площадкою №2; над площадкою №2; центральна яма. Всі вони належать лисогубівській культурі, однак розкоп 1\2 містив в собі незначну кількість культурних залишків верхнього горизонту. Через значну подрібненість визначенню Є. І. Даниловою піддавалася невелика частина колекції (Неприна 1984, с. 107-123).

За визначеннями Є. І. Данилової (Неприна, 1984, с. 121, Табл. 2), фауністичні рештки представлені 13 видами ссавців, які були визначні до виду, а також рештками дрібних гризунів, птахів, риб, та прісноводних моллюсків. Рештки ссавців представлені такими видами: бик домашній *Bos Taurus* NISP=9 MNI=4; собака домашній *Canis familiaris* NISP=4 MNI=2; кінь *Equus* sp. NISP=45 MNI=10; олень європейський *Cervus elaphus* NISP=4 MNI=2; тур *Bos primigenius* NISP=8 MNI=3; лось *Alces alces* NISP=12 MNI=4; козуля *Capreolus capreolus* NISP=6 MNI=3; ведмідь *Ursus arctos* NISP=21 MNI=6; дикий кабан *Sus scrofa* NISP= 50 MNI= 10; бобер *Castor fiber* NISP=19 MNI= 4; видра *Lutra lutra* NISP=1 MNI=1; вовк *Canis lupus* NISP=5 MNI=3; заєць *Lepus europeus* NISP=3 MNI=1. Серед решток птахів були виявлені представники родини качкові Anantidae NISP=2, MNI=1, та куреподібні Galliformes NISP=3 MNI=1. Також були виявлені кістки прісноводних риб NISP=11 MNI=1, болотяної черепахи *Emys orbicularis* NISP=47 MNI=8; прісноводних черевоногих моллюсків NISP=51 MNI=5, та двостулкових моллюсків NISP=28 MNI= 8. (Табл. 30)

Всі ці тварини притаманні закритим лісовим та змішаним ландшафтам. Наявність решток риб, качок, видри, а також великої кількості прісноводних

молюсків вказує на використання водойм для рибальства та полювання на водних птахів. Більшість решток ссавців поселення представлені дикими видами, однак знайдені окремі кістки свійських тварин. Є. І. Даниловою були визначені рештки свійської корови. На думку В. І. Непріної рештки свійської корови не могли потрапити до культурного шару об'єктів лисогубівської культури із горішнього шару (Неприна 1984, с.107-123).

2.7.2 Фауна неолітичного поселення Гришівка

Неолітичне поселення Гришівка розташовується неподалік однойменного хутора Гришівка Ніжинського району Чернігівської області. Воно було досліджене С. С. Березанською на початку 1970-х років (Березанская 1975, с. 148-166). Культурний шар давнього поселення залягає на місці озера Трубин з якого витікає річка, що впадає в Десну. Висота мису над рівнем води 2 – 2,5 метри. На пам'ятці виявлена кераміка дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур. Типологія та стратиграфічна позиція знахідок свідчила про 4 хронологічні етапи функціонування поселення. Верхній шар пам'ятки був датований типологічним та радіокарбонним методами. Аналіз накопичення культурного шару пам'ятки, на думку С. С. Березанської, вказує на час її функціонування протягом 600 – 700 років (Березанская 1975, с. 148-166). Також для датування різних об'єктів пам'ятки були отримані три радіовуглицеві дати (Табл. 31) (Котова, Ковалюх, 2002; Ногін 2016, с. 662).

Найдавнішою датою є 5067 ± 121 років до н. е. і наймолодшою датою для поселення є 3715 ± 81 років до н. е. (Котова, Ковалюх, 2002; Ногін 2016, с. 662).

Завдяки добре фіксованій стратиграфії поселення на площі 400 метрів² вдалося виокремити найбільш давні об'єкти, які належать носіям дніпро-донецької культури. Вони представлені скупченнями кераміки та слідами від відкритих вогнищ. Повторне заселення місцевості відбулося через значний проміжок часу та було більш тривалим у часі. Також у цьому горизонті виявлено сліди від напівземлянкового житла глибиною 0,5 – 0,6 м. подовженої форми розмірами 8,4×2,3 метри. В межах пам'ятки представлені також

залишки трьох жител ямково-гребінцевої кераміки. На дні жител були виявлені рештки виробів з кераміки, кременю, каменю кістки та рогу, та також кістки тварин, які становили собою кухонні відходи мешканців пам'ятки (Березанская 1975, с. 148-166).

Фауну стоянки визначала В. І. Бібікова. Вона була відібрана з таких об'єктів «Житло дніпро-донецької культури» (верхній горизонт); «Житло з мушлями» (перший горизонт ямково-гребінцевої кераміки); «Нижнє житло» (другий горизонт ямково-гребінцевої кераміки); четвертий горизонт ямково-гребінцевої кераміки. Видовий список тварин виявлених на поселенні складає 14 видів ссавців а також рештки птахів, риб, болотяної черепахи, а також рештки мушель прісноводних моллюсків (Березанская 1975, с. 148-166). Згідно визначень В. І. Бібікової, ссавці пам'ятки представлені такими видами як собака домашній *Canis familiaris*, бик *Bos sp.*, кінь *Equus sp.*, лось *Alces alces*, олень благородний *Cervus elaphus*, козуля *Capreolus capreolus*, дикий кабан *Sus scrofa*, кіт лісовий *Felis silvestris*, лисиця звичайна *Vulpes vulpes*, борсук *Meles meles*, видра *Lutra lutra*, тхір лісовий *Mustela putorius*, заєць *Lepus europeus*, бобер *Castor fiber*. Серед птахів присутні рештки журавля *Grus sp.*, качок *Anatidae gen. et sp.* та гусей *Anser sp.* Точна кількість решток тварин кожного об'єкту представлена в таблиці (Табл. 31, 33) (Березанская 1975, с. 148-166). Серед домашніх тварин присутні лише рештки собаки, вони є характерними для всіх зазначених об'єктів. Також для всіх об'єктів характерні знахідки решток дикого кабана, лисиці, птахів, черепахи болотяної та велика кількість моллюсків. Загальний розподіл інших видів ссавців по землянкам є більш менш рівномірним і вказує на елементи природного оточення її мешканців. Більшість тварин являють собою властиві для закритих ландшафтів види. Видовий склад промислових тварин мешканців пам'ятки вказує на розвинену систему мисливського промислу, яка спрямована на полювання різноманітної здобичі.

2.7.3 Фауна неолітичного поселення Мньово-Ліс

Неподалік хут. Пустинка біля с. Мньов Чернігівського району Чернігівської області розташоване пізньонеолітичне поселення, культурний шар якого залягає на невисокій терасі лівого берегу р. Вирва в двох кілометрах від місця її впадіння в р. Дніпро. Поселення було досліджене В. І. Непріною у 1963 – 1964 роках на площі 550 метрів та Д. Я. Телегіним в 1967 році на площі 300 метрів. В дослідженнях останнього цей пункт фігурує під назвою Пустинка 5 (Телегін 1968, с. 111-114). Натомість у працях В. І. Непріної та Є. В. Ногіна поселення називається «Мньово-Ліс» (Неприна 1976, с. 107-111; Ногін 2016). Культурна приналежність його була визначена В. І. Непріною як багатокomпонентна, з вмістком кераміки дніпро-донецької, трипільської та культури ямково-гребінцевої кераміки. На думку Д. Я. Телегіна, основу неолітичних спільнот Чернігівського Подніпров'я складали носії дніпро-донецької етнокультурної спільноти, водночас дослідник зазначав невелику роль носіїв культури ямково-гребінцевої кераміки у формуванні дніпро-донецької групи пам'яток (Телегін 1968, с. 47-51).

Культурні залишки поселення являють собою рештки восьми споруд житлового призначення, п'ять слідів відкритих вогнищ та сліди шести господарських ям. Споруди були розташовані по колу, одна з них в стороні нижче по схилу тераси. В межах цих об'єктів були виявлені фрагменти кераміки, вироби з кременю та каменю, а також рештки тварин, які являли собою кухонні відходи мешканців поселення. Датування пам'ятки було здійснено типологічним методом. Орієнтовані дати існування поселення становлять середину IV – III тисячоліття до н. е. (Неприна 1976, с. 107-111).

Археозоологічну колекцію опрацювала В. І. Бібікова. За її визначеннями, всі рештки ссавців на поселенні Мньово-Ліс належать диким видам. Зокрема представлені такі рештки тварин як кінь *Equus* sp. NISP= 6 MNI=1, олень *Cervus elaphus* NISP= 54 MNI=4; козуля *Capreolus capreolus* NISP=63 MNI=9; дика свиня *Sus scrofa* NISP=33 MNI= 3, ведмідь *Ursus arctos* NISP= 2 MNI=1, лисиця звичайна *Vulpes vulpes* NISP=1 MNI=1. Також на поселенні було виявлено

рештки риб – 4 фр-т. Всі ссавці пам'ятки властиві для закритих та змішаних ландшафтів (Табл. 34) (Непріна 1976, с. 107-111).

2.7.4 Фауна неолітичного поселення Погорілівка-Вирчище

Неолітичне поселення Погорілівка-Вирчище належить до раннього етапу культури ямково-гребінцевої кераміки. Воно розташоване на терасі лівого берега р. Есмань (доплив Десни) в околицях с. Погорілівка Конотопського району Сумської області. Культурний шар стоянки залягав на висоті 4 метри над рівнем річки. Пам'ятка була досліджена В. І. Непріною у 1964 – 1990 роках та Є. В. Ногіним у 2008 році (Непріна 1976, с. 53-65; Ногін 2016). Культурний шар пам'ятки був досліджений на площі 725 м², риси будь-яких споруд, на зразок жител, вогнищ або господарських ям в культурному шарі не спостерігались, натомість об'єкти пам'ятки залягали у вигляді скупчень кераміки, виробів з кременю та каменю, а також кісток тварин. Культурний шар був поділений В. І. Непріною на 4 горизонти, які вказують на різні періоди існування поселення (Непріна 1976, с. 53-65). Датування поселення було здійснене типологічним методом. На думку В. І. Непріної, найдавніші шари поселення датуються першою половиною IV тисячоліттям до н. е. (Непріна 1976, с. 53-65). Для датування пам'ятки також отримані радіовуглицеві дати (Табл. 35) (Котова, Ковалюх, 2002; Ногін 2016, с. 662). Найдавнішою датою для поселення є 4808±89 років до н. е. (Кі-8062), наймолодшою датою є 4291±61 (Кі-8085) (Котова, Ковалюх, 2002; Ногін 2016, с. 662).

Фауністичні рештки пам'ятки були виявлені в усіх виділених горизонтах, їх визначила В. І. Бібікова (Непріна 1976, с. 53-65). Дослідниця зазначила вкрай низький рівень збереженості кісток, визначальними з яких було не більше 20% від усієї колекції. Всі визначені нею рештки тварин поселення належать диким видам. Зокрема на поселенні представлено 8 видів ссавців, серед них кінь *Equus sp.* NISP=44 MNI=7; лось *Alces alces* NISP=7 MNI=3; козуля *Capreolus capreolus* NISP=5 MNI=2; дика свиня *Sus scrofa* NISP=50 MNI=9; ведмідь *Ursus arctos* NISP=6 MNI=3; лисиця звичайна

Vulpes vulpes NISP=1 MNI=1; видра *Lutra lutra* NISP=2 MNI=1; олень європейський *Cervus elaphus* NISP=12 MNI=2. Рештки риб представлені 13 фрагментами кісток. Знахідки решток риб, а також видри вказують, що мешканці поселення активно використовували водні ресурси для полювання та рибальства (Табл. 36).

2.8 Фауна мезолітичних пам'яток степового регіону України – Білолісся, Гіржове та Мирне (за результатами дослідження В. І. Бібікової)

Степова зона в межах України є складовою Євразійського степу. Територіально степи охоплюють Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Донецьку та Луганську області. Посушливий та теплий клімат цих земель сприяв формуванню особливих рослинних та тваринних угруповань характерних здебільшого відкритим та змішаним просторам. Природні умови, особливості господарства племен мезоліту та неоліту обраного регіону дозволили виокремити господарсько-культурний тип мезолітичних мисливців напіввідкритих просторів степів та лісо-степів Надчорномор'я та Надазов'я (Залізник 1998, с. 99-104). Мезолітичні пам'ятки степу пов'язані із культурами Кукрек, Гребеники. Найкращим чином фауна пам'яток степових регіонів репрезентована на таких стоянках як Білолісся, Гіржове та Мирне. Вони в різні роки досліджувалися археологом В. Н. Станко. Фауна цих пам'яток досліджена В. І. Бібіковою і є достатньо показовою для опису господарства мезолітичних мисливців збирачів регіону (Табл. 37; 38). Результати досліджень фауни регіону представлені В. І. Бібіковою на високому професійному рівні (Бібікова 1982). Задля опису цілісної картини господарства племен мезоліту та неоліту України доцільно подати основні результати цих досліджень.

2.8.1 Фауна стоянки Білолісся

Найбільш ранньою мезолітичною пам'яткою у Північному Причорномор'ї є стоянка Білолісся. Вона розташована на березі р. Сарата, неподалік сіл Білолісся та Михайлівка Білгород-Дністровського району

Одеської області. Дослідження пам'ятки проводились В. Н. Станко у 1965 та 1966 роках (Станко 1971, с. 96-102). Внаслідок польових досліджень були виявлені залишки трьох скупчень крем'яних артефактів та кісток тварин. У скупченні №2 було виявлене вогнище. На думку В. Н. Станко, ця стоянка являла собою короткотривалу зупинку мобільних груп мисливців (Станко 1971, с. 96-102). В. Н. Станко зазначив подібність крем'яного комплексу Білолісся із стоянками Сексард-Паланк (Угорщина) та Атакі VI (Середнє Подністрів'я) (Станко 1971, с. 100). На думку І. В. Сапожнікова, стоянка Білолісся належить до шан-кобинської культури (Сапожников 2004, с. 299-316). Геологічне залягання культурного шару пам'ятки було датоване геологом В. Ф. Петрунем близько 8 000 років до нашого часу (Станко 1971, с. 96-102). Датування фрагменту кістки, проведені у Київській лабораторії (Ки-10886), вказали на час 8900 ± 190 років тому (Biagi, Kiosak 2010), що відповідає календарному часу 8537 – 7589 рр. до н.е.

Фауністична колекція пам'ятки являє собою 89 фрагментів кісток ссавців. З них В. І. Бібікова визначила 37 (41,5%). Згідно видового списку тварин, фауністичні рештки належать: дикому коню *Equus ferus* NISP=28, MNI=4 (77%); туру *Bos primigenius* NISP=6, MNI=2 (16%); та сайгаку *Saiga tatarica* NISP=2 MNI=1 (5%), 62 фрагменти кісток визначені як рештки крупних копитних тварин (Бибікова 1968).

2.8.2 Фауна стоянки Гіржове

Пам'ятка гребенеківської культури Гіржове була відкрита В. Н. Станко у 1961 році, неподалік с. Гіржове, Велико-Михайлівського району Одеської області. Стаціонарні дослідження проводились П. І. Борисковським та В. Н. Станко у 1962 – 1964 роках (Станко 1966, с. 96-103). Залежно від залягання, В. Н. Станко поділив матеріали пам'ятки на два комплекси – нижній шар мурзак-кобинської культури та верхній – змішаний шар з матеріалами неоліту, енеоліту, доби бронзи, скіфського часу та черняхівської культури. Однак дослідники І. В. Сапожников та Г. В. Сапожнікова датували поселення Гіржове

не мезолітичним, а неолітичним часом (Сапожников, Сапожникова 2005, с. 90). На думку дослідників, крем'яний інвентар пам'ятки є подібним інвентарю до буго-дністровської культури. Для датування різних шарів пам'ятки були отримані 4 радіокарбоніві дати (JE-1703) 7050 ± 60 ; (Ki-11240) 7390 ± 100 , (Ki-11241) 7280 ± 170 ; (Ki-11743) 7200 ± 220 років BP (Stanko, Kiosak 2010, с. 27-30).

Наша увага буде звернена на колекцію матеріалів нижнього шару, що включають крем'яні та кам'яні знаряддя, кістки тварин а також поховання трьох дітей. Фауністична колекція пам'ятки представлена трьома видами ссавців: диким конем тарпаном *Equus ferus* NISP=48, MNI=3 (62%); Європейським віслюком *Equus hydruntinus* NISP= 10 MNI=3 (13%) татуром *Bos primigenius* NISP=19, MNI=4 (24%). Дикий віслюк є досить рідкісним видом який існував в плейстоцені та ранньому голоцені Європи. В межах України рештки цієї тварини знаходили в колекціях мезолітичного часу Криму та степів Надчорномор'я (Бибикова 1978, с. 17-29).

На думку В. І. Бібікової, види тварин, які були виявлені на цих пам'ятках, характерні здебільшого для відкритих просторів та посушливого клімату (Бибикова 1984).

2.8.3 Фауна стоянки Мирне

Мезолітичне поселення Мирне є однією з опорних пам'яток мезоліту України, зокрема, її степової зони. Колекція крем'яного інвентарю та фауни є досить чисельною і була опублікована монографічно (Станко 1982). Пам'ятка була відкрита в с. Мирне, Кілікійського району Одеської області у 1963 році під час розвідувальних робіт під керівництвом С. М. Бібікова. Польові дослідження пам'ятки відбувалися у 1969 – 1976 роках під керівництвом В. Н. Станко. Культурний шар Мирне досліджено на площі 1807 м². Окрім того, були досліджені ще 700 м² периферійних ділянок. Під час розкопок виявлено сліди 58 вогнищ та пекарських ям, а також 18 окремих скупчень крем'яних виробів та кісток тварин, які становили собою кухонні відходи мешканців поселення. Ці скупчення пов'язуються В. Н. Станко із слідами внутрішнього простору легких

наземних житлових конструкцій. Крем'яні комплекси пам'ятки належать до гребениківської культури та культури Кукрек (Станко 1982). Датування пам'ятки визначають чотири діапазонні дати Гронінгенської лабораторії (Biagi, Kiosak 2010), що вказують на часовий проміжок 7590 – 7160 рр. до н. е. (Табл. 39).

Фауністичну колекцію матеріалів опрацювала В. І. Бібікова (1982). Велика чисельність знахідок фауністичних решток на пам'ятці дозволила дослідниці порушити проблему розподілення фауністичних решток відносно планіграфії пам'ятки, деталізувати морфологію окремих видів ссавців, їхні вікові категорії. Фауністичні матеріали з поселення Мирне найкраще демонструють природу та господарство мисливців степового регіону в досліджуваний період.

Загальна кількість фрагментів хребетних тварин пам'ятки становить 38,5 тисяч. З них було визначено лише 25% від усього виявленого матеріалу колекції. Визначені рештки фауни представлені здебільшого ссавцями – 9 видів, в значно меншій кількості представлені знахідки кістокптахів – 4 види, риб – 1 вид, та рептилій – 1 вид (Бибикова 1982b, с. 139-163). Водночас на пам'ятці також були виявлені рештки наземного червоного моллюска *Serapea vindobonensis*. Присутність мушель цього моллюска на пам'ятці пов'язується із вживанням його в їжу мезолітичними мисливцями.

Найбільша кількість кісток була виявлена в межах скупчень а також вогнищ та так званих, пекарських ям. Дослідник пам'ятки В. М. Станко звернув увагу на планіграфію знахідок решток окремих видів тварин поселення. Наприклад, в скупченнях №1, 2, 6 переважають дикий кінь та тур. Рештки тура концентруються в основному у південно-східній частині розкопу, де утворюють скупчення. Рештки дикого коня тарпана зустрічалися по всій території поселення із збільшенням концентрації в місцях скупчень. Рештки європейського віслюка чисельні в північній та західній зонах розкопу. Планіграфічні особливості розташування фауністичних решток на поселенні на думку В. Н. Станко є наслідком специфіки організації мисливського

господарства. Фоновими видами були тур та тарпан. Такі тварини як олень, дикий кабан та вовк присутні лише в деяких скупченнях, що на думку В. М. Станка є наслідком індивідуалізації полювання (Станко 1982).

Рештки ссавців представлені такими видами як дикий кінь тарпан *Equus gmelini* NISP=1369 MNI=31 (14%); європейський віслик *Asinus hydruntinus* NISP=112 MNI=8 (1,1%); тур *Bos primigenius* NISP= 8101 MNI=67 (82,7%); сайгак *Saiga tatarica* NISP=62 MNI=6 (0,6%); олень європейський *Cervus elaphus* NISP=29 MNI=4 (0,29%); дикий кабан *Sus scrofa* NISP=69 MNI=6 (0,7%); вовк *Canis lupus* NISP=36 MNI=4 (0,4%); лисиця *Vulpes vulpes* NISP=4 MNI=2 (0,04%); борсук *Meles meles* NISP=6 MNI=3 (0,06%); перегузня *Vormela peregusna* NISP=1 MNI=1 (0,01%); та заєць *Lepus europeus* NISP=13 MNI=5 (0,1%).

Птахи поселення Мирне представлені такими видами як дрохва *Otis tarda* NISP=1 MNI=1 (7,7%); грак *Corvus frugilegus* NISP=7 MNI=2 (53,8%); крижень *Anas platyrhyncha* NISP=1 MNI=1 (7,7%) баклан *Phalacrocorax cerbo* NISP=1 MNI=1 (7,7%). Рештки риб поселення Мирне представлені двома кістками вирозуба *Rutilus frisii* NISP=2 MNI=1. Рептилії представлені також одним видом – болотяною черепахою *Emys orbicularis* NISP=10 MNI=1 (Бибікова 1982b, с. 139-163).

Видовий склад фауни свідчить про те, що ксерофітні умови початку голоцену змінюються в атлантикумі більш м'якими та вологими. Це сприяло поширенню дерев та кущів неподалік водойм, про що свідчить присутність в колекції решток оленя, дикого кабана, борсука та вовка. Втім невеликий відсоток цих тварин вказує на незначну роль в господарстві мешканців стоянки.

Найбільший відсоток (99,4%) кісткових решток тварин належить копитним тваринам – туру, тарпану та європейському віслику. М'ясо цих тварин було основою харчування мешканців поселення. Рештки хижих тварин та зайцеподібних становлять зовсім невеликий відсоток (0,6%). На думку В. І. Бібікової, на цих тварин полювали заради хутра. Епізодичний характер носило рибальство та полювання на птахів. В господарстві мешканців

поселення Мирне мав місце збір наземних молюсків (Бибикова 1982b, с. 139-163).

На стадних тварин які можуть об'єднуватися в невеликі групи придатним є облавне або загінне полювання. Наприклад, такий спосіб міг використовуватися під час полювання на сайгака та гідрунтинного віслюка. Однак в умовах напівзакритих біотопів, а також поведінкових особливостей тура, оленя, дикого кабана більш ефективним є індивідуальне полювання.

Порівнюючи фауністичний склад пам'ятки Мирне із пам'ятками степу Гіржове та Білолісся, слід відмітити, що її відмінною рисою є чисельніший видовий склад. Зокрема, в межах поселення Мирне були виявлені рештки риб, та птахів у невеликій кількості (Бибикова 1982b, с. 139-163; Бибикова 1978, с. 17-29). Додатковою відмінною рисою фауни пам'ятки Мирне є присутність видів тварин, які характерні для напівзакритих та закритих просторів – оленя, борсука та дикого кабана. Поява цих тварин в атлантичному періоді, на думку В. Н. Станко, сприяла поширенню індивідуального полювання в межах степового регіону.

2.9 Фауна гrotових пам'яток заходу України

Географічне положення заходу України включає в себе Західноподільську лісостепову фізико-географічну область, Товтри, схили західної частини Подільського плато. На південному заході розташоване передгір'я Карпат та Карпатські гори. Лісостепові умови заходу України поєднуються із гористою місцевістю передгір'я та гір, лісами, а також вододілами.

Згідно даних археолога О. С. Ситника, на території Заходу України налічується близько 600 об'єктів мезолітичного часу. Польові дослідження проводилися на близько 100 об'єктів (Ситник 2009, с. 115-134). Однак отримані дані ще потребують узагальнень.

Фауністичні рештки мезолітичного часу були виявлені у печерних пам'ятках Прикарпаття – Прийма I, Львів VII та Прийма VII. Ці пам'ятки були досліджені Л. Г. Мацкевим у 1990 – 2000 роки (Мацкевий 2000, с. 3-34). Над

визначенням їх фауністичних колекцій працював відомий теріолог К. А. Татарінов. Дослідник В. Гуменюк здійснив спробу реконструкції господарського життя мезолітичних колективів цих пам'яток на основі фауністичних знахідок (Гуменюк 1995, с. 24-26).

2.9.1 Фауна мезолітичних шарів пам'ятки Прийма I

Скельний комплекс Прийма I розташований на південь від м. Миколаїв Стрийського району Львівської області. Він був досліджений командою під керівництвом Л. Г. Мацкевого у 1987 – 1997 роках. За ці роки було досліджено близько 22 м². Культурні шари печери містили в собі знахідки атрибутовані середнім, пізнім палеолітом та мезолітом. Велика потужність вуглистих відкладів від вогнища, а також специфіка знарядь праці, за визначенням Л. Г. Мацкевого, вказує на зимовий характер часу існування тут стоянок. Гроти добре захищали від несприятливих погодних умов в зимовий період (Мацкевий 2000, с. 3-34).

Мезолітичний культурний шар пам'ятки Прийма I фіксується у центральній та східній частині порожнини грота. Крем'яні вироби були віднесені Л. Г. Мацкевим до культури Незвисько-Оселівка, а час існування поселення до пребореального – початку бореального часу. Фауністичні визначення з розкопок Л. Г. Мацкевого були здійснені відомим теріологом К. А. Татаріновим (Табл. 40). Фауна, яка виявлена в мезолітичному шарі, представлена такими видами: північний олень NISP=119 MNI=4, олень європейський NISP=4 MNI=1, дикий кінь NISP=32 MNI=2, бурий ведмідь NISP=23 MNI=1, зубр первісний NISP=5 MNI=1, лисиця звичайна NISP=1 MNI=1, борсук NISP=24 MNI=1, байбак степовий NISP=8 MNI=2, хом'як звичайний NISP=1 MNI=1. Птахи представлені гускою NISP=3 MNI=1 та білою куріпкою NISP=6 MNI=2. Зазначений видовий список свідчить про холодні умови, характерні більшою мірою кінцю плейстоцену. Виявлені рештки тварин репрезентують види, які властиві відкритим ландшафтам – байбак, північний олень, а також змішаним ландшафтам – зубр, дикий кінь, олень європейський.

2.9.2 Фауна гроту Прийма VII

Грот Прийма VII, розташований недалеко від гроту Прийма I. Він був досліджений у 1993 році експедицією під керівництвом Л. Г. Мацкевого. Крем'яні вироби мезолітичного культурного шару представлені бідно. Дослідник припустив що в цілому комплекс належить до мезоліту або неоліту. Абсолютне датування вказало на час існування мезолітичного шару в межах 7020 ± 30 – 6090 ± 40 років тому (КІ – 4533, 6090 ± 40 ; Кі – 4534, 7020 ± 30 BP) (Мацкевий 2000, с. 3-34). Особливістю пам'ятки є численні знахідки виробів з рогу та кістки козуль та оленя європейського, загалом – 301 екземпляр. Серед них, цільна сокира з руків'ям з рогу оленя, інші вироби були інтерпретовані Л. Г. Мацкевим як ножеподібні, човникоподібні та свердлоподібні (Рис. 18). Частина з них виготовлена з лопаток, що на думку Л. Г. Мацкевого могло слугувати для знімання жиру зі шкіри та подальшої обробки шкіри тварин (Мацкевий 2000, с. 3-34). Відсоток решток козулі та оленя також переважає серед видового списку тварин представленого на пам'ятці. Зокрема, найбільш чисельними на пам'ятці є рештки оленя європейського NISP= 447 MNI= 60, та козулі NISP=444 MNI=19. Меншої мірою представлені рештки дикої свині NISP=95 MNI=2, рисі NISP= 1 MNI=1, норки європейської NISP=11 MNI=1, хом'яка звичайного NISP=91 MNI=6, полівки водяної NISP=41 MNI=1. Птахи представлені такими видами як дрізд NISP=3 MNI= 3, костогриз NISP= 6 MNI= 1, сова сіра NISP=3 MNI=1, яструб NISP=2 MNI=1. У невеликій кількості присутні рештки болотяної черепахи NISP=3 MNI=1 та райки деревної NISP= 2 MNI=1. Більшість тварин цієї пам'ятки характерні для змішаних ландшафтів із зонами узлісь широколистих рослин (Мацкевий 2000, с. 3-34).

2.9.3 Фауна пам'ятки Львів VIII

Пам'ятка Львів VIII розташована у східній околиці м. Львів, в урочищі Чатова Скеля. Польові дослідження під керівництвом Л. Г. Мацкевого відбулися у 1994 – 1998 роках. Культурний шар пам'ятки був виявлений та

досліджений у центральній частині кам'яного останця. Шурф закладено біля стінки навісу самого останця. Дослідник не виключав на цьому місці гроту або печери, які були зруйновані. Культурний шар мезолітичного часу був виявлений на глибині 90 – 110 см від сучасної поверхні. Нечисленні крем'яні вироби були віднесені Л. Г. Мацкевим до мезолітичної культури Незвисько-Оселівка (Мацкевий 2000, с. 3-34). Фауна пам'ятки також нечисленна. Зокрема були виявлені рештки крота NISP=1 MNI=1, сліпака NISP=9 MNI=2, хом'яка NISP=32 MNI=2, полівки водяної NISP=60 MNI=2, лисиці звичайної NISP=3 MNI=1, куниці кам'яної NISP=1 MNI=1, борсука NISP=6 MNI=1. Видовий склад тварин цієї пам'ятки більше нагадує природний тафоценоз, а не набір кухонних відходів людини мезоліту. Зокрема велика кількість гризунів пояснюється пелетками хижих птахів або екскрементами хижих ссавців, які харчуються гризунами в тому числі. Хижі тварини в свою чергу час від часу могли навідувати печери, де залишали сліди своєї життєдіяльності.

2.10 Фауна шару ШІВ стоянки Буран-Кая ІV

Стоянка Буран-Кая ІV із численними культурними шарами від пізнього палеоліту до енеоліту включно знаходиться в Східному Криму, в зоні Другого пасма Кримських гір. Вона розташована за 5 км на південь від с. Ароматне Білогірського р-ну Автономної республіки Крим, Україна, в скельному масиві Буран-Кая правого берега р. Бурульча – 45°0'8.94"Пн, 34°24'19.30"Сх. Буран-Кая 4 являє собою великий зруйнований навіс. В наш час від навісу збереглася невелика камера довжиною біля 5 м, максимальною глибиною 3 м та висотою біля 3 м. Річка протікає за 17 м на південь від навісу, на 9 м нижче сучасного денного рівня стоянки. Стоянка Буран-Кая ІV відкрита Кримською мезолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. О. Яневича. Протягом п'яти польових сезонів спільними україно-японською та україно-французською експедиціями під керівництвом О. О. Яневича, М. Ямади, та С. Пеана на ній були досліджені культурні шари енеоліту та неоліту на площі 20 кв. м. Вони залягали в пачці щєбнисто-глинистих відкладів із

великим вмістом попелу та вугілля. Культурні шари залягали без стерильних прошарків і простежувалися, здебільшого, по вогнищах та пов'язаних із ними, особливостями стратиграфії.

Шар пам'ятки П1В є одним з найбільш насичених кістковим матеріалом серед неолітичних шарів цієї пам'ятки. Датування неолітичних шарів знаходиться в межах 5836 ± 51 – 5358 ± 39 років до н. е. (Salavert et al. 2014; Яневич 2019) Детальний аналіз фауністичного матеріалу дозволяє визначити видовий склад тварин, які були об'єктами мисливського промислу мешканців пам'ятки, а також пролити світло на сезон перебування мешканців на поселенні.

Стан фауністичної колекції пам'ятки Буран-Кая IV

Колекція кісткового матеріалу знаходиться на тимчасовому зберіганні у відділі палеонтології ННПІМ НАН України. Кількість опрацьованої вибірки, яка походить з шару П1В складається з 5518 фрагментів кісток. Вибірка походить з таких квадратів пам'ятки 6F, 6I, 5F, 6E, 7G, 6G, 7I, 7H, 5H, 5I, 5-6M, 9F, 8F, 6F, 7E, 1B, 10F. З них визначено було 496 фрагменти (8,9% від загальної кількості матеріалу), з них ссавцям належить 430 фрагментів (86% від загальної кількості визначеного матеріалу), а молюскам роду *Helix* належить 66 фрагментів. Низький відсоток ступеню визначальності матеріалу пояснюється його високою подрібненістю внаслідок природних та антропогенних факторів. Про вкрай низький рівень збереженості матеріалу зазначали інші вчені, які працювали з вибірками фауністичного матеріалу стоянок мезоліту та неоліту Криму. Ступінь визначення фауністичного матеріалу стоянки Заміль-Коба становить 14%, а ступінь визначеності матеріалу стоянки Таш Аїр становить 17% (Крайнов 1960). Натомість, з ранньомезолітичних шарів пам'ятки Фатьма-Коба до виду вдалось визначити 80% матеріалу. З пізньомезолітичних шарів цієї пам'ятки рівень визначальності матеріалу становить 20 – 25% (Бибикова 1959).

Умови гроту сприяли тому, що внаслідок потрапляння в природне середовище, кістки тварин розламувались серед каміння. Окрім того, високий

ступінь подрібненості кісток тварин зумовлений діяльністю людини, яка використовувала м'ясо тварин в їжу.

Серед загальної кількості матеріалу природні злами присутні на 4465 (86,6%) фрагментах кісток. З них 129 одиниць (2,3%) мають сліди перебування у вогнищі.

Серед визначеного матеріалу природні ушкодження у вигляді зламів кістки присутні на 311 фр-т (66 %). Сліди коріння рослин присутні на 327 фр-т кісток (65,9%). Сліди розрубування присутні на 214 фр-т кісток (43,1%). Сліди перебування у вогнищі присутні на 18 фр-т кісток (3,6%).

Видовий список тварин представлений 12 видами ссавців та 1 видом молюска (Табл. 41). Решток птахів і риб на пам'ятці не виявлено. В інших неолітичних шарах пам'ятки, а саме П2А, П2В та П2В1, присутні решки гризунів та черепахи болотяної. Через те, що їх опрацювання іще триває, основна увага зосереджена на опрацюванні матеріалів шару П1В. Подібна ситуація спостерігалась і на багатьох пам'ятках території Криму цього часу. Дослідниця В. І. Бібікова пов'язувала їхню відсутність із низьким ступенем збереженості кісток цих тварин (Бібікова 1959). Кістки риб і птахів є більш крихкими за кістки ссавців. Тому не виключено, що вони були об'єктом мисливського промислу мешканців поселення, однак їхні рештки не збереглися (Бібікова 1959).

Результати видового визначення кісток тварин пам'ятки Буран-Кая IV

Родина оленевих представлена такими видами як олень європейський *Cervus elaphus* (NISP=33 MNI=2) 6,6% та козуля *Capreolus capreolus* (NISP=28 MNI=6) 5,6%. Анатомічні елементи цих тварин представлені фрагментами трубчастих кісток, хребців та зубів. Вікові групи тварин представлені здебільшого дорослими особинами. В меншій кількості виявлені рештки молодих особині одна особина дитячого (до пів року) козулі (Рис. 20, 21).

Рештки коня *Equus sp.* (NISP=19 MNI=1) 3,8% представлені 19 фрагментами, які являють собою фрагменти трубчастих кісток та уламки зубів. Стертість двох різцевих зубів коня вказують на вік у 4 – 6 років.

Найчисельнішими у вибірці є рештки свиней *Sus sp.* (NISP=176 MNI=9) 35,4%. На відміну від інших видів, серед решток свиней великий відсоток займають новонароджені особини, а також особини до піврічного віку. Зокрема 13 фрагментів кісток свиней належить новонародженим особинам. До підліткового віку належать 49 фрагментів кісток свиней, серед них представлені групи 6 – 12 місяців, 6 – 17 місяців, 1 – 2 роки та 17 – 22 місяці (Табл. 42).

Серед малих копитних тварин найчисельнішими є рештки сайги *Saiga tatarica* (NISP=82, MNI=3) 16,5%. Рештки цих тварин представлені фрагментами трубчастих кісток, хребців та зубів. Вікові групи представлені молодими та дорослими особинами.

Унікальною для голоцену Кримського півострову є знахідка фрагменту черепу газелі джейрана *Gazella subgutturosa* (NISP=1 MNI=1) 0,2%.

Також унікальними є знахідки решток дикої вівці *Ovis cf. ammon* Linnaeus, 1758 (NISP=2 MNI=1) 0,4%. Вони представлені двома дистальними фрагментами метакарпальних кісток та одного дистального фрагменту плечової кістки. Всі рештки належать дорослим особинам.

Не виключено, що у вибірці присутні рештки посткраніального скелету джейрана або архара у більшій кількості, однак є занадто подрібненими для достеменною видовою ідентифікації. Складні для видовою ідентифікації рештки невеликих парнокопитних тварин, до яких належить козуля, сайга, джейран та архар, об'єднані в окрему категорію *Artiodactyla incertae sedis* = 68 фрагментів, які становлять собою 13,7%.

Рештки лисиць представлені двома видами – лисицею звичайною *Vulpes vulpes* (NISP=7 MNI=1) 1,6% та лисицею степовою *Vulpes corsac* (NISP=2 MNI=1) 0,4%.

Рештки зайця *Lepus europeus* (NISP=7 MNI=2) 1,6% представлені фрагментами хребців тварини та метаподіальних кісток.

Рештки лісового kota *Felis silvestris* (NISP=4 MNI=1) 1,4% представлені фрагментами черепної коробки та 1 метакарпальною кісткою.

Серед хижих тварин була виявлена стегнова кістка представника родини куницевих (*Mustela* sp.) (NISP=1 MNI=1) 0,2%.

Окрім решток ссавців на пам'ятці представлені у великій кількості фрагменти мушель черевоногих молюсків *Helix* sp. (NISP= 66) 13,3%.

Дослідження інших шарів пам'ятки Буран-Кая IV триває. Рештки овець додатково були виявлені в шарі П1В1. В шарі П1В2 були виявлені рештки гризунів *Rodentia*, та вовка або собаки *Canis* sp., а також дрохви *Otis tarda*. Інших кардинальних відмінностей між шарами немає. Робота над визначенням матеріалів пам'ятки триває.

Архар *Ovis ammon* та *джейран* *Gazella subgutturosa* – нові для голоцену Гірського Криму види

Серед матеріалів пам'ятки були виявлені рештки двох нових для території Гірського Криму видів: антилопи джейрана та дикої вівці – архара.

Рештки дикої вівці *Ovis* cf. *Ammon* Linnaeus, 1758 представлені двома знахідками дистальних частин п'ясткових (метакарпальних) кісток.

Анатомічно п'ясткові кістки являють собою нижню частину передніх кінцівок тварини. Блоки дистальної частини п'ясткових кісток парнокопитних тварин сполучаються з першою фалангою, а проксимальний кінець поєднується з суглобовими кістками п'ястку та променевою кісткою (Рис. 22).

Два зразки походять з квадрату 71 шару П1В. Обидва фрагменти носять сліди розрубання на діяфізі кістки. З природних ушкоджень присутні сліди від коріння рослин. Такі сліди природного походження характерні для усього іншого масиву матеріалу ссавців, які ми пов'язуємо з кухонними відходами мешканців неолітичного поселення.

Кістки невеликих парнокопитних є подібними між собою. Із невеликих парнокопитних на пам'ятці у значній кількості поширені козуля та сайгак.

Видове визначення цих тварин можливе завдяки візуальному огляду зубів тварини, черепу та кісток кінцівок. Ці елементи скелету мають індивідуальну для кожного виду будову. Дистальні частини п'ясткових кісток у кожного виду мають індивідуальну форму, яка є надійним показником для видового визначення.

Розмір фрагментів, зокрема ширина дистального кінця (Vd) одного зразка становить собою 2,9 см, іншого – 2,8 см. Ці розміри відповідають розмірам кісток архара. Скелет дорослого самця архара порівняльної колекції відділу палеонтології ННПМ НАНУ (№ 6374) походить з м. Бадхиз держави Туркменістан. Ширина дистального кінця метакарпальної кістки (Vd) становить 3,0 см. Він різниться від попередніх невеликою мірою в межах властивого для цього виду похибки. Різниця в розмірах є незначною, відтак можна припустити, що вони могли належати одній особині. Епіфізи на обидвох зразках є зрощеними з частиною діафізу кістки п'ястку. Отже, тварина була віком не менше двох років.

Сліди будь-якого використання, окрім кулінарного на метаподіальних кістках відсутні. Їхня форма не є унікальною або атрактивною. Тому їх будь-яке використання окрім як в кулінарних цілях, є малоімовірним. Цілком можливим є те, що рештки архара належать особині, яка була впольована в межах Криму.

Ці знахідки є унікальними для голоцену Криму та України в цілому. Вперше рештки диких овець та диких кіз були виявлені Вірою Громовою на пам'ятках плейстоцену. Зокрема рештки архара були виявлені на пам'ятці Аджі-Коба. Рештки невеликих за розміром овець *Mufloniformes* були виявлені у траденуазьких (пізній мезоліт) шарах пам'яток Шан-Коба (1 кістка), Фатьма-Коба (1 кістка) та Мурзак-Коба (12 кісток). Зі стоянок палеолітичного часу в Криму відомі знахідки решток овець з нижніх шарів пам'ятки Киїк-Коба (ашель-мусте) (12 кісток 4 особини) та епіграветських шарів багат шарової пам'ятки Аджі-Коба (1 кістка).

Дослідниця фауни раннього голоцену території України Валентина Бібікова зазначала, що багато цих визначень потребують підтвердження додатковими знахідками решток диких овець та кіз в межах цих регіонів. Вона зазначила, що умови Криму та степу України мало придатні для існування зазначених видів на цій території. Стратиграфічне положення цих знахідок відноситься до часів пізнього мезоліту. До мезолітичних шарів цілком міг потрапити матеріал з горішніх шарів, які залишили по собі неолітичні племена з відтворювальним господарством, для яких свійські вівці та кози є типовими видами (Бибикова 1984).

Знахідки фрагменту черепа джейрана

Знахідка являє собою фрагмент черепа з роговими відростками, який належить газелі джейрану (Рис. 23, 24). Наразі інших кісток цієї тварини у шарі ПІВ виявлено не було. Не виключено, що через високу подрібненість, рештки джейрана були віднесені до групи маловизначальних фрагментів кісток парнокопитних тварин *Artiodactyla incertae sedis* і записані відкритою номенклатурою.

Фрагмент складається з рогів cornus, які мають ушкодження на своїх закінченнях. При житті тварини, зверху на них розташовувалися рогові чохла, які характерні для всіх порожнисторогих. Рогові чохла створені з кератину, відтак, потрапляючи в природне середовище дуже швидко розкладаються. В доброму стані збереженості залишилася міжтім'яна кістка crista frontalis exentra, шов лобної кістки frontale та надочні канали canalissupra orbitalis. Ушкодженими є частина лобної кістки в місці, де вона з'єднується з носовою nasale; частина правої очної впадини orbitale та частинатім'яної кістки parietale. Внутрішня частина черепа складається з решток тонких за структурою носових пазух sinus frontalis, а також ушкодженої черепної порожнини cavum cranii.

Показники краніологічних промірів фрагменту черепа з пам'ятки Буран-Кая IV вказують на те, що виявлений фрагмент є дещо більшим за своїм розміром від черепів сучасних джейранів (Табл. 43). Різниця у розмірах вказує

на наявність хорошої кормової бази для цієї тварини. Великі розміри рогів свідчать про приналежність цього фрагменту самцю джейрана.

Виявлений фрагмент черепу вирізняється відносно добрим станом збереженості у порівнянні з усім іншим масивом фауністичних матеріалів пам'ятки, що пояснюється його розташуванням під скельною стінкою навісу, яка утворювала нішу.

Черепи копитних невеликого розміру, зокрема сайгака *Saiga tatarica* Linnaeus, 1766 та козулі *Capreolus capreolus* Linnaeus, 1758, які присутні у вибірці у вигляді зовсім невеликих фрагментів черепної коробки, рогів та ізольованих зубів. Висока подрібненість характерна для виявленого фауністичного матеріалу загалом. Вона спричинена як діяльністю людини під час кулінарної обробки туш тварин, так і природними ушкодженнями, які виникли уже після того, як кістка потрапила у природне середовище. Це загальна тенденція для фауністичних матеріалів мезоліту та неоліту Криму. Ушкодження на черепі джейрана мають характер зламів. Вони бувають як природного так і антропогенного походження. До ушкоджень антропогенного походження умовно можна віднести злам на місці з'єднання лицьової та носової кісток. На його антропогенний характер вказує відносна рівність зламу. В природних умовах такий злам має нерівний зигзагоподібний вигляд. Бічні частини тім'яної кістки черепу зламані в напрямку одна до одної, утворюючи кут. Характер ушкоджень на закінченнях рогових відростків з'ясувати важко. На фрагменті черепу і рогах присутня невелика кількість сучасних ушкоджень. Вони виникли під час розкопок і зберігання. Природний характер мають злами крихких за структурою носових пазух, а також поверхні очних впадин. Сліди обробки та використання, на зразок специфічних насічок або полірування, на фрагменті черепа відсутні.

Знахідки джейрана в голоцені території України

Знахідки кісткових решток джейранів присутні у матеріалах мезолітичної стоянки Фронтове I, яка розташована на Керченському півострові. Їх видове визначення робив І. Г. Підоплічко (Мацкевой 1977). Дослідник не зазначив, які

саме елементи тіла цих тварин були виявлені. Найбільш достовірними для визначення цього виду є закінчення трубчастих кісток, астрагальна кістка та череп. Чисельними є знахідки решток джейрана для пам'яток території Кавказу та Близького Сходу. На думку І. Г. Підоплічка, ця тварина потрапила на територію Керченського півострова зі Сходу, коли Керченський пролив замерзає (Мацкевой 1977). Таким чином, поява джейрана на території Кримського півострову потребує додаткових досліджень.

Екологія джейрана

Джейран – типовий мешканець пустель і напівпустель, кам'янистих, глинистих, рідше піщаних, з дуже розрідженою рослинністю. Ця тварина може заходити в горбисті передгір'я, по пологих схилах, може підніматися і вище, але високо в горах не зустрічається. Веде напівосілий спосіб життя. Для нього характерні обмежені, але регулярні сезонні міграції. На великі відстані джейрани мігрують лише під час стихійних лих, до міграцій на великі відстані ці тварини мало пристосовані.

Викопні рештки джейрана відомі з середнього плейстоцену. Сучасне поширення виду охоплює Аравійський півострів, Іран, Вірменію, Казахстан, Афганістан, Західний Пакистан, південну частину Монголії, Північно-Західний Китай, Азербайджан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизію і Туркменію.

Джейран харчується трав'янистими рослинами, листям, пагонами, плодами чагарників і напівчагарників (Слудский 1969). П'ють не лише прісну, але й гірко-солону воду (що містить до 20 г/л солі).

З огляду на ці дані, не варто виключати, що джейран потрапив на територію Кримського півострову природним чином і невелика популяція цієї тварини або окремі особини заходили на територію півострову в ранньому голоцені. На нашу думку є перспективними з'ясування шляхів поширення джейрана на території України.

2.11 Фауна багат шарової стоянки Таш-Аір I

Багатошарова стоянка Таш-Аір І вважається однією з найбільш ілюстративних гротових стоянок мезоліту та неоліту Криму. Матеріали стоянки демонструють тяглість технологічних прийомів виготовлення знарядь праці протягом фінального палеоліту, мезоліту та неоліту, а також велику кількість фауністичних матеріалів, які допомагають реконструювати природне оточення та господарство первісних мисливців Криму.

Стоянка Таш-Аір І розташована в західній частині Гірського Криму, на правому березі р. Качі, між населеними пунктами Баштанівка та Передущельне Бахчисарайського району АР Крим. Стоянка була відкрита у 1935 році завдяки розвідувальним роботам Державного Історичного музею (м. Москва). Систематичні польові дослідження пам'ятки були проведені під керівництвом Д. А. Крайнова у 1938, 1939 та 1940 роках. Стоянка являє собою гротовий навіс на скелястому схилі правого берега річки Качі. Його довжина сягає 65 метрів, а глибина від 2 до 10 метрів. За три роки польових робіт було досліджено 300 м². Грот створював сприятливі умови для життя людини різних історичних епох. У межах гроту були виявлені шари раннього та розвинутого середньовіччя, скіфського часу, кизил-кобинської культури, знахідки епохи бронзи та енеоліту, пізнього неоліту, раннього неоліту, пізнього мезоліту (мурзак-кобинська культура), раннього мезоліту (шан-кобинська культура), фінального палеоліту.

Для цілей, поставлених в дисертаційному дослідженні, найбільш важливими є результати вивчення азильського, тарденуазького та неолітичних шарів пам'ятки. Дослідником пам'ятки Д. А. Крайновим вони були пронумеровані як шар VIII – шан-кобинська культура (азіль – за Д. А. Крайновим), VII – мурзак-кобинська культура (тарденуаз – за Д. А. Крайновим), VI – ранній неоліт, V – розвинутий неоліт. В подальшому шари «раннього» та «розвинутого неоліту» будуть фігурувати в літературі, як такі що належать таш-аірській культурі (Яневич 2004, с. 169-191).

Шар пізнього мезоліту (VII) відокремлений від шару раннього мезоліту тонким прошарком ґрунту і зверху був вкритий шаром ранньонеолітичного

часу. Подібна ситуація простежена Д. А. Крайновим на стоянках Шан-Коба та Фатьма-Коба. В згаданих шарах були виявлені крем'яні вироби людини мезоліту та неоліту, сліди вогнищ, кістки тварин та молюски *Helix* – кулінарні відходи мешканців стоянки, а в шарах раннього та розвинутого неоліту були виявлені фрагменти кераміки. На думку Д. А. Крайнова, крем'яний комплекс шару раннього неоліту (VI) є подібним до шару пізнього мезоліту (мурзак-кобинська культура), однак наявність посуду вказує на новий етап історичного розвитку носіїв цієї технології, отже була названа автором «посттарденуазькою». Кераміка раннього неоліту пам'ятки Таш-Аір також порівняна автором із ранньонеолітичною керамікою стоянок Данії Кьйоккенмеддингах та Ертебелле. Кераміці шару розвинутого неоліту дослідник знаходив відповідники серед стоянок неоліту Надпоріжжя – Сурський острів, Виноградний острів, Собачки, Червоне озеро (Крайнов 1960, с. 34). У подальшому кукрецька складова в них буде заперечена (Яневич 2004, с. 169-191).

Визначення археозоологічної колекції пам'ятки Таш-Аір I та Заміль-Коба належить Є. Л. Дмитрієвій. Результати визначення були опубліковані в межах монографії присвяченій пам'ятці Таш-Аір I (Дмитрієва 1960, с. 166-187). Дослідниця визначила матеріал всіх шарів цих пам'яток. Кістки тварин цих пам'яток являють собою, в більшості випадків, кухонні відходи. Вони є сильно подрібненими, що загалом характерно для археозоологічних колекцій мезоліту та неоліту Криму.

В шарах мезоліту та неоліту пам'ятки Таш-Аір I представлені 13 видів ссавців, одиничні знахідки кісток птахів та велика кількість молюсків *Helix* sp. Ссавці представлені 13 видами, з них 2 види одомашнених – свиня та корова. Також виявлені рештки вівці або кози, які на думку Є. Л. Дмитрієвої також належали до одомашнених видів (Табл. 44). Дикі тварини представлені 6 видами – козулею, диким кабаном, конем, віслюком, оленем європейським, туром, котом, борсуком, зайцем та лисицею. Невизначений статус

приналежності до диких чи домашніх тварин мають невелика кількість фрагментів кісток бика та свині.

На пам'ятці відсутні рештки риб та болотяної черепахи. Водночас мушлі червоного молюска *Helix* sp. присутні у великій кількості і імовірно, як і на інших пам'ятках Криму та Півдня України, були об'єктом збиральництва. Подібний видовий список тварин, з невеликими відмінностями, в цілому характерний для пам'яток мезоліту та неоліту Криму. Зокрема, найбільший відсоток кісток належить свині. Серед усіх решток цього виду, великий відсоток належить особинам дитячого віку. Варто зазначити, що рештки свиней зафіксовані Є. Л. Дмитрієвою і в фінальнопалеолітичних шарах пам'ятки Таш-Аір I. Дослідник пам'яток Таш-Аір I та Заміль-Коба II Д. А. Крайнов неодноразово намагався обґрунтувати на основі цих знахідок доместикацію свині в Криму, однак Є. Л. Дмитрієва висловила обережне ставлення до таких висновків (Крайнов 1957, с. 2-25; Дмитриева 1960, с. 166-187). При визначенні ступеню одомашнення свиней, дослідниця Є. Л. Дмитрієва використовувала критерії розроблені В. І. Громовою. Вони працюють за методом вимірювання крайніх значень розмірів кісток кожного виду. Є випадки коли вони різняться досить сильно, а є коли дані накладаються одні на інші, тому визначити приналежність до дикої чи домашньої тварини складно. Тому у визначеннях з'явилася група решток без приналежності до дикої або домашньої форми. Загалом визначення приналежності свині до дикої чи домашньої форми пов'язане із насамперед кількістю кісток цього виду у конкретній вибірці. Рештки великої копитної тварини, представника родини Bovidae gen. et sp. Е. Л. Дмитрієва віднесла до тура, хоча достеменних видовизначальних ознак на кістках виявлено не було через високий ступінь подрібненості. Через приклади історичної присутності тура в межах півострова і відсутності зубра, Є. Л. Дмитрова припустила, що рештки цього бика також належать саме туру (Дмитриева 1960, с. 166-187).

2.12 Фауна багаточарової стоянки Заміль-Коба II

Найбільш наближеною до пам'ятки Таш-Аір I є багат шарова пам'ятка Заміль-Коба II. Вона розташована неподалік с. Залісне Бахчисарайського району АР Крим. Була досліджена Д. А. Крайновим у 1937 – 1938 роках. Відстань між двома стоянками становить приблизно 18 – 20 км. Пам'ятка Заміль-Коба II також є багат шаровою. Найдавніший шар – шар VIII, належить шан-кобинській культурі мезоліту, шар VII – мурзак-кобинській культурі, шар VI – ранньому неоліту, шар V – розвиненому неоліту, шар IV – бронзовому віку, шар III – скіфському часу, та I – II шари до XVI – XX століть. В шарах пам'ятки, які датуються мезолітом та неолітом були виявлені рештки 12 видів і 1 родини (китоподібні) ссавців (Табл. 45). Серед них до одомашнених видів належать корова, свиня, вівця та собака. Свійські тварини фіксуються Є. Л. Дмитрієвою в шарах починаючи від раннього неоліту. До диких видів ссавців належить олень європейський, кінь, козуля, дикий кабан, вовк, кіт лісовий, їжак. Одиначним фрагментом представлена знахідка нижньої щелепи китоподібного, на думку Є. Л. Дмитрієвої, імовірно, дельфіна. Рептилії представлені знахідками панциру болотяної черепахи, а птахи фрагментами кісток дрохви. Так само як і на інших пам'ятках у великій кількості присутні мушлі молюсків *Helix* sp., які також являли собою частину раціону мешканців пам'ятки. На думку Д. А. Крайнова могли слугувати кормом домашнім свиням (Крайнов 1960, с. 131-133).

2.13 Фауна стоянки Ласпі 7

Багат шарова стоянка Ласпі 7 являє собою приклад адаптації мезолітичних мисливців до прибережних природних умов. Стоянка розташована на південно-західному узбережжі Криму, на східному мисі бухти Ласпі 7 (Телегін та ін. 2020, с. 32-51). Найближчим населеним пунктом до стоянки є с. Тилове Балаклавського району. Стоянка Ласпі 7 розміщувалася в гроті на крутому схилі. Висота стоянки над рівнем моря становить 13 м, а відстань від берегової лінії приблизно 20 м. Нині стоянка знищена російською окупаційною владою Криму. Стоянка була відкрита Л. Л. Залізником

випадково, під час дослідження території стоянки енеолітичного часу Ласпі 1, в межах бухти Ласпі. Планові дослідження стоянки Ласпі 7 відбувалися протягом 1973, 1974, 1975, 1976, 1983 років під керівництвом Д. Я. Телегіна, Л. Л. Залізняка, Д. Ю. Нужного, О. О. Яневича в різні роки (Телегін та ін. 2020, с. 32-51).

В межах стоянки були виокремлені культурні шари А, Б, Б1 В, Г, Д1, Д2, Д3. В їх межах, з різною насиченістю були виявлені крем'яні та, меншою мірою, кістяні вироби мезолітичного часу, кістки тварин – кухонні відходи. Великими скупченнями на вході до гроту, а також в межах культурних шарів, знаходились мушлі червоногого молюска *Helix albescens*. Крем'яний технологічний комплекс стоянки відповідає мурзак-кобинській культурі. Радіовуглицеве датування стоянки підтвердило існування пам'ятки в хронологічному проміжку 8600 – 7000 ВР (Табл. 46).

Фауна стоянки Ласпі 7 є унікальною серед стоянок кам'яної доби Криму. Окрім копитних тварин та невеликих ссавців, в її межах були виявлені рештки птахів, зокрема дрохви, прісноводних риб та видри. Прибережне до моря розташування стоянки дозволило її мешканцям використовувати в їжу тварин, для яких характерний прибережний або водний спосіб життя – качок, видри, рибу. Водночас гряди гір обмежували полювання на копитних тварин.

Ссавців пам'ятки визначала В. І. Бібікова, з них дрібних ссавців – Л. І. Рековець (Бибикова 1982а, с. 8-12; Gorobets et al. 2013). Визначенням колекції птахів пам'ятки займалися С. Ю. Тайкова, А. Н. Цвельх, Л. В. Горобець. Визначенням риб – О. М. Ковальчук (Цвельх, Тайкова 2011, с. 186-195; Gorobets et al. 2013, с. 57-59).

Серед копитних тварин, які були основною здобиччю, представлені властиві Кримському півострову види: олень (NISP=134 MNI=10), козуля (NISP=23 MNI= 6), дикий кабан (NISP=26 MNI=9). Допоміжними видами були заєць (NISP=34 MNI=10), видра (NISP=12 MNI=3), лисиця (NISP=4 MNI=2), їжак (NISP=1 MNI=1) (Бибикова 1982а, с. 8-12). У великій кількості представлені рештки птахів. Їх 424 фрагменти. Найбільша кількість кісток

птахів належить дрохві (NISP=129 MNI=35). В одиничних екземплярах представлені рештки качок та водоплавних птахів: крижня, гагар, чирянки великої, креха середнього, пірникози сіроокої, гоголя, баклана. Також одиничними знахідками представлені рештки голуба, яструба, та перепілки (Цвельх, Тайкова 2011, с. 186-195; Gorobets et al. 2013, с. 57- 59) (Табл. 47).

Фауна копитних, хижаків та зайців пам'ятки Ласпі 7 є поширеною мисливською здобиччю мезолітичних племен Кримського півострова у ранньому та середньому голоцені. Рештки дрохви також зустрічаються на пам'ятках Криму, але значно в меншій, а подекуди в одиничній кількості. На думку дослідників пам'ятки, велика кількість кісток дрохви свідчила про полювання на цього птаха, імовірно, в певний сезон. Значно нижчий за теперішній, рівень солоності чорного моря дозволив існувати в ньому типовим представникам прісноводної іхтіофауни – сому та судаку. Цікавим є знахідки решток видри – характерної для прісноводних водойм тварини. На думку В. І. Бібікової, ця тварин існувала у річках Кримського півострову. Дослідники стоянки вважають, що видра могла існувати у Чорному морі, яке на початку голоцену було прісним (Телегін та ін. 2020, с. 46).

2.14 Висновки Розділу 2

Розділ присвячений результатам визначень археозоологічних колекцій пам'яток мезоліту та неоліту України, зокрема пам'яток Українського Полісся, лісостепу, степу передгір'я Карпат та Гірського Криму. Фауністичний склад пам'яток різних географічних зон різнився перевагою тварин, типових для різних ландшафтів. В межах пам'яток закритих ландшафтів були виявлені рештки лосів, оленів, диких кабанів, козуль. Серед хижих тварин, в межах Українського Полісся виявлені рештки ведмедя, вовка, та лісового тхора. В межах степового регіону, в мезоліті переважали рештки тура, сайгака, та дикого коня. В колекції мезолітичної пам'ятки Мирне були виявлені рештки рідкісної тварин для голоцену Євразії – європейського віслюка. Поєднання степових та лісових елементів фауни спостерігаються на стоянках помірної зони лісостепів.

Зокрема, на мезолітичній пам'ятці Огрінь 8 були виявлені рештки тура, оленя, козулі. Характерним свідченням відкритих ландшафтів в межах Надпоріжжя Дніпра є присутність решток дрохви в колекції пам'ятки Огрінь 8. Особливі природні умови склалися в межах Кримського півострову. В колекції пам'ятки Буран-Кая IV переважали рештки дикої свині, сайгака, оленя та козулі. Невелика кількість кісткових решток степових тварин – джейрана та архара також присутня в фауністичній колекції неолітичних шарів цієї пам'ятки. Водночас, лісисті утворення гірських масивів сприяли поширенню в їх межах лісового kota, дикого кабана, та куниці. В межах території України розташовані басейни великих річок, що сприяло активному поширенню рибальства та полювання на птахів племен мезоліту та неоліту України, чиї пам'ятки розташовувалися в невеликій відстані від річкових узбереж. В степовому регіоні набуло поширення споживання в їжу черевоногих моллюсків роду *Helix*. Ці тварини становили собою додатковий елемент харчування, який на нетривалий час міг забезпечити мешканців поселень під час кризових епізодів. Отримані результати визначення фауністичних колекцій є основою для подальшої реконструкції елементів мисливського господарства племен мезоліту та неоліту України.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ГОСПОДАРСТВА ПЛЕМЕН МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІСОВИХ, ЗМІШАНИХ ТА ГІРСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ

Полювання та рибальство були основою господарства мисливців кам'яної доби. Дані археології та безпосередньо археозоології дозволяють деталізувати його особливості у кожній природно-кліматичній зоні та окремо взятому поселенні, з властивим їм своєрідним способом адаптації первісних племен до умов навколишнього середовища.

Ціль розділу: підсумувати отримані дані щодо мисливського господарства та деталізувати окремі елементи господарського життя мезолітичних та неолітичних колективів України шляхом залучення етнографічних даних, деталізувати основні риси господарства окремих ГКТ; узагальнити дані, отримані в результаті досліджень археозоологічних матеріалів пам'яток мезоліту та неоліту України. Більша увага в розділі присвячена пам'яткам, фауністичні колекції яких були визначені авторкою, а також тим пам'яткам, які є показовими для окремо взятої моделі господарської адаптації.

3.1 Кліматичні особливості ранніх та середніх етапів голоцену

У межах території України існує чотири фізико-географічні зони зі специфічними природно-кліматичними умовами, флорою та фауною. Північ України (Полісся) входить в зону широколисних лісів Європи; південніше розташована смуга лісостепів; Надчорномор'я, Надазов'я, рівнинний Крим зайнятий сухими степами та напівпустелями у Присивашші, Гірський Крим – лісовою зоною із підрозділом на висотні зони: дубові ліси, букові ліси. Зазначені природно-кліматичні зони сформувалися в ранньому голоцені, тобто за доби мезоліту та неоліту.

З деградацією Скандинавського льодовика і початком ронньоголоценового потепління почали формуватися сучасні ґрунти та рослинний та фауністичний

комплекси кожної із кліматичних зон. Більшість великих річок України течуть в напрямку з півночі на південь та впадають у Чорне море. Долини великих рік були природними бар'єрами, а також шляхами міграцій копитних тварин. Саме тому узбережжя становили собою місця поселення племен кам'яної доби (Залізняк 2005, с. 14-24).

Клімат, тваринний та рослинний світи сучасності розпочали своє формування на початкових етапах голоцену. Початок голоцену ознаменувався потеплінням на 6^0 у пребореальному періоді 10300 – 9000 років до нашого часу. В цей час з території України остаточно зникають стадні тварини – північні олені та первісні зубри. Їм на зміну поширюються нестатні копитні – європейські олені, лосі, дикі коні, дикі свині. Клімат пребореального періоду був прохолодним та вологим. Серед деревної рослинності на півночі України продовжували домінувати сосна та береза. Ці види дерев, особливо сосна, також поширилися в низинах та узбережжях річок півдня та степів України (Залізняк 1998, с. 17-32). Зникнення вічної мерзлоти та підвищення вологості у бореальному періоді створило умови для збільшення кількості боліт та поширення в їх межах вологолюбної рослинності – мхів та осоки (Гавриленко 2000).

Друга половина пребореального періоду характеризується незначним похолоданням, яке має назву «преславського». Палінологічний аналіз бореальних шарів пам'ятки Кормань IV вказує на зменшення широколистих порід рослинності та поширення холодолюбних рослин – сосни та лободи. На пам'ятці Незвисько XXI, у басейні Дністра, був виявлений пилок холодолюбних рослин – берези низької, плаунка плауноподібного (Пашкевич 1984). Це похолодання наприкінці бореального періоду дозволило Н. П. Герасименко віднести ландшафти цього періоду до субперігляціальних (Герасименко 2004).

У бореальному періоді (9000–8000 років до нашого часу) продовжується тенденція до потепління та зволоження клімату. На початку бореального періоду в Європі поширюються теплолюбні листкові рослини – дуб, в'яз, липа

та вільха. З недеревних рослин поширюється ліщина. В цей період утворюються лісостепові ландшафти – змішані зони поєднання степових та лісових рослинних елементів. Палінологічний аналіз був проведений для стоянки Надчоромор'я – Білолісся. Результати досліджень вказують також на наявність в її природному оточенні різнотравно-злакового степу (Пашкевич 1984). Саме на цій стоянці, вперше для голоцену України, зафіксовані найдавніші знахідки решток тура. Висока концентрація решток цієї тварини характерна і для стоянок Мирне та Гіржове. На думку В. І. Бібікової, у бореальному періоді тур мігрує на територію півдня України з території сучасної Молдови, адже саме там розташовані місцезнаходження давнішого часу із знахідками кісток цієї тварини. Поступово тур поширюється у всьому Надчорномор'ї. Його рештки у невеликій кількості були виявлені на мезолітичній пам'ятці Фронтове Керченського півострову (Бибикова 1984, с. 68). В Криму, в бореальний час, також поширюються широколисті дерева. Палінологічні дослідження мезолітичних шарів стоянки Шан-Коба вказують на наявність в цей час берези, сосни, грабу та ялівцю у поєднанні із мезофітною трав'янистою рослинністю (Gerasimenko et al. 2022). Такий тип рослинності підходив для харчування диких свиней, які поступово збільшують свою популяцію і в атлантичний період стають провідним об'єктом здобичі мезолітичних мисливців (Бибикова 1959). Кінець бореального періоду характеризується аридизацією клімату. Знижується заліснення територій, натомість поширюються різнотравно-злакові степи (Герасименко 2004).

Через значно тепліший клімат відносно сьогодення, атлантичний період (8000 – 7000 р. до нашого часу) вважається кліматичним оптимумом голоцену. Теплолюбні рослини – бук, в'яз, липа, клен, набувають в атлантичному періоді поширення. В шарах атлантичного часу стоянок Середнього Подністров'я Кормань IV та Незвисько XXI та IX був виявлений пилок широколистих видів дерев – дубів, грабів. Кількість пилку широколистих порід дерев в цей період сягав до 30 – 40%. Подекуди формувалися змішані, дубово-соснові ліси. Палінологічні дослідження були проведені і для мезолітичних пам'яток

атлантичного часу Керченського півострова – Олексіївка, Лугове I та II. На цих стоянках був виявлений пилок різнотравно-злакових рослин. В понижених місцях вздовж річок існували заплавні ліси (Пашкевич 1984). Пом'якшення клімату в атлантикумі було простежене і на матеріалах пам'ятки Мирне, в шарах якої був виявлений пилок широколистих дерев. Саме в цей час деревна рослинність поширюється на півдні, сході України та в Криму (Пашкевич 1984). З кінця бореального періоду в Криму поширюється широколисті ліси, які комбінуються із мезофітним степом. Деревна рослинність складалася з в'язу, вільхи та грабу. Окрім того, в атлантичному періоді Криму поширилися теплолюбні види рослин, такі як представники родини сумахових (Anacardiaceae), кизил, та плющ. В цей час розпочалися тенденції переходу до більш посушливого клімату, властивого суббореальному періоду (Gerasimenko et al. 2022). Фауна Криму в цей час також зазнає змін. Збільшується популяція диких свиней та європейського оленя, водночас популяція сайгака суттєво зменшується у порівнянні з іншими періодами. Поступово зникає гідрунтинний віслик, який був елементом фауни Криму починаючи з плейстоцену (Бибикова 1984, с. 70).

На пам'ятках бронзової доби Маяки та Болград В. І. Бібіковою були зафіксовані рештки левів. Присутність цих тварин в межах території Півдня України може пояснюватися лише тенденцією до потепління та посух, яке досягне свого максимуму на початку суббореального періоду (Бибикова 1973).

Отже, на ранніх етапах голоцену відбулося значне потепління, яке ознаменувалося докорінною перебудовою кліматів та ландшафтів. Зокрема танення льодовиків сприяло підвищенню рівня вод Чорного та Азовського морів. Збільшення вологості у бореальному та атлантичному періодах сприяло появі боліт та луків. Чітко розмежовані лісові та степові ландшафти плейстоцену вже у бореальному періоді доповнюються лісостеповими елементами (Залізняк 1998, с. 17-32). Географічне зонування території України в цей час починає набувати своїх сучасних рис. Такі зміни вплинули і на формування фауністичного складу. Зокрема зникають представники мегафауни.

Лісові та лісостепові умови ранніх етапів голоцену території України сприяли поширенню не стадних копитних тварин. З хижаків поширюються типові мешканці лісів – лісовий кіт, тхір лісовий, борсук. Із розширенням листяних лісів в атлантичному періоді, ареали цих тварин поширюються у Надчорномор'я. Таким чином, на ранніх етапах голоцену формувалися передумови ландшафтів сьогодення.

3.2 Формування господарсько-культурних типів мисливців-збирачів мезоліту та неоліту території України

Тип привласнювального господарства племен кам'яної доби безпосередньо залежав від природного оточення. Господарсько-культурні типи мисливців-збирачів мезоліту та неоліту розвивалися поетапно. Частково вони успадкували елементи ГКТ мисливців пізнього та фінального палеоліту (Бибикова 1984, с. 70-71; Залізняк 1988).

Потепління, яке настало близько 10 тисяч років тому, сприяло переформатуванню кліматичних зон території України. Зокрема відкриті простори тундростепів змінилися на півночі України лісовими зонами, у середній смузі – лісо-степами, а на півдні – степами. Територія Кримського півострову являла собою комбіновані ландшафти із гірських лісів та відкритих просторів. У Гірському Криму сформувалися ліси із ділянками відкритих ландшафтів у зоні другого пасма Кримських гір. Формування в межах території України цих зон сприяло появі різних моделей адаптації мезолітичних та неолітичних мисливців-збирачів в їхніх межах (Залізняк 1988, с. 17-18). На способи господарської адаптації мисливців-збирачів мезоліту та неоліту впливала низка чинників. Перш за все, природно-ландшафтне середовище та рівень технологічного розвитку, а також культурна приналежність племен, доступ до природних ресурсів, зокрема покладів кременю, водоймищ та лісових територій. Саме набір цих факторів та їхнє поєднання забезпечували індивідуальні риси господарства та шляхів використання продукції тваринного походження на кожному поселенні.

В ранньому голоцені, в умовах закритих лісових просторів півночі України, господарство мезолітичних мисливців було орієнтоване на індивідуальне полювання на нестадних копитних та доповнення результатів полювання рибальством (Залізняк 1991). Цей тип господарства був віднесений до ГКТ мисливців лісів (Залізняк 1988, с. 17).

В межах лісостепової кліматичної зони сформувався ГКТ мисливців та рибалок берегів великих річок. Носії цього ГКТ розташовували свої поселення уздовж берегів великих річок або на островах. Господарство носіїв цього ГКТ являло собою поєднання полювання на нестадних копитних прибережних лісів з рибальством та полюванням на водних птахів (Залізняк 1993, с. 5-7).

В межах Причорномор'я, в голоцені існували копитні травоїдні тварини: сайгак, дикі коні – тарпани, гідрунтиновий віслик, а також тури. Вони становили собою об'єкт мисливського промислу носіїв ГКТ мисливців степів (Бибикова 1984, с. 67-69).

Матеріали пам'яток мезоліту та неоліту Гірського Криму належать до ГКТ мисливців гірських лісів. Цей ГКТ характеризується тим, що економіка його носіїв базувалася на поєднанні індивідуального полювання в межах гірських лісів та полювання на копитних тварин відкритих просторів в межах передгір'я (Яневич 1990, с. 104-107).

Через фрагментарність даних археології палеоекономічні реконструкції життя первісних колективів потребують залучення даних суміжних дисциплін, зокрема етнографії (Залізняк 1990а с. 10-11; Залізняк 1993).

У дисертації розглянуті пам'ятки господарсько-культурних типів «мисливців та рибалок річкових узбереж», «мисливців степової зони» та «мисливців гірських лісів». Для деталізації властивого для носіїв цих ГКТ господарства, використані дані результатів досліджень матеріалів пам'яток мезоліту та неоліту, а також дані етнографії традиційних етносів, господарство яких базувалося на полюванні та риболовлі.

3.3 Господарство ГКТ лісових мисливців

Поширення лісів, а також розгалужена річкова система в межах Українського Полісся робили цю територією привабливою для заселення в різні часи. Зокрема в межах Полісся концентрується численні пам'ятки мезоліту та неоліту. Пам'ятки мезолітичного часу кудлаївської, яніславицької, кукрецької та пісочнорівської культур досліджувалися на півночі України цілою плеядою археологів, серед яких найбільший внесок належить роботам Л. Л. Залізняка у 70 – 80-х роках минулого століття (Залізник 1991, Залізник 2005, 2009). Через особливості ґрунту, органічний матеріал, в тому числі і кістки тварин, не збереглися. Відтак для реконструкції елементів господарства давніх мисливців Л. Л. Залізником був залучений метод реконструкції первісних суспільств через їх господарсько-культурний тип. Залучення даних традиційних суспільств – хантів та мансі, селькупів, кетів, евенків та юкагірів, дозволили реконструювати основні способи полювання, рибальства, річного циклу життя поселень та деталей побуту мезолітичних суспільств ГКТ мисливців лісової зони України (Залізник 1991, с. 57-140).

В дисертаційному дослідженні були описані результати фауністичних визначень пам'яток, які також можна віднести до ГКТ мисливців лісової зони – мезолітичної пам'ятки В'язівка 4а, та пам'яток неолітичного часу – Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс, Погорілівка-Вирчище. Археозоологічні дослідження колекцій цих пам'яток дозволили уточнити деталі мисливського господарства носіїв ГКТ лісових мисливців.

3.3.1 Особливості господарства мешканців мезолітичної стоянки В'язівка 4а

Провідна роль в раціоні мешканців стоянки В'язівка 4а належала м'ясу великих копитних тварин – зубра, оленя та дикого коня. Допоміжна роль належить рибним продуктам та м'ясу невеликих тварин – зайців та бобрів. Шкіра ссавців була придатною для використання в господарських цілях – пошиття одягу та предметів господарського використання. Добра збереженість

заповнення житлових споруд, репрезентативність колекції крем'яних та кістяних виробів, а також присутність решток тварин, які становили собою кухонні відходи, дозволили реконструювати особливості господарського життя мешканців пам'ятки. Дослідники жител 4 та 5 стоянки, І.М.Гавриленко та Л. Л. Залізняк, вважали її зимово-весняною і відносили до ГКТ лісових мисливців з елементами степового господарства (кінь). На літо мешканці стоянки переселялися на узбережжя р. Сула, а на зиму поверталися на її притоку р. Сліпорід (Залізняк, Гавриленко 1995; 1996, с. 7, 8; Залізняк 1998, с. 103, 106). Водоймою, яка забезпечувала мешканців поселення рибним продуктом, могла бути р. Сліпорід. Форма житлових споруд та аналіз технокомплексу, на думку М. І. Гавриленка, вказують на сезонний зимовий час існування поселення (Гавриленко 2000, с 97; 2001).

Отже, пам'ятка В'язівок 4а є одним з яскравих прикладів стоянок мезолітичних мисливців. Добра збереженість стратиграфії пам'ятки та об'єктів на ній, дозволила здійснити реконструкцію елементів господарського життя, облаштування внутрішнього простору житлових споруд в її межах.

У межах дисертаційного дослідження була опрацьована невелика вибірка кісток цієї пам'ятки. Були поточнені статистичні дані репрезентації тварин на пам'ятці, а також описані особливості стану збереженості фауністичного матеріалу. Згідно отриманих результатів, основними промисловими видами були зубр, олень та дикий кінь. Допоміжну роль в економіці мешканців пам'ятки відіграло полювання на бобра, зайця, лисицю та вовка. Хутро цих тварин могло використовуватися в господарських цілях. Розташування поселення недалеко від р. Сліпорід дозволяло займатися рибальським промислом. З огляду на фрагментарність вибірки, отримані результати лише частково демонструють особливості господарського життя мешканців пам'ятки. Очевидно перспективним є вивчення цілої археозоологічної колекції матеріалів пам'ятки. Завдяки хорошому рівню дослідженості матеріалів, стоянка є ілюстративним прикладом носіїв ГКТ лісових мисливців.

3.3.2 Особливості мисливського господарства неолітичних пам'яток Українського Полісся – Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс та Погорілівка-Вирчище

Неоліт є часом докорінних перетворень в історії людства. На неолітичних поселеннях племен ямково-гребінцевої кераміки, лисогубівської та дніпро-донецької культур знайдено велику кількість фрагментів кераміки. Житла набувають прямокутних форм, а в їх розташуванні на поселенні простежується певна послідовність. На трьох з цих поселень були виявлені фрагменти кераміки трипільської культури, які допомогли датувати ці відповідні пам'ятки. Відносно пізній час існування пам'яток дніпро-донецької культури та ямково-гребінцевої кераміки, а також матеріальні докази контактів з племенами, які вже мали відтворювальне господарство вказує на те, що вже формувалося підґрунтя для запозичення навичок тваринництва. Однак результати видового визначення фауни пам'яток вказують на привласнювальний спосіб господарювання мешканців згаданих поселень.

Фауна неолітичних пам'яток Лисогубівка, Гришівка, Мньово-Ліс, Погорілівка-Вирчище вказує на існування в їхніх околицях змішаних ландшафтів з переважанням закритих лісових зон. Типовими лісовими видами на цих пам'ятках є дикий кабан, ведмідь, лось та борсук. Також населення Полісся в мезоліті активно використовувало для полювання та рибальства водні ресурси. В матеріалах розглянутих пам'яток були виявлені рештки видри, бобра, а також фрагменти кісток риби.

Лише у випадку поселення Лисогубівка були виявлені рештки свійського бика у невеликій кількості. Однак, ці визначення потребують перевірки. На думку В. І. Непріної, носії культури ямково-гребінцевої кераміки, лисогубівської культури та дніпро-донецької культур продовжували традиції мисливського господарства. Ступінь подрібненості кісток тварин, а також загальний стан збереженості матеріалу, є подібним до колекцій мезолітичного часу. Отже, природні умови Українського Полісся цілком задовольняли мисливські потреби неолітичних племен (Непріна 1976, с. 141). Господарсько-

культурний тип цих пам'яток межує із ГКТ лісових мисливців та ГКТ мисливців річкових узбереж. Знахідки гачків для риболовлі, решток риби, та водних тварин (бобер та видра) вказують на використання водойм для полювання та рибальства.

3.4. Господарство ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок

Для мисливців та рибалок узбереж великих річок помірної зони характерно те, що вони обирали для поселення береги великих водойм або острови (Залізник 1988, с. 17-18; 1990, 1998, с. 94-98). Згідно з результатами проведених досліджень, до таких можна віднести поселення Огринь 8, пам'ятки сурської культури Надпоріжжя, поселення буго-дністовської культури Базьків Острів та Мельнича Круча у Побужжі, а також пам'ятки навколо озера Туба. В дисертаційному дослідженні представлені результати визначень пам'ятки Туба V та Занівське I. Фауну цих пам'яток досліджували І. Г. Підоплічко (Огринь 8), В. І. Бібікова (Огринь 8, Базьків острів), О. П. Секерська (Мельнича Круча), Є. Ю. Яніш (Туба V) та О. П. Журавльов (Занівське I) (Підоплічко 1956; Бібікова 1963; Секерська 2017; Телиженко, Яніш 2014, с. 126-133, Манько та ін. 2001).

Господарство мешканців названих поселень базувалося на поєднанні ресурсів полювання на копитних тварин прирічкових лісів, полювання на птахів, зокрема качок, та рибальства. Основою харчування було м'ясо великих копитних тварин – турів, зубрів, оленів та козуль (Залізник 1998, с. 94-98). Вибіркам таких пам'яток зазвичай притаманне велике видове різноманіття промислових тварин. Допоміжну роль відігравало рибальство, полювання на птахів, ловля черепах. Рештки більшості виявлених на пам'ятках птахів належить качкам. Не виключено, що деякі з них потрапляли і плутались у рибальських сітках або пастках, через що могли стати легкою здобиччю мисливців. Здебільшого, на тих пам'ятках, де у великій кількості виявлені рештки риби, також наявні рештки птахів. Знахідки розрубаних та перепалених кісток хижих тварин також вказують на те, що вони могли становити собою

частину раціону мешканців таких поселень в кризові періоди. Склад фауни на зимових і літніх стоянках річкових мисливців і рибалок подібний.

Використання усіх можливих ресурсів навколишнього середовища забезпечувало мешканців поселення від голодування внаслідок невдалого полювання. Рештки тварин на таких пам'ятках нерідко дуже подрібнені внаслідок діяльності людини, що може вказувати на спроби максимально використати весь поживний потенціал м'ясної продукції.

3.4.1 Особливості господарства носіїв ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок за даними етнографії

Відомості щодо господарства племен мезоліту та неоліту закритих лісових ландшафтів допомагають реконструювати етнографічні дані про життя традиційних племен Сибіру. Так, мисливське господарство хантів, мансі, евенків, юкагірів обумовлене існуванням поселень уздовж узбереж великих річок – Об, Іртиш, Анадир та їхніх приток. Способи адаптації цих племен до умов навколишнього середовища мали багато спільних рис. Це дозволило дослідникам створити етнографічну модель мисливців та рибалок узбереж великих річок (Залізник 1991, 1998, с. 94-98).

Основу раціону мисливців і рибалок Сибіру становило полювання на копитних тварин – дику форму північного оленя, лося, марала та інших представників родини оленевих у прирічкових лісах. Великі розміри цих тварин та поживне м'ясо могли забезпечити плем'я їжею на тривалий час. Найпоширенішими способами полювання на копитних тварин були гін, загін, полювання за допомогою пасток (ям, петель на звіриних стежках), а також полювання скрадом. Гін вважається одним з найдавніших способів полювання. Цей спосіб вимагав залучення до процесу кількох витривалих та спритних людей. Помітивши сліди тварини, група мисливців намагалася вистежити та загнати жертву на важку для втечі ділянку, наприклад в місце з глибоким снігом. Там тварину забивали стрілами та списами. Впольовану тушу розчленовували на частини і транспортували до селища на волокушах та

ручних нартах. Зимовий гін лося по снігу групою мисливців на лижах (Рис. 26) іноді тривав кілька днів (Алексеенко 1967, 46-50; Залізник 1998, с. 74-75).

Ловчі ями та петлі на звіриних стежках – один з поширених способів полювання на оленевих у етнографічних мисливців лісової зони Євразії та Америки. Мисливці час від часу перевіряли такі пастки на наявність в них тварин (Залізник 1991, Соколова 2009, с. 120-125).

Одна з найдавніших технік полювання – полювання скрадом. Особливість цього способу полювання полягала в тому, що мисливець мав непомітно підійти до тварини чим ближче і поцілити її списом чи стрілою з луку. Здебільшого мисливці намагалися напасти на тварин під час їх денного перепочинку. Щоб підійти до тварини непомітно, мисливці одягали на себе шкуру тварини цього ж виду, наприклад оленя або лося. Аби запах людини не відлякував об'єкт полювання мисливці намагалися підкрататися проти вітру (Симченко 1976, с. 95-96).

Ведмедя вислідковували по залишкам слідів кігтів на деревах. Коли група мисливців знаходила барліг, ведмедя викурювали димом і намагалися поцілити стрілою або списом в найбільш вразливу ділянку тіла тварини – шию або черево. Якщо викурити димом ведмедя не вдавалося, то барлогу розкопували зверху. Образ ведмедя в народів півночі мав сакральне значення, тому полювання на нього здійснювалося рідко, а споживання м'яса цієї тварини супроводжувалося низкою ритуалів. Наприклад, серед племен хантів та мансі вважалося, що у ведмедів вселяються духи пращурів, тому полювати на них не варто, адже можна випадково вбити когось зі своїх померлих родичів.

Серед корінних народів півночі здавна існує традиція так званого «ведмежого свята». Напровесні в лісі відловлювали ведмежа і вирощували його в неволі кілька місяців допоки тварина не виросте. Під час свята тварину ритуально убивали, просячи в неї вибачення за скоєне. Різні частини тіла їли учасники племені в залежності від рангу, частину м'яса повертали назад до лісу на знак ритуальної жертви силам природи (Гемуев та ін. 1989, с. 287-300).

Для полювання на невеликих тварин, зокрема зайців, могли використовуватися засоби пасивного полювання. Поширеною пасткою були силки – шнурівки зав'язані між деревами у формі петель. Коли тварина проходила повз них, вона потрапляла у петлю, яка під час руху щільніше стискала тіло тварини і вона не могла вибратися з пастки (Соколова 2009, с. 120-125).

Полювання на зайців здійснювалося також методом обмету. Коли мисливець знаходив свіжі сліди зайця, він брав сітку і йшов до місця укриття тварини. Біля сховища тварини робили огорожу з сітки, щоб тварина не могла втекти з місцевості (Алексеенко 1967 с. 42-43).

Інколи обмет сіткою комбінували зі способом полювання нагоном – коли тварину спеціально намагалися загнати в спеціально відведене місце за допомогою палиць-колотушок, які видавали лякливі для тварин звуки (Алексеенко 1967, 46-50).

Полювання на хутряних тварин (білка, соболь, песець, лисиця, горностаї тощо) не властиве первісному мисливському господарству, яке мало майже виключно м'ясне спрямування. Хутряний промисел поширився серед корінних народів Сибіру та Канади пізно, у XVII – XVIII ст., в ході колонізації Півночі європейцями та росіянами. Включення етнографічних мисливців канадської та сибірської тайги в торгівлю хутром на початок XX ст. остаточно зруйнувало їхній традиційний мисливський уклад. Отже, різноманітні капкани на хутряних тварин – явище пізнє. Вони не належать до інструментів традиційного мисливського господарства (Залізняк 1991, с. 65-69).

Поширеним було також полювання на птахів: тетерь, рябчиків, куропаток, качок та гусей, які трималися водоймищ. На лісових птахів полювали здебільшого під час їхнього шлюбного періоду, коли вони втрачали пильність. Для цього використовували палиці-колотушки, якими заганяли птахів до попередньо підготовленої пастки, яка була виготовлена з сітки (Алексеенко 1967, с. 48-50).

Полювання на качок здійснювалося племенами кетів безпосередньо на водоймі. Зазвичай вичікували кінця квітня травня, коли в качок починався період линьки. Полювали на качок сітками, якими заганяли їх на обмежену територію, сіткою замикали коло навколо птахів і ловили. Інколи сітку накидали на птахів, в момент, коли ті виходили з озера на суходіл. Нерідко під час полювання використовували загорожі з жердин на зразок заколів. Меншою мірою для полювання на птахів використовували лук (Алексеенко 1967, с. 48-50).

Мисливське спорядження традиційних племен носіїв ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок

Поширеною зброєю традиційних мисливців закритих лісових ландшафтів був лук зі стрілами. Лук виготовлявся з цільного фрагменту деревини, найчастіше берези, і мав зарубки на кінцях для кріплення тятиви. Тятиву виготовляли зі спинного сухожилля копитних тварин – оленя та лося. Забійна сила стріл з луку майже доходила до потужностей рушниці. Також використовувався аналог спису – рогатина, за її допомогою полювали на великих копитних тварин. Для привернення уваги тварин використовувався манок по типу свистка. Такі виготовлялися з дерева або берести. Під час шлюбного періоду тварин, зокрема оленів, свистки допомагали імітувати крики самиць, на які приходили тварини. Також існувала практика створення подібних свистків для полювання на качок (Алексеенко, 1967 с. 46-50).

Важливим елементом зимового полювання були лижі та ручні нарти. Лижі виготовлялися з невеликих, але широких дощечок. Їх носіння вимагало спеціальної форми взуття. Лижі допомагали швидко та ефективно пересуватися по верхньому шару замерзлого снігу – насту. Для перевезення громіздких туш впольованих тварин використовувалися санчата-нарти та волокуші. Останні склалися із перев'язаних між собою кількох паралельних жердин. Зверху на них клався вантаж (Алексеенко 1967, с. 41; Гемуев та ін. 1989, с. 40-41).

Вогнепальна зброя поширилася серед племен Сибіру у ХІХ столітті, але традиційні засоби полювання існували в ужитку ще тривалий час (Гемуев та ін. 1989, с. 37).

Роль продукції мисливства та збиральництва у харчуванні традиційних мисливців

Основу харчування традиційних народів Сибіру становило м'ясо великих копитних тварин – оленя та лося. Продукти рибальства, тим більше збиральництва суттєво поступалися м'ясній складовій раціону первісних мисливців (Залізник 1991, с. 86-88, 113-116). В кризових ситуаціях споживалося і м'ясо традиційно хутряних тварин – борсука, песця та куниці. Але на думку Л. Л. Залізняка (1991, с. 88), м'ясо останніх не грало суттєвої ролі в раціоні мезолітичних та неолітичних мисливців з двох причин. По-перше, мізерна вага цих тварин незрівнянна з вагою лося чи оленя. По-друге, пушний промисел в лісовій зоні поширився лише в останні сторіччя, у зв'язку з включенням Сибіру та канадської тайги в ринкові стосунки з цивілізованим світом.

М'ясо споживали у вареному смаженому та сирому вигляді. Серед племен ненців було прийнято вживати і кров тварин. Таким чином вони поповнювали запас вітамінів аби убезпечити себе від цинги. Для тривалого зберігання заготовлювали жир тварин та птахів. Свіжим споживали і кістковий мозок тварин, який діставали з розбитих трубчастих кісток. В кулінарних цілях використовували і нутрощі тварин, які варили і смажили (Залізник 1991, с. 84-86; Соколова 2009, с. 270; Алексеенко 1967, с. 113-115).

Важливе місце у харчуванні корінних народів півночі займала і рослинна їжа. Збиральництвом зазвичай займалися жінки та підлітки. Збирали горіхи, ягоди, а також кедрове насіння. Їх заготовляли на зиму, сушили та товкли з жиром тварин. Споживали також дикорослі трави – щавель, дикий часник та дику цибулю (Соколова 2009, с. 260-268).

На думку Л. Л. Залізняка: «...у всіх відомих етнографічних мисливців та рибалок лісів помірної зони продукти збиральництва, як правило, складали

незначну долю в раціоні, порівняно з м'ясом та рибою» (Залізник 1991, с. 88). Тим більше, що калорійність рослинної їжі в багато разів поступається поживності м'яса та риби (Залізник 1991, с. 83, 84).

Рибальство ГКТ мисливців та рибалок річкових узбереж

Засоби рибної ловлі племен узбереж великих річок Сибіру були універсальними. Використання кожного з них залежало від пори року та типу водойми. Найчастіше, їхнє використання було комбінованим. Тож розглянемо основні способи та знаряддя рибальського лову.

Одним з поширених способів рибної ловлі було полювання на рибу за допомогою остроги та гарпуна. Гарпун є одним з найдавніших засобів лову риби бо, на думку Л. Л. Залізника, генетично пов'язаний з гарпунним промислом північних оленів на річкових переправах мисливцями гамбургської, аренсбурзької та свідерської культур фінального палеоліту (Залізник 1989, с. 130; 1991, с. 81, 111). За розмірами гарпун масивніший за острогу і міг використовуватися для полювання не лише на рибу, але й наземних тварин. Острога є тоншою і здебільшого використовується лише для риболовлі (Залізник 1991 с. 80-81; Алексеенко 1967, с. 64).

Острога або гарпун прикріплювався до ратища, гострим кінцем рибалка мав поцілити в рибу у водоймі. Племена кетів здобували за допомогою остроги тайменя, харіуса, налима та щуку. На таку риболовлю виходили у вечірні часи. Для того аби освітлювати собі простір використовували смолоскипи з берести. Під час такого способу риболовлі залучалося двоє та більше людей, один рибалка тримав факел, а інший намагався поцілити гарпуном в рибу (Алексеенко 1967, с. 64). Одним із поширених засобів активного полювання на рибу була стрільба з лука. Таким чином можна було поцілити рибу великих розмірів, яка підпливала близько до поверхні водойми (Залізник 1991, с. 81-83).

Взимку, коли водойма вкривалась льодом, використовувався спосіб так званого «замору риби». Для цього в кризі робили лунку, до якої підпливала риба в пошуках повітря, відтак її легко було спіймати використовуючи гарпун та сачок (Алексеенко 1967, с. 63-65).

Риболовні сітки плелися з рослинного волокна. Поплавки до сітей виготовляли з дерева, а грузила з каменю. Для цього в каменях робили отвори або зверху обв'язували нитками чи лозою і таким чином прикріплювали до сітки (Алексеенко 1967, с. 63).

Поширеним рибальським знаряддям є гачок. Серед виявлених гачків, які були виявлені в межах пам'яток мезоліту та неоліту України більшість були виготовлені з кістки або рогів оленя (Неприна 1991). Зазвичай ці вироби мали довжину до 4 см. Скоріш за все, вони використовувались для ловлі великих за розміром риб придонних ділянок, наприклад, сомів, які є активними вночі, здебільшого мешкають поодиночі в ямах водойм та виходять лише на полювання (Алексеенко 1967, с. 60). Подібні гачки відомі на мезолітичних та неолітичних пам'ятках Європи (Feulner 2012), а також на стоянках України (Неприна 1991), що дає підстави припускати схожий спосіб лову риби в мезоліті.

Одним з найбільш поширених способів рибальства в помірній природно-ландшафтній зоні є закольні конструкції на річках. Споруда такого типу складалася з щільно прилягаючих одна до одної дерев'яних жердин, які встановлювалися напівколом в місцях скупчення риби. Встановлення заколів відбувалося навесні або восени, коли рівень води в річках був невисоким. Такі жердини необхідно було міцно закріпити на дні водойми, аби їх не зносила течія, а верхівки залишити видимими над поверхнею води. Коли риба потрапляла у пастку, огорожа її стримувала. Після цього рибу можна було легко виловити за допомогою спеціальних сачків (Гемуев та ін. 1989, с. 84).

До закольних конструкцій на річках належить «кот» або «котець». Його виготовляли із сплетених дерев'яних жердин, які прикріплювалися до дна. За розмірами коти були меншими за заколи і зазвичай встановлювалися в заводях, або місцях з повільною течією. Для входу риби у пастку, в коті були створені ходи, вони вели до більш замкнутої частини пастки, яка не дозволяла рибі з неї виплисти. Рибу з кота можна було діставати спеціальним черпаком або сачком

у будь який час. Відтак ловля риби за допомогою kota могла забезпечити поселення невеликою рибою поверхневих вод (Залізник 1991, с. 81-83).

Поширеними традиційними засобами рибальства були різноманітні плетені пастки для риби – ятері та верші. Їх плели з гнучких гілок верби або берези. Основу робили із товстих гілок, а тонкі та гнучкі залишали для переплетення деталей конструкції. Ятір складається з видовженої частини самої пастки та конусоподібної вставки, яка завершувалася отвором на кінці. Риба, яка пливла проти течії легко туди запливала, а виплисти назад уже не могла. Такі пастки нерідко розставляли вздовж берега для того аби туди потрапляла невелика риба поверхневих вод (Алексеєнко 1967, с. 60). Широко відомі конструкції у вигляді комбінації заколів з вершами. Заколами з жердин перегороджували невелику річку, а в полишені вузькі проходи вставляли плетені з лози верші з лійчастим входом (Залізник 1991, с. 81-83).

Рибальство та його продукція в побуті традиційних мисливців та рибалок

Доступність рибальства та його продуктів могла підносити роль рибної продукції на перший план у випадку невдалих полювань на великих копитних тварин. Традиційним періодом активного лову риби традиційних народів Сибіру був літній період. У великих ріках та їх притоках існували різні види риби. В залежності від часу нересту цінних для споживання видів риби, а також цілей рибальства, традиційні рибалки могли долати тривалі відстані. Саме на тимчасових зупинках для рибальства здійснювався перший етап заготовки риби – її висушування. Сушена риба могла зберігатися до двох років. У харчуванні та побутовому житті традиційних племен мисливців та рибалок Сибіру утилізувалися всі елементи туш риби. Сушену рибу разом з її кістками розтирали на дуже дрібні фрагменти, подібні до борошна. У кетів таке «борошно» називалася «порса». Порсу додавали до бульйону та інших страв. Запаси порси мисливці брали із собою на час тривалих міграцій.

Ханти та мансі Сибіру вживали рибу в сирому вигляді з метою профілактики цинги. Влітку, сиру рибу зберігали у виритих ямах, глибиною до

1 метра. Її викладали в яму горизонтально, перекладаючи твавою. Згори вкривали корою дерев і засипали землею (Алескеенко 1967, с. 125). Взимку, сиру рибу вживали в замороженому вигляді, на зразок струганини. Без попередньої термічної обробки також могли заготовляти риб'ячий жир, попередньо перетерши його із ягодами. Жир риби заготовляли в берестяних ємностях на тривалий час (Гемуев та ін. 1989, с. 84).

Поширеними видами термічної обробки риби були копчення, варіння, варіння до напівготовності, поєднання копчення та в'ялення, копчення та смаження (Соколова 2009, с. 264). Делікатесом вважалася варена жирна риба, її варені нутрощі: кишки, ікра, печінка. Нерідко риб'ячий жир збирали з поверхні бульйону та додатково заготовляли. Ця жирна маса йшла на обробку шкір тварин, а також використовувалася в косметичних цілях для захисту від комарів (Соколова 2009, с. 265). Рибу невеликого розміру смажили на рожнах.

Продукти рибного походження використовували в господарстві. Зі шкіри риб, зокрема, налима, стерляді та осетра, шили торби, елементи одягу та взуття. Ханти та мансі використовували шкіру риб для затягування вікон. Нерідко зі шкіри риб робили спеціальні мішечки для зберігання риб'ячого жиру. (Алексеев 1967, с. 117, 124). Риб'ячий жир використовувався для освітлення приміщень (Соколова 1990, с. 180). З кісток риб робили голки або шила. З кісток та повітряних пазурів риб варили клей для склеювання побутових предметів (Соколова 2009, с. 211).

Провідна роль рибальства або полювання в господарстві племен хантів та мансі залежала від відстані до водойм або лісу. Дослідниця цих етнічних груп З. П. Соколова зазначає, що віддаленість одного поселення від іншого часто зумовлювалась розрахунком вичерпання рибного ресурсу та тварин на окремо виділеній території. Відтак, нерідко одне поселення могло складатися з однієї чи двох сімей, кожна з яких нараховувала до 5 осіб. Поселення хоч і розташовувалися на відстані одне від одного, однак підтримували між собою контакти, здебільшого з метою шлюбних відносин. Нерідко між групами

виникали конфлікти за використання конкретних територій (Соколова 2009, с.121-127).

Провідне значення умов навколишнього середовища для виживання мало вплив і на духовну культуру рибалок прирічкових зон. Дослідниця В. І. Сподіна наводить ряд прикладів топонімів, які традиційні риболови півночі надали водоймам в залежності від їхнього господарського значення. Наприклад, серед назв водойм у ненців фігурують такі: «Озеро людей, які ловлять йоржів», «Озеро не відлякни», «Озеро мілке» та «Озеро річки, по берегам якої багато повалених дерев». Так само і кожен вид риби мав символічне навантаження. Наприклад, налим вважався рибою поганої вдачі, йорж – уловом бідної людини, шука була священною рибою, а в'язь – крупною та цінною, тому жартувати над ним не дозволялось (Сподина 2001, с. 55-60).

Річний цикл традиційних мисливців та рибалок річкових узбережь

Господарська діяльність традиційних етносів, основу господарства яких складали продукти полювання та рибальства, була неоднорідною протягом року. Необхідність ефективно використовувати усі можливі ресурси навколишнього середовища, змушувала мисливців і рибалок великих річок змінювати свої місця помешкань в різні пори року (Зализняк 1991, с. 69-70).

Основні зміни у господарській діяльності традиційних племен пов'язані із зміною теплого і холодного сезонів. Поселення та форми жител традиційних мисливців та рибалок зазнавали змін, залежно від зимового чи літнього періоду (Зализняк 1991, с. 91).

У корінного населення Сибіру початок року рахувався з весни. Початок весни пов'язаний із тим, що населення готується до міграцій до літнього табору. З місць зимового поселення збирався каркас та елементи покриття зимового житла та на волокушах перевозився на інше місце. Нерідко, шлях до літнього табору був довгим. Під час міграції, ночівлі здійснювалися в тимчасових укриттях – ямах, які вкривалися шкірами тварин. Якщо поставала необхідність зупинитися на довший час, тоді ставили чум. В цей час, полювання відбувалося на борових птахів, які розпочинали сезон спарювання, а

також на ведмедя, який прокидався після зимової сплячки і був ослабленим. Чергування незначних потеплінь та похолодань сприяло утворенню насту. Він перешкоджав швидкій утечі від мисливця оленей та лосів, які ставали здобиччю мисливців в цю пору. До початку вегетації багаторічних рослин відбувалася заготівля кори, лози та іншої деревини, яка використовувалася для створення нарт, лиж та плетених конструкцій. Наприкінці весни населення активно займалося підготовкою до рибальського сезону. В цей час ремонтували човни, плели сіті та майстрували пастки на рибу (Кулезмин 2006, с. 15-19). Після танення льоду та пониження рівня води наприкінці травня пастки на рибу закріплювали у воді. В цей час рибальство здійснювалося на невеликих водоймах, де основними видами риб були представники родини корошових.

Літні поселення зазвичай розташовувалися на відкритих просторах, неподалік великих водойм та річок. В умовах сухої і теплої поверхні ґрунту, житла будували наземними. Літній період є основним часом коли здобувалася продукція рибальства та водоплавних птахів. В цей час рибалити виходили на великі ріки, де розставляли сітки та запорні конструкції. В цей час ловили сомів, щук, та осетрових риб, які мали найбільшу поживну цінність. Окрім того в господарстві використовувалася шкіра цих риб та жир. Жінки і діти в цей час займалися збором рослин – горіхів, ягід та коріння, які заготовлювали на зиму (Соколова 2009, с. 268).

Наприкінці літа та початку осені, починалася підготовка до сезону полювання. Ремонтувалися засоби пасивного полювання – ловчі ями, самостріли, пастки. Наприкінці літа, здійснювалася зворотна міграція на місця зимівлі.

Осінь була часом активного полювання на великих копитних тварин – оленів та лосів. Вони в цей час набирають вагу, а процес линьки та заміни хутра завершується. Наприкінці осені в копитних тварин починається шлюбний період. В цей час вони стають менш пильними і легко стають здобиччю мисливців. Восени йде активна заготівля м'яса та шкір тварин. Для полювання на куниць та зайців використовувалися самострільні пастки. Заготовлені запаси

мали допомогти племені пережити зиму (Зализняк 1991, с. 92-95; Кулезмин 2006, с. 15-19).

Зимові поселення зазвичай розташовувалися в лісовій місцевості, яка більш захищена від вітрів, опадів та глибокого снігу (Бураева 2017). Зимове поселення складалося з кількох жител-напівземлянок. Полювання в умовах скороченого світлового дня та сильних морозів в цей час не було результативним. Відтак мешканці поселення харчувалися запасами у вигляді в'яленого м'яса та риби, а також заготовленим м'ясом в ямах (Алексеев 1967, с. 115-117). До завершення весни запаси могли вичерпатися, що часто сприяло кризовим явищам. Від недоїдання могли гинути діти або люди старшого віку.

Зазвичай, під час міграцій, племена поверталися на одні й ті ж самі місця протягом кількох років. Річний поділ циклу ведення господарства корінних народів тайги, зазвичай, відповідав чотирьом порам року. Зазвичай, назви місяців та пір року залежали від конкретного виду промислу племені. Наприклад, у хантів поділи року мали назву «орла», «гусей», «малих заколів», та «великих заколів» (Кулезмин 2006, с. 15-19). У племен кетів місяці мали такі назви: «опадання листя», «замерзання землі», «пішого полювання», «коротких днів», «великих днів», «сохатого», «орла», «бурундука», «нересту щуки», «котловий», «линьки качок» (2 місяці), «половини літа», «використання сіті» (Кулезмин 2006, с. 15-19; Бураева 2017).

Таким чином, мисливці та рибалки узбереж великих річок Сибіру мали річний господарський цикл, жорстко зумовлений змінами в природному оточенні та в ресурсному забезпеченні населення. Річний цикл племен кетів, юкагірів, евенків, хантів та мансі проходив безпосередньо з використанням усіх можливих ресурсів навколишнього середовища і комбінацією різних джерел прохарчування.

3.4.2 Особливості мисливського господарства мешканців мезолітичного поселення Огрнь 8

Регіон Дніпровського Надпоріжжя, географічно межує між лісостеповими просторами Центральної України та степом. Результати видового визначення фауни підтвердили присутність у вибірці тварин, які притаманні як лісистим теренам, так і степовим. До типово лісових представників тваринного світу варто віднести лося, оленя, козулю, куницю, вовка, kota лісового. Серед птахів для степової зони характерна дрохва. Такі результати вказують на те, що неподалік поселення розташовувались як ліси, так і відкриті простори. Подібний ландшафт існував в межах півострову і в часи Середньовіччя. Результати дослідження фауністичних решток із шарів часів XI – XIII століть також вказують на те, що в околицях півострова водилися лосі, олені, козулі та лісові тхорі. Сьогодні такі природні умови зруйновані втручанням людини та розбудовою міста Дніпро (Вейбер, Кублій 2020).

Результати визначення дозволяють не лише реконструювати природні умови часів раннього голоцену, але й уточнити річний цикл існування поселення. На думку Д.Я. Телегіна, Огриньське мезолітичне поселення було заселене в зимовий час (Телегін 2000, с. 1-86). Цієї ж думки дотримується інший дослідник пам'ятки – Л. Л. Залізник, який розробив схему річного господарчого циклу прирічкових мисливців та рибалок, зокрема й мешканців поселення Огринь 8 (Залізник 1998, с. 94-98). Про зимовий період функціонування поселення Огринь 8 свідчать житла-землянки. Заглиблення в землю – найпростіший спосіб утеплення житла, властивий саме зимовим поселенням мисливців лісової смуги Євразії та Північної Америки, за даними етнографії та археології. Отже, напівземлянки асоціюються із зимовим періодом існування стоянки, а наземні – із літнім. Тож зиму мешканці поселення проводили в землянках на краю надзаплавної тераси Дніпра, а літо – безпосередньо на березі річки в легких каркасних куренях (Залізник 1998, с. 94-98).

Така інтерпретація залишків житлових споруд підтверджується етнографічними даними. Схожий спосіб життя вели мисливці-збирачі прирічкових зон, зокрема ханти, мансі, нівхи, айни та інші племена, основу

економіки яких складали продукти полювання та риболовлі (Соколова 2009, с. 151-153). Сезонна міграція мезолітичних мисливців в такому випадку відбувалась із потребою слідувати за стадами копитних тварин, які влітку займали відкриті простори, а зимували в лісах. Результати полювання на великих копитних доповнювали рибальством, полюванням на черепах та птахів.

Річний господарський цикл поселення Огринь 8

Наприкінці ХХ ст. Л. Л. Залізняк описав річні господарчі типи семи культурно-господарських типів (або типів господарської адаптації) фінального палеоліту та мезоліту України (Залізняк 1989, 1991, 1998, с. 67-111). Серед них дана характеристика і адаптивному типу прибережних мисливців і рибалок (Залізняк 1998, с. 94-98). Наші дослідження дозволяють підтвердити і поточнити річний цикл перебування людей на поселенні. Полювання на хутряних тварин, кісткові рештки яких представлені на поселенні у великій кількості, доцільне насамперед в зимову пору року. Адже їхнє хутро стає в цей час найбільш придатним для пошиття одягу. На користь існування стоянки у холодну пору року свідчать і знайдені на пам'ятці фрагменти рогів оленя з розеткою. Як відомо, самці європейських оленів зазвичай скидають роги в лютому – березні.

На зимовий час існування Огриньського поселення вказує наявність кістки качки синьги. Синьга є мігруючим птахом, яка залітає на територію України в зимовий період.

Водночас черепаха активна в теплу пору року. Найбільш придатним часом для полювання на черепах є квітень місяць, коли в тварин настає шлюбний період. В цей час вони знаходяться неподалік узбережжя і їх легко впіймати.

Вірогідно, що пороги Дніпра не дозволяли річці вкриватися льодом взимку, що створювало умови займатися риболовлею цілорічно. Серед решток риби, особливо важливим для встановлення часу існування стоянки є наявність кісток риби родини осетрових. Вони є прохідним видом для річок України та

заходять у них на час нересту у березні – квітні та вересні – жовтні (Сабанєєв 1959).

Отже, за допомогою археозоологічних даних ми можемо підтвердити, що поселення безперечно діяло в зимову пору року. Окрім того, воно було заселене також восени, починаючи з вересня та на весні, включаючи квітень та травень місяць.

Роль тваринної продукції у харчуванні мешканців поселення Огринь 8

Основний масив фрагментів кісток з культурного шару поселення належить до кухонних відходів її мешканців. Вони являють собою елементи скелету тварин, на яких присутні сліди розрубання або перебування у вогнищі. Важливими для економіки поселення були такі великі копитні тварини як тур, олень та козуля. Їх високий ваговий коефіцієнт дозволяв ефективно забезпечувати колектив м'ясними продуктами. Серед кісток, які являють собою кухонні відходи, представлені майже всі анатомічні елементи тварин, включно з тими, на яких зазвичай мало м'яса. Така ситуація може бути свідченням того, що мешканці пам'ятки намагалися використати весь потенціал м'ясної маси тварин. Високий ступінь подрібненості кісток також вказує на те, що мешканці пам'ятки трошили кістки тварин для доступу до кісткового мозку. У великій кількості на поселенні представлені кістки традиційно хутряних тварин – лисиць та вовків. Сліди від знімання хутра з них можна простежити по високому ступеню знахідок метаподіальних кісток передніх та задніх кінцівок, а також групах насічок крем'яними ножами на трубчастих кістках (Рис. 11).

Прикладом слугує знахідка плечової кістки лисиці з групою насічок на дистальній частині. Подібні результати були отримані внаслідок експерименту здійсненого Авророю Валь та Жаном-Баптистом Малле (Val, Mallye, 2011). Серед кісток хутряних тварин вибірки, зокрема лисиць, присутні всі анатомічні елементи їхньої будови тіла. Один фрагмент кістки лисиці мав сліди перебування у вогнищі. На п'яти кістках вовків були присутні сліди

розрубвання (Рис. 11). Не виключено, що м'ясо хутряних тварин становило частину раціону мешканців поселення.

Про вживання м'яса черепах у їжу на стоянці, свідчать 21 фрагмент панцирів черепах зі слідами перебування у вогнищі, а також 12 фрагментів панцирів з насічками (Рис. 10).

В етнографії відомі приклади приготування м'ясної їжі кількома способами – на відкритому вогнищі з використанням рожна, а також у ємностях за допомогою розпеченого каміння, або у «пекарських ямах» (Зализняк 1991, с. 85). Сліди перебування у вогнищі спостерігаються на деяких кістках ссавців та фрагментах панциру черепах, що свідчить про смаження м'яса.

Вироби з кістки та рогу та відходи від виробництва знарядь праці в межах поселення Огринь 8

Для виготовлення знарядь праці мешканцями поселення використовувався кремій, який походить з родовищ Канівщини. Це досить віддалена місцевість від Огринського півострову, тому запаси кременю на стоянці були обмежені. Така ситуація сприяла зростанню важливості рогу та кістки як матеріалу для виготовлення знарядь праці. Кістяний інвентар, знайдений під час досліджень, був неодноразово описаний та опублікований Д. Я. Телегіним та Л. Л. Зализняком (Телегін 2000, с. 46-54, Зализняк 2018, с. 7-8). За їхньою інформацією, таких виробів або їх частин знайдено на поселенні близько 150 одиниць. Серед них наконечники дротиків з пазами для крем'яних мікролітичних вкладенів. Вони поділяються на округлі в перетині – «веретеноподібні» та плоскі. Також поширені знахідки тесел, проколок, гачків, лопаточок, вістер (Рис. 13).

Аналіз кісткового матеріалу з Огрині 8 дозволив деталізувати способи поводження давньої людини із кісткою, виокремити відходи виробництва, заготовки для знарядь праці та описати різноманітні сліди діяльності людини на кістках тварин. До відходів виробництва ми можемо віднести фрагменти рогів оленя та кісти різних тварин зі слідами вирізання або слідами від наміток місця подальшого розрізу. Найчастіше такі сліди спостерігаються на фрагментах

відростків рогів оленя. Окрім того, вони були виявлені на двох екземплярах проксимальних частин великогомілкових кісток лисиці а також на 1 трубчастій кістці качки (*Anantidae gen. et sp.*) (Рис.11). Сліди вирізання на кістці качки можуть бути пов'язані з виробництвом невеликих вістер, які могли використовуватися як наконечники стріл для полювання. Такі вістря стріл були виявлені на пам'ятці Огрінь 8 (Рис. 13).

На фрагментах деяких трубчастих кісток великих копитних тварин зустрічаються сліди полірування поверхні. Вірогідно вони є уламками таких знарядь як лопаточки або тесла, що вийшли з ладу. У великій кількості було знайдено фрагменти рогів представників родини оленеві. Вірогідно, їх обробка була основою косторізного промислу. Серед кісткових решток було знайдено заготовки для виготовлення знарядь праці – два фрагменти відростку рогу оленя, розпилені вздовж та впоперек. Знахідки відпалих розеток рогів оленя свідчать про те, що роги зібрали невдовзі після щорічного шлюбного періоду оленів, в час коли ті відпадають природним чином.

Серед кісткових решток тура Д. Ю. Нужний знайшов фрагмент відростку грудного хребця, в якому було ушкодження від наконечника списа з мікролітичними вкладеннями (Рис. 12). На думку дослідника, такі знахідки свідчать про те, що мисливець знаходився неподалік від тварини в момент нападу, тобто полював скрадом (Нужний 2008, с. 253).

Мисливське господарство мезолітичних мешканців півострову Огрінь мало багато напрямків. Воно базувалося на поєднанні полювання на великих копитних тварин, традиційних хутряних тварин – лисиць, зайців, вовків, рибальства, а також полювання на водоплавних птахів і черепах. Високий ступінь збереженості кісток тварин дозволив визначити до виду більшість ссавців, риб та птахів, а також виокремити найбільш важливі для виживання населення групи.

Внаслідок видового визначення було з'ясовано, що основне промислове значення для мешканців поселення відіграло полювання на тура, оленя, козулю та інших копитних тварин. Їх рештки були виявлені у великій кількості

на поселенні у вигляді кухонних відходів. Знахідки великої кількості кісткових решток «хутрянних» тварин, а саме вовка, лисиці, зайця, бобра, свідчить про розвиток обробки шкіри та хутра на поселенні. Не виключено, що їх м'ясо, в тому числі і деяких хижих тварин, вживалося в їжу мешканцями поселення. До харчових відходів можна віднести і рештки болотяної черепахи.

Результати полювання на копитних доповнювало рибальство у водах річок Дніпро та Самара. Найбільше кісток риби належить сому, щуці, коропу та представникам родини коропові. Плутаючись в рибальських сітях немов у пастках, водоплавні качки також ставали здобиччю мисливців. Серед них переважали знахідки кісток крижня, гоголя та черні білоокої. Також були виявлені поодинокі знахідки кісток наземного птаха – дрохви.

Використання всіх ресурсів навколишнього середовища є характерною рисою племен прирічкових мисливців та рибалок. Така стратегія ведення мисливського господарства забезпечувала мешканців від криз в моменти невдалого полювання.

Здійснене дослідження дозволило уточнити річний цикл існування поселення. Мешканці жили на ньому від осені до квітня – травня включно та знову поверталися восени, в жовтні – листопаді. Знахідки виробів з кістки підкреслюють важливість продукції тваринного походження. До того ж було виокремлено і описано групу кісток, яка становить відходи виробництва від знарядь праці. Дослідження доповнене визначенням видового списку птахів та риби пам'ятки. Добра збереженість фауністичного матеріалу показала поліваріативність мисливського господарства прирічкових мисливців-збирачів. Результати всебічного вивчення пам'ятки Огринь 8 дозволяють віднести її до найбільш репрезентативних поселень мезолітичних мисливців.

3.4.3 Особливості мисливського господарства племен буго-дністровської культури (за матеріалами пам'яток Базьків Острів та Мельнича Круча)

Особливості мисливського господарства мешканців неолітичного поселення Базьків Острів

Пам'ятка Базьків Острів є однією з опорних буго-дністровської неолітичної культури. Розташування поселення в межах острова на річці Південний Буг дозволило комбінувати полювання та рибальство для життєзабезпечення. Через те, що заглиблених житлових конструкцій в культурних шарах острова не було виявлено, В.М. Даниленко вважав, що на Базькому острові розташовувалися літні сезонні стоянки. Дослідження фауністичного матеріалу підтверджують те, що люди мешкали на ньому у літній період. Зокрема на теплий період вказують знахідки фрагментів панциру болотяної черепахи та борсука. Черепаха – холонокровна тварина і тому активна зазвичай з квітня по вересень. Борсук впадає в зимову сплячку, що триває з листопада по березень.

Сліди полювання та розбирання туші на археозоологічних матеріалах поселення Базьків Острів

У ННПМ НАНУ серед кісток без додаткових шифрів було виявлено два фрагменти дистальних частин лівих лопаток козулі з отворами округлої форми, які могли бути залишені мисливською зброєю (Рис. 14). Перший фрагмент (5,2×8 см) світлого кольору і за станом збереженості подібний до кісток всієї вибірки. Округлий отвір, розміром 5,6 мм, розташований на шийці лопатки (*collum scapulae*), з правої сторони від її вісі (*spina scapulae*). Стан збереженості другого фрагменту (6,3×2,4 см) кращий, його колір темніший. Отвір розміром 6,6 мм проходить повз основу лопатки і закінчується в її суглобовій западині (*cavitas glenoidalis*). Отже, системне розташування отворів та їх схожий розмір з високою імовірністю можуть бути пов'язані з ураженням загостреною бойовою частиною кістяних вістер дистанційної мисливської зброї – стріл та/або дротиків. На сьогодні у колекції Базькова Острова є лише один такий виріб, що відповідає параметрам отворів (Рис. 14). На інших пам'ятках регіону – Митьків Острів, Гайворон-Поліжок (Солгутів Острів), Мельнична Круча – вістря представлені невеликими серіями, а в інвентарі Заньківців II та Печери II –

поодинокими екземплярами. Привертає увагу, що іншою спільною рисою всіх названих пам'яток (крім Базькова Острова) є наявність досить численних крем'яних виробів кукрекської культурної традиції (Вейбер та ін. 2019).

На 128 фрагментах кісток присутні сліди розрубання. Вони мають системний характер, тобто повторюються у визначеному місці на конкретних скелетних елементах всіх великих копитних тварин. Отже, у мешканців поселення вже була досить чітко розроблена універсальна схема розчленування їх туш. Розрубання відбувалися вмістях дистальної частини лопатки, дистальної частини плечової та променевої кістки. Стегнову кістку розрубували в місці кульшового суглобу, від великогомілкової кістки відрубували дистальну частину (Рис. 17). Кістки тварин розрубано на відносно великі фрагменти, що може свідчити про відсутність кризових явищ в економіці давніх мешканців стоянки (Вейбер та ін. 2019).

Сліди обробки кістки та рогу на поселенні Базьків Острів

Про наявність обробки кістки свідчать як самі сліди такої обробки, так і певні закономірності характеру та кількісного розподілу знахідок. Так, привертає увагу, що серед анатомічних елементів тварин в більшості випадків представлені ті кістки, на яких концентрується невелика кількість м'ясної маси. Наприклад, метаподіальні кістки, дистальні частини плечових та великогомілкових кісток, суглобові кістки та фаланги. Два фрагменти рогів оленя являли собою розетку, яка відпала природним чином. Це свідчить про збирання мешканцями поселення рогів, які у оленів відпадають наприкінці січня – у лютому. Але сезон збирання рогів не є сильним аргументом на користь перебування мисливців на поселенні в зимовий час, адже вони могли бути зібрані задовго до їх принесення на поселення, або ж їх знайшли через значний час після того, як вони потрапили в природне середовище.

Більшість слідів обробки зафіксовано на фрагментах рогів оленів та косуль, а також фрагментах трубчастих кісток оленів (Рис. 15, 16). Серед них можна виокремити дві групи: 1) заготовки та відходи від виробництва знарядь, та 2) самі знаряддя. Серед інших до першої групи віднесено згадані розетки

рогів дорослих самців оленя, які відпали природним чином, на стовбурі рогу та першому надочному відростку яких присутні сліди розпилювання впоперек. Чотири роги самців козулі були зрізані з тім'яної кістки черепа. Сліди відпилювання також присутні на їх стовбурах. Ймовірно, описані знахідки були заготовками для виготовлення знарядь.

Також привертають увагу знахідки шести розрубаних вздовж метаподіальних кісток оленя, без інших видимих слідів обробки (Рис. 16). Для того, щоб дістати з кістки мозок достатньо безсистемно розколювати її у будь-якій частині. Але в даних випадках, їх систематично розрубували вздовж. Схожі знахідки з мезолітичних шарів пам'ятки Замостя 2 були описані групою авторів під керівництвом Нейми Гутас та Марієнн Крістенсен. Дослідниці також здійснили експерименти з розрубання вздовж метаподіальних кісток лося. На їхню думку, такий спосіб їх розчленування був зручним для виготовлення гарпунів та проколок (Goutas N., Cristensen M. 2018).

Виразною серією серед оброблених кісток є ікла дикого кабана зі слідами розпилювання. Можливою метою цієї дії було виготовлення ріжучих знарядь на кшталт «ножа» та «долотця» з емалі ікла кабана, виділених В. М. Даниленком серед знахідок пам'ятки, чи рибальських гачків на кшталт відсутнього у колекції виробу, підібраного на невеличкому островці, розташованому між островами Базьків та Митьків (Рис. 15) (Даниленко 1969).

Група достовірно готових кістяних знарядь колекції представлена щонайменше 9 виробами. З них чотири – це так звані «мотики» з рогу оленя з одним або двома округлими отворами. Ще два невеликі кістяні вироби із загостреним кінцем можуть бути уламками вістер та/або проколок. З емалі іклів кабана зроблено два так звані «ножі» (Рис. 15). Один виріб з рогу оленя з двома отворами нагадує якусь накладку пізнього часу. Виявлення в колекції кістяних знарядь, розроблення їх номенклатури та детальний опис – потребують спеціального ґрунтового дослідження.

Наявна частина фауністичної колекції Базькова Острова є не репрезентативною штучною вибіркою, яка майже повністю складається з

крупних кісток, що піддаються визначенню до виду, кістяних знарядь та кісток з обробкою. Шифри дозволяють виділити в ній не більше трьох груп різночасових знахідок, в той час як на пам'ятці простежуються щонайменше п'ять епізодів заселення, матеріали яких у значній мірі перемішані. Нажаль, все це зменшує інформативність одержаних результатів. Аналіз наявної вибірки виявив домінування в ній кісток диких тварин, що збігається з більш повними даними В.І. Бібікової.

Здобиччю мезолітичних та неолітичних мисливців були дика свиня, олень, козуля, лось, м'ясо яких використовувалось в їжу, а також види з добрим хутром – вовк та бобер. Рідкісними знахідками є два фрагменти лівих лопаток козуль з отворами від ураження мисливською зброєю (Рис. 15). Рибальство засвідчено хребцями сома та згадкою в публікаціях знахідок зубів вирокуба. Наявність кісток черепахи та борсука вказують на теплий сезон, принаймні одного з епізодів заселення. Готові знаряддя, кістки та роги зі слідами обробки, а також численні необроблені роги оленя та кістки частин туш з низькою поживною цінністю свідчать, що принаймні в один з епізодів на острові не лише споживали здобич, але й виготовляли та використовували кістяні та рогові вироби (Вейбер та ін. 2019).

Дослідження підтвердило наявність в колекції кісток домашньої корови, які з високою імовірністю можуть бути співвіднесені з трипільськими матеріалами пам'ятки. Але не виключений і їх неолітичний вік, коли ці тварини могли потрапити до мисливців-рибалок від їх землеробських сусідів шляхом обміну (Venetke 1997). Вірогідність таких контактів підтверджується знахідкою на пам'ятці уламків двох столових чаш культури лінійно-стрічкової кераміки (Вейбер та ін. 2019).

Господарство стоянки Мельнича Круча

Пам'ятки буго-дністровської культури розташовані в басейні середніх течій річок Південний Буг та Дністер. Найбільш насиченими пам'ятками буго-дністровської культури є Вінницька та Хмельницька області України. Також відома група пам'яток з 8 поселень в околицях населеного пункту Сороки у

Молдові (Гаскевич 2018, с. 22-38). Час існування буго-дністровської культури охоплює середину VII – середину VI тисячоліття до н. е. Більшість пам'яток розташовані в межах лісо-степового регіону. Уявлення про господарство носіїв цієї культури доповнюють матеріали пам'ятки Мельнича Круча, яка розташована неподалік с. Сабатинівка Голованівського району Кіровоградської області. Лісо-степовий регіон поєднує в собі відкриті простори, а також рослинність із кущів та широколистих порід дерев, що сприяло поширенню в його межах оленя європейського та козулі, які були основними мисливськими промисловими видами мешканців поселення. Меншою мірою представлені рештки тура та дикого коня. На відміну від мезолітичного шару поселення, в колекції буго-дністровської культури також були виявлені рештки свиней, які були віднесені умовно до одомашненої форми. В невеликій кількості присутні рештки птахів та болотяної черепахи. Для полювання використовували свійського собаку, рештки якого виявлені в межах поселення (Секерська 2017, с. 7). Матеріали стоянок Базьків острів та Мельнича Круча лише частково описують господарство буго-дністровської культури.

Найбільш комплексні дослідження були проведені для пам'яток в околицях міста Сороки у Молдові. В межах цих пам'яток були виявлені рештки мушель прісноводних молюсків – перловиці та червоного наземного молюска *Helix*, які на думку дослідників, становили собою частину раціону. Про збиральництво також свідчать фрагменти злаків, які були виявлені в кераміці. Також у великій кількості присутні рештки риб – вирозуба, сома та щуки. Серед диких тварин, основних об'єктів мисливського промислу, домінують козулі, олені, дикі свині. Меншою мірою представлені рештки лося, тура та дикого коня. В різному ступені представлені рештки одомашнених тварин, серед яких корова, домашня свиня та собака. На думку В. І. Маркевича, присутність домашніх тварин в колекціях пам'яток буго-дністровської культури, зростала на пізніх етапах її розвитку (Маркевич 1974, с. 127-143).

3.4.4 Господарство мезолітичних та неолітичних племен в околицях озера Туба (за матеріалами стоянок Туба V та Занівське I)

До носіїв ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок варто віднести племена, які розташовували власні поселення навколо озер Туба та Занівське. Колекція кісток тварин з пам'ятки Туба V є найбільш чисельною і найкраще дослідженою. Є. Ю. Яніш зазначила присутність виробів з кістки та рогу на стоянці – гарпуни, вістря, остроги, підвіски, а також специфічні сліди на кістках тварин, які свідчать про те, що вони були відходами від виробництва цих знарядь (Телиженко, Яніш 2014, с. 126-133). Найбільш важливим промисловими видами в регіоні були олень європейський, козуля, кінь, дика свиня. На думку Є. Ю. Яніш, полювання на куниць, зайців та бобрів було здебільшого для цінного хутра, адже їхня харчова цінність не велика. Риби поселення представлені видами, які властиві водоймам зі стоячою водою або з повільною течією (Телиженко, Яніш 2014, с. 126-133). Для їх вилову могли використовуватися сіті або пастки на зразок вершя. Птахи представлені диким гусем та качками. Імовірно додатковим джерелом харчування було м'ясо болотяних черепах та прісноводних молюсків – перловиць. На думку Є. Ю. Яніш, м'ясо молюсків могло використовуватися в якості наживки під час ловлі риби (Телиженко, Яніш 2014, с. 126-133).

Побідний набір фауни був виявлений на стоянці Занівське I, де основними промисловими видами були тур, олень європейський, козуля. Окрім диких тварин на стоянці присутні рештки свійських тварин – корови, вівці, кози, та коня. Попри це, на стоянці були також виявлені рештки бобра, видри та черепах, що вказує на використання ресурсів водойми (Манько та ін. 2001, с. 27-53).

3.5 Господарство носіїв ГКТ мисливців степів

Степова зона України характерна перевагою відкритих ландшафтів, а також поширенням в її межах адаптованих до посушливого і теплого клімату рослин та тварин. Фауна копитних тварин степових регіонів та відкритих

просторів загалом характеризується перевагою тих видів, які ведуть стадний та міграційний спосіб життя. Специфічні умови степу сформували особливості господарської адаптації мисливців мезоліту та неоліту на цій території.

До пам'яток степової зони можна віднести Кам'яну Могилу, Білолісся, Мирне та Гіржове. Їх фауна була досліджена І. Г. Підоплічком та В. І. Бібіковою (Бибикова 1984, Підопличко 1956). Рештки птахів та риби на цих пам'ятках присутні в невеликих кількостях або майже відсутні. Натомість, найбільша промислова роль на стоянках півдня лісостепу та степу належала великим копитним тваринам – туру, дикому коню – тарпану, а також стадній тварині – сайгаку.

Стратегії виживання спільнот, в умовах поширення стадних видів тварин, на яких можна здійснити масове полювання, значно відрізняється від адаптації виживання племен закритих зон. Особливістю цього способу адаптації є полювання на конкретну групу тварин, способи пересування якої заздалегідь відомі. Порівнюючи способи адаптації мисливців закритих лісових природних зон та відкритих природних зон – степів, часто використовують теорію «стратегії оптимального споживання» (Кротова 2013, 231-233; Winterhalder 1981). Згідно цієї теорії, степова зона є середовищем так званої «високої щільності ресурсів». Поширення стадних тварин, на які можна здійснити полювання протягом короткого терміну за один похід називається «середовищем високої щільності ресурсів».

Розуміння переміщень стад або невеликих груп цих тварин скорочує час пошуку, однак збільшується час, який спрямований на переслідування жертви. Формувати великі групи, здатні не багато видів копитних тварин. Саме на окремі види стадних копитних тварин було адаптоване мисливське спорядження мисливців відкритих просторів. На противагу мисливцям відкритих просторів, в межах лісостепової та лісової зон, знаходилась «зона низької щільності ресурсів». Стратегія поведінки мисливців у зоні низької щільності ресурсів полягає у тривалому пошуку здобичі та використанню для харчування більш різноманітних джерел (Winterhalder 1981).

3.5.1 Особливості мисливського господарства стоянок Мирне, Гіржове та Білолісся

Зона відкритих просторів України в голоцені значно зменшилася, в порівнянні з плейстоценом. Змін зазнав і фауністичний склад промислових тварин цієї території. Якщо в плейстоцені переважали здебільшого стадні тварини, такі як первісний зубр, широкопалий кінь та сайгак, то на початкових етапах голоцену в південноукраїнських степах поширились тварини, які мігрують невеликими групами – тури, тарпани (Бибикова 1984). Стада утворювали сайгаки, але відсоток решток сайгака, як промислової тварини, на початкових етапах голоцену зменшився, у порівнянні з плейстоценом.

Фауністичний склад мезолітичної стоянки Мирне є найбільш показовим щодо господарського життя племен мезоліту Причорномор'я. Видовий склад стоянки Мирне представлений сайгаком, туром, диким конем тарпаном та європейським віслюком. Окрім того, на стоянці Мирне були виявлені рештки оленя європейського, козулі та дикого кабана. Ці тварини могли заселити південь України починаючи з атлантичного періоду, коли теплий та вологий клімат сприяв поширенню в цій місцевості широколистих дерев.

На думку В. І. Бібікової, полювання на тарпана та тура відбувалося на водопоях, на берегах водойм (Бибикова 1975). Зазвичай, сайгак пересувається стадами від 40 до 1000 голів. В окремих випадках, виокремлюються групи самців або самиць з дитинчатами. Міграції тварин залежать від пори року та часу розмноження відповідно. Можливо, саме тому рештки сайгака можуть бути присутні в колекціях окремих пам'яток в достатній кількості або повністю відсутні в інших (Цаплюк 1966, с. 193-211).

Традиційно, окрім м'яса сайгака, в господарстві використовувалися його шкіра та роги. Через використання рогових чохла в нетрадиційній медицині популяція цього виду різко скоротилася. На сьогодні, сайгак занесений до червоної книги і знаходиться під охороною. У зв'язку з цим, інформації про традиційні способи полювання на сайгака небагато. Традиційні мисливці

Калмикського регіону полювали на сайгака загінним методом, коли група мисливців жене стадо сайгаків у заздалегідь приготовлену пастку (Атдаєв 2016). Подібний спосіб полювання використовували індіанські племена рівнин Північної Америки – Сіу та Арапахо, під час полювання на бізонів. Такі способи полювання відомі з часів палеоліту. Зокрема, на пам'ятці Амвросіївка (Донецька область) було виявлено місце масового полювання на первісних зубрів.

Під час полювання загінним методом, група мисливців могла пересуватися на великі відстані, до кількох десятків кілометрів. Нерідко разом із собою група мисливців транспортувала легкі портативні житла та спорядження для транспортування впольованої здобичі (Котенко 1979, с. 3). Пастки на стадних копитних тварин могли являти собою природні елементи балки та уступи рельєфу, до яких додатково монтувалися спеціальні огорожі. Полювання на групи мігруючих тварин передбачало розбирання туш тварин на місці полювання, аби було легше транспортувати їх до місця табору. На стоянці Мирне відсоток кісток черепів та рогів турів є значно меншим за відсоток кісток посткраніальних елементів скелету цих тварин. На думку В. І. Бібікової, це свідчить про те, що під час робирання туші, череп і роги турів транспортували на стоянку рідше (Бібікова 1982b).

В якості додаткового джерела харчування, мисливцями степових регіонів України використовувалося м'ясо наземних молюсків, мушлі яких виявлені в так званих «пекарських ямах» та культурному шарі поселення Мирне та культурному шарі поселень Білолісся та Гіржове.

Результати досліджень фауни стоянок степової зони України загалом підтверджують думку про те, що степова зона України, на ранніх етапах голоцену, мала елементи «зони високої щільності ресурсів». Зокрема, видовий склад фауни пам'яток був не різноманітним і обмежувався кількома видами копитних тварин. Стратегія полювання у степовому регіоні вимагала від мисливців розуміння маршрутів міграцій копитних тварин, залежність міграцій від пори року. Дані етнографії вказують на використання пасток та загінного

методу полювання на тварин які переміщуються групами. Матеріали пам'ятки Мирне вказують на появу в атлантичному періоді регіону тварин, характерних для змішаних та закритих ландшафтів – оленя, дикого кабана, та козулі.

Дослідження фауни надчорноморських стоянок Білолісся, Гіржове та Мирне показало перевагу в фауні таких видів копитних, як тур та дикий кінь тарпан. Ці тварини добре витримують умови ксерофітних та змішаних ландшафтів. Для перелічених стоянок на момент їх заселення мезолітичними племенами були характерні луки з невеликими зонами кущів та широколистих дерев уздовж водойм. В умовах відкритих просторів могло здійснюватися облавне полювання також на сайгака та європейського віслюка, які пересувалися невеликими групами. Полювання на таких тварин, як тур та тарпан, імовірно носило індивідуальний характер. Відмінними рисами господарства степових мисливців є епізодична роль в господарстві рибальства та полювання на птахів. Набуває поширення використання в їжу червоного молюска *Helix*. Отже, археозоологічні джерела зі стоянок степового Надчорномор'я свідчать про формування в ранньому голоцені ГКТ мезолітичних мисливців напіввідкритих просторів степів та лісостепів Надчорномор'я та Надазов'я (Залізняк 1998, с. 99-104).

3.6 Господарство носіїв ГКТ мисливців гірських лісів

До ГКТ мисливців гірських лісів належать пам'ятки Гірського Криму, а також гротові пам'ятки мезоліту Заходу України. Специфіку мисливському господарству цих регіонів надавала його відносна географічна ізольованість, своєрідні природні умови Кримських гір та передгір'я Карпат.

Фауна Гірського Криму має змішаний характер, в якому поєднуються як степові, так і лісові компоненти. Фауна мезоліту та неоліту Криму представлена тріадою: олень, кабан, косуля. В ранньому мезоліті домінує олень та добре представлені тварини відкритих ландшафтів – сайгак та кінь. В пізньому мезоліті та неоліті, у зв'язку із повним залісненням Кримських гір та домінуванням дубових і букових лісів, пануючим видом стає кабан. Рештки цієї

тварини займають вагомий відсоток на поселеннях мезолітичного та неолітичного часу гірського Криму.

Фауна гротових пам'яток передгір'я Карпат ілюструє змішані ландшафти лісо-степів. Слід зазначити, що ретельна археозоологічна робота К. А. Татарінова дозволила деталізувати як компоненти природного, так і антропогенного походження у гротових відкладах.

3.6.1 Особливості полювання та риболовлі носіїв ГКТ мисливців гірських лісів за даними етнографії

Господарсько-культурний тип мисливців гірських лісів належить до мисливців – збирачів закритих зон. Через особливості природного оточення, носії цього ГКТ мають багато спільних та відмінних рис із мисливцями та рибалками узбереж великих річок. Умови існування в межах гірських хребтів накладали свою специфіку на сезонність розташування зимових та літніх стоянок, а також на видовий склад тварин, які ставали об'єктами мисливського промислу (Яневич 1990, с. 109; Телегін та ін. 2020).

Для підтвердження та конкретизації отриманих висновків щодо господарства носіїв ГКТ лісових мисливців, використані данні з життя коряків Гіжигинської губи та мешканців гір Алтаю – шорців та кумандійців.

Полювання у цих племен відбувалося в умовах гір з врахуванням різної товщі снігового покриву на місцевості. В окремих місцях вітер розвіював сніг, в інших – снігу було більше метра. З цим пов'язане використання лиж під час полювання. Собаки в умовах такого пересування також швидко стомлювалися, тому їх використання було спорадичним. В ущелини, де відбувалося велике накопичення снігу, кілька мисливців могли заганяти копитних тварин. В снігу пересування тварин було повільнішим. Таким чином, вполювати їх було не складно. Гірські умови також чіткіше регламентували шляхи пересування копитних тварин (Назаров 2009, с. 102-108). З цим пов'язані особливості полювання на них. Варто зазначити, що Кримські гори взимку не вкриваються

снігом, тому таку аналогію не варто застосовувати для реконструкції життя мезолітичних та неолітичних мисливців Криму.

На стежках копитних тварин створювали огорожі. Тварина заходила на звичну стежку і відступитися від неї вже не могла. Інколи мисливці вичікували, коли тварина зайде в межі такої огорожі. Нерідко, мисливці пильнували на появу тварин в її межах і впольовували тварину на місці. На стежках тварин розташовували засоби пасивного полювання – петлі (Назаров 2009, с. 102-108).

Скелясті масиви не сприяють розвитку рослинності. Відтак, копитні тварини, в межах гір, потребують поповнення запасів солі в організмі. Вони шукають природні солончаки і часто відвідують ці місця. Під час полювання тварин легко було підстергти в межах засоленої місцевості (Йохельсон 1997, с. 15-17).

Потоки річок та струмки в гірських регіонах є дуже стрімкими. В пошуку води та під час сезонних міграцій копитні тварини переходять річки вброд. Через складність пересування в умовах гірської місцевості набули популярності засоби пасивного полювання – дерев'яні пастки та петлі. За їхньою допомогою полювали на птахів та невеликих тварин – видру, борсука та зайця (Йохельсон 1997, с. 97). Під час індивідуального полювання необхідно враховувати напрям вітру. Мисливець має йти так, щоби потоки повітря не доносили його запах до тварини.

Засоби полювання були універсальними для мисливців збирачів. Це лук зі стрілами для активного полювання та сітки, огорожі, пастки, а також петлі для пасивного полювання. Специфіка мисливського господарства в гірських умовах полягала в адаптації прийомів полювання до умов специфічного ландшафту.

В умовах швидкого розливу річок після дощів, а також пересихання річок в моменти засухи, рибальство у гірських мисливців набуло допоміжного характеру. В таких умовах збільшувалася роль продукції збиральництва. Основними продуктами збиральництва були ягоди та горіхи (Йохельсон 1997, с. 88).

Річний цикл господарства традиційних мисливців гірських лісів

Господарський річний цикл мисливців гір прив'язаний до полювання на копитних тварин. Археологічні свідчення циклу господарства у мисливців гірських лісів Криму проявляються у способі розташування поселень – в передгір'ях в зимовий сезон та високогір'ях – в літній. У зв'язку із суровими погодними умовами на високогір'ях Криму (яйлах) взимку, перебування копитних тварин в цей час неможливе (Залізняк, Яневич 1987, с. 12-13). Таким чином, зимові поселення розташовані у передгір'ях, куди спускаються на зимівлю копитні тварини. Влітку мисливці кам'яної доби Криму розташовували свої поселення на високогір'ях, куди мігрують тварини навесні в пошуках лукової рослинності (Залізняк, Яневич 1987, с. 12-13; Яневич 1990).

У традиційних мисливців Алтаю, шорців та ойротів сезон полювання розпочинався на початку осені, коли копитні тварини набирали вагу. В гірських умовах групи мисливців мусили відходити від власних поселень на великі відстані. Під час сезону полювання відходили від поселень більше 100 км. Полювання на копитних тварин гірського регіону – оленів, диких овець та кіз, забезпечувало поселення м'ясною їжею та шкірами, з яких виготовлявся одяг. Взимку полювання було менш інтенсивним, аніж влітку та восени. Навесні носії ГКТ лісових мисливців переносили свої поселення у долини гір. Рання весна – час полювання на ведмедя. Для такого полювання мисливці встановлювали навколо барлоги плетені сіті та жердини так, аби рухи ведмедя були обмеженими. Потім руйнували барлогу, коли ведмідь прокидався і виходив з укриття, то частина мисливців, які завчасно сховалися на узвишсях скель, намагалися поцілити тварину метальною зброєю. Літня пора була часом полювання на копитних тварин, рибальства та збирання рослин (Назаров 2009).

Отже, ГКТ традиційних лісових мисливців, мисливців та рибалок узбереж великих річок, мисливців степів та мисливців гірських лісів мають багато спільних та відмінних рис. Закриті умови лісу, в обох випадках, сприяли поширенню універсального набору засобів полювання. Під час індивідуального полювання використовувався лук зі стрілами, гарпун. Використовувалися різноманітні пастки на тварин – силки, ловчі ями або огорожі. Подібні риси

річного господарського циклу обраних ГКТ визначалися природним оточенням – лісами, а також поведінкою копитних тварин. Відмінні риси господарства обраних ГКТ відображуються у перевазі конкретних способів полювання. Наприклад, гірські умови сприяли поширенню засобів пасивного полювання – пасток і полювання із засідки на тварин. Природне оточення двох ГКТ було визначальним у співвідношенні різних проявів привласнювального господарства, зокрема ролі продуктів рибальства або збиральництва.

3.6.2 Особливості мисливського господарства племен мезоліту та неоліту Гірського Криму (За матеріалами стоянок Буран-Кая IV; Таш-Аір I; Заміль-Коба II та Ласпі 7)

Мисливське господарство мешканців стоянки Буран-Кая IV

Матеріали з неолітичних шарів стоянки Буран-Кая IV добре ілюструють мисливське господарство племен неоліту Гірського Криму. Близьким аналогом досліджуваної пам'ятки є стоянка Таш-Аір I, досліджена археологом Д. А. Крайновим у 1935 – 1940 роках. Фауністичний склад цих пам'яток визначала Є. Л. Дмитрієва. На відміну від результатів визначення фауністичних матеріалів шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV, серед матеріалів пам'ятки Таш-Аір I та Заміль-Коба II були виявлені рештки свійських тварин – вівці та корови. Дослідниця фауни цих пам'яток – Є. Л. Дмитрієва зазначила, що стратиграфічне положення окремих визначених зразків може виявитись неточними з огляду на тривалий час зберігання колекції та можливе змішування горизонтів (Крайнов 1960).

Природна обстановка вплинула на формування специфічних рис мисливського господарства племен мезоліту та неоліту Криму. Наприкінці ХХ ст. здійснено узагальнення відносно річного господарського типу мезолітичних мисливців Гірського Криму (Залізняк, Яневич 1987; Залізняк 1988; Яневич 1990). Дослідники віднесли мисливців мезоліту та неоліту Криму до окремого ГКТ — «мисливців та збирачів гірських лісів».

Для мисливців і збирачів мезоліту та неоліту Криму характерне полювання на тварин змішаних ландшафтів. До степових видів належить сайгак, дикий кінь, корсак, до мешканців лісів та узлісся належать олень, дикий кабан та лісовий кіт. У межах території Криму поширеним явищем є використання наземного моллюска *Helix* sp. в їжу (Телегін та ін. 2020). Роль рибальства, а також полювання на птахів прослідкувати складно. Подекуди це пов'язане із тафономічними умовами залягання матеріалу. Крихкі від природи рештки риб та птахів на гротових пам'ятках або у місцях із кам'янистим ґрунтом сильно руйнуються внаслідок природних обставин. Відтак важко судити про їх відсоток у вибірках. Рештки птахів та риб були виявлені на пам'ятці Ласпі 7 (Gorobets et al. 2013). Рештки черепах, які займають вагомий відсоток на пам'ятках прирічкових мисливців та рибалок континентальної частини України зустрічаються вкрай рідко. Вибірка шару П1В Буран-Каї IV є досить насиченою матеріалами і добре репрезентує загальну картину фауністичного складу пам'ятки вцілому. Найбільш важливими промисловими видами мешканців поселення були свиня, олень, сайгак, козуля та дикий кінь. Серед хижих тварин в невеликій кількості були виявлені рештки лисиці, корсака та дикого kota.

Вивчення матеріалів пам'ятки вказало на відсутність елементів відтворювальних галузей у господарстві її мешканців часів мезоліту та неоліту. Аналіз вікового складу свиней допоміг підтвердити літній сезон перебування мисливців на поселенні.

Мисливське господарство пам'яток Таш-Аір I та Заміль-Коба II

Найбільш наближеною за структурою до пам'ятки Буран-Кая IV є пам'ятки Таш-Аір I та Заміль-Коба II. Ці пам'ятки розташовувалися в межах гротових утворень, які були надійним укриттям для племен різних історичних періодів. Зокрема в їх межах присутні шари, які пов'язані із заселенням племен мезоліту та неоліту (Крайнов 1960, с.144). В межах пам'яток Таш-Аір I та Заміль-Коба II прослідковані шари шан-кобинської культури, мурзак-кобинської та неолітичної культури, яка в подальшому отримає назву таш-

аїрська (Яневич 2004, с. 169-191). Спільною рисою стану колекцій пам'яток Криму є низький ступінь визначальності фауністичного матеріалу. Через відносно сильне подрібнення кісток як внаслідок людської діяльності, так і внаслідок природних факторів. Зазвичай в фауністичних вибірках пам'яток Криму можна визначити до виду близько 10 – 20% від усієї колекції. Також спільною рисою господарства мисливців-збирачів Криму є використання в їжу червононогих молюсків роду *Helix*. Панцирі цих молюсків утворюють потужні шари на мезолітичних та неолітичних стоянках гірського Криму. Молюски були додатковим елементом раціону давніх мисливців та допомагали пережити кризові моменти за недостачі м'яса тварин, яких в гірських умовах існувала обмежена кількість (Телегін та ін. 2020, с. 34-52).

Фауна пам'яток мезоліту та неоліту Криму подібна. Важливими промисловими видами були олень європейський, козуля, дика свиня. Цікавими є знахідки решток тура в межах Кримського півострову. Рештки тура виявлені як на пам'ятці Таш-Аїр I, так і на Заміль-Коба II. Відмінною рисою цих пам'яток є відсутність решток сайгака в їх межах. Імовірно, це пояснюється специфічними шляхами міграцій цієї тварини, які були віддалені від місць перебування мисливців.

Зважаючи на багат шаровість гротових пам'яток Криму, в яких представлені різні етапи розвитку технологій кам'яної доби виглядає цілком логічним пошук Д. А. Крайновим відповіді на питання часу та місця одомашнення тварин. Свої ідеї з приводу локального одомашнення свині дослідник спробував проілюструвати матеріалами пам'яток Таш- Аїр I та Заміль-Коба II (Крайнов 1957, с. 2-25; Крайнов, 1960, с. 131-132). Ідея локального одомашнення копитних тварин, зокрема свині, вівці, кози, цілком відповідає науковим тенденціям середини ХХ століття.

Мисливське господарство стоянки Ласпі 7

Досить різноманітною є фауна пам'ятки Ласпі 7. В мезолітичному культурному шарі пам'ятки зафіксовані рештки риб, черепахи, водоплавних птахів та качок. Серед решток ссавців присутні кістки видри. Це вказує на

велику роль чорного моря та його тваринного світу в господарстві мешканців пам'ятки. Через нижчий рівень солоності моря на ранніх етапах голоцену, в ньому могли існувати риби та ссавці, властиві прісним водоймам.

Стоянка Ласпі 7 як найкраще демонструє характерне для мезоліту та неоліту явища – взаємозаміни обмежених харчових ресурсів (Телегін та ін. 2020, с. 32-51). В межах гірських рядів ресурси копитних є обмеженими, полювання на дрібну дичку радше мало сезонний або навіть епізодичний характер. Збирання молюсків найбільш ефективно у весняну чи осінню пору, тобто в час теплої та вологої погоди. Сезон міграцій птахів пам'ятки вказав на сезонність існування поселення протягом осені та зими. У свою чергу, наявність мушель молюсків вказує на теплий період осені або весни. На думку дослідників пам'ятки, присутність мисливців на ній могла бути тимчасовою, а подекуди епізодичною (Телегін та ін. 2020, с.32-51). Вона була пов'язана зі специфікою господарства та потребою у наявних тваринних ресурсах морського узбережжя.

3.6.3 Господарство гротових поселень Передкарпаття (за матеріалами пам'яток Львів VII, Прийма VII та Прийма I)

Археозоологічні колекції гротових пам'яток мезоліту Львів VII, Прийма VII та Прийма I не є подібними між собою, відтак формують лише часткове уявлення про фауну регіону та господарство племен мезоліту та неоліту регіону. Це пов'язано як із господарською специфікою кожної окремої стоянки, так і, вірогідно, з хронологічним проміжком часу існування поселення.

Згідно визначень К. А. Татарінова, фауна стоянки Прийма I репрезентує більш холодні умови із властивими для пізнього плейстоцену видами – північним оленем, диким конем, первісним зубром. Тварини пам'ятки Прийма VII – козуля, дикий кабан, олень європейський, борсук – характерні для змішаних ландшафтів із зонами узлісь широколистих рослин. Археозоологічні колекція пам'ятки також містить властиві для плейстоцену вид – північного оленя. Також в колекції представлено багато гризунів (Мацкевий 2000, с. 3-34).

Дослідження господарства вищезгаданих пам'яток належить В. Гуменюку (Гуменюк 1995, с. 24-26). Основні позиції дослідника полягали у тому, що всі знахідки кісток тварин, в тому числі і гризунів, в межах пам'яток належать до кухонних відходів. Дослідник навіть здійснив спробу реконструювати кількість спожитої м'ясної маси, взявши за основу мінімальну кількість особин тварин пам'ятки. На думку дослідника, криза мисливського господарства сприяла використанню гризунів у харчуванні (Гуменюк 1995, с. 24-26).

Але ці ідеї варто вважати дещо застарілими. Дослідження фауни печер та гротів має свою специфіку. При оцінці кісток та видового складу варто розуміти, що у печері можуть накопичуватися як кістки тварин принесені людиною, так і рештки тварин, які потрапили до печери природним чином. Наприклад, до печери, ніби у природну пастку, могли потрапити рештки тварин із зовнішнього середовища. Або ж рештки уже померлих тварин були принесені в печеру водними потоками, дощами або ґрунтовими водами (Рідуш 2014, с. 26-41).

Велика кількість знахідок решток гризунів та дрібних ссавців у печерах може бути пов'язана із тим, що вони є здобиччю хижаків, які часто навідують печеру. Наприклад, хижих птахів, зокрема сов, які випльовують скелетні рештки гризунів у вигляді так званих пелеток. Рештки гризунів потрапляють до печерних відкладів також з екскрементами хижих тварин, лисиць, куниць, тощо. Так само у печерах можуть знаходитися і рештки безпосередніх тварин, які адаптовані до життя у печерах – кажанів та сов. Але слід зауважити, в історії мало приладів використання дрібних гризунів людиною в їжу на регулярній основі, адже ці тварини не є поживними, а також легко переносять інфекційні захворювання.

Цікавим є свідчення використання лопаток козуль в якості знарядь на пам'ятці Прийма VII, які на думку Л. Г. Мацкевого, використовувалися для обробки шкір тварин. Фауна мезолітичних пам'яток Прикарпаття вказує на поширення в межах регіону тварин, властивих змішаним ландшафтам.

3.7 Висновки Розділу 3

Зміни клімату і формування нових типів ландшафтів у голоцені вимагало від первісних мисливців змінювати мисливські стратегії та побудову господарства в цілому. Майже зникнення, за виключенням сайгака, стадних копитних тварин змусувало мезолітичні та неолітичні мисливські племена до поєднання використання різних компонентів тваринного світу. Таким чином, саме в мезоліті та неоліті, разом із полюванням на копитних тварин, набуло важливої ролі рибальство, полювання на водоплавних птахів, використання м'яса черепак та молюсків. Така багатоконпонентність дозволяла виживати навіть під час криз або невдач у полюванні. Але в способах адаптації до навколишніх умов серед мисливців мезоліту і неоліту є і відмінності, які проявлялися як різним видовим складом об'єктів полювання, так і використанням чи відсутністю рибальства, збиральництвом молюсків та інше. Тому способи адаптації були поділені на господарсько-культурні типи, які неодноразово використовувалися дослідниками для опису первісних суспільств. Метою розділу було подати загальну характеристику наявних в межах України ГКТ мисливців мезоліту та неоліту. Описати їх річний цикл за допомогою даних етнографії. Співставити ці дані із результатами визначення фауністичних матеріалів обраних пам'яток мезоліту та неоліту та описати особливості мисливського господарства їх мешканців.

Модель господарства мисливців та рибалок узбереж річок була створена на основі даних, щодо господарства таких корінних народів тайги, як хантів, мансі, евенків, юкагірів та кетів (Леонтьев 1983, Телегін, 2002, Залізняк 1998). Для реконструкції моделі ГКТ мисливців гірських лісів були використані дані традиційних племен Алтаю – шорців, ойротів, а також мисливців Гіжигського нагір'я – коряків (Чебоксаров, 1961, Кребер 1970, Залізняк, Яневич, 1987, Яневич, 1990). Модель господарчої адаптації степових мисливців розробляли В. Н. Станко, Л. Л. Залізняк, І. В. Сапожников (Станко 1982, Залізняк 1998, с. 99-106; Сапожников 2003). Спільні риси господарства традиційних племен, дозволили поточнити спосіб життя мисливців та рибалок

річкових узбереж, степових мисливців та мисливців гірських лісів в мезоліті та неоліті України.

Під час інтерпретації результатів опрацювання фауністичних колекцій зазначених стоянок була звернена увага на способи поведінки людини з продукцією тваринного походження. Зокрема, були виокремлені групи кухонних відходів, кісток відходів від виробництва виробів з кістки та рогу, а також фрагменти знарядь праці, які зламалися та вийшли з ладу. Звернена увага на сліди від знімання хутра на кістках та на сліди від засобів полювання. Зокрема, зазначені пошкодження були виявлені на стоянці Огринь 8. Розглянуті умови збереженості матеріалу, зазначений ступінь подрібнення кісток, що є наслідком діяльності людини та природних ушкоджень. Результати роботи над фауністичними колекціями пам'яток дозволили поточнити сезонність поселень.

Під час роботи з матеріалом пам'яток мезоліту та неоліту України важко оминати тему появи одомашнених тварин на території України. Вважалося, що на пам'ятці Базьків Острів зафіксовані найдавніші знахідки свійських корів. Однак детальний перегляд стратиграфії пам'ятки та її фауністичної колекції, поставили під сумнів зв'язок цих знахідок з неолітичною буго-дністровською культурою. Імовірно, ці знахідки потрапили до матеріалів неолітичного шару з горішніх шарів, які належать трипільській культурі (Гаскевич 2017).

Питання наявності одомашнених тварин, зокрема свині, на поселенні Буран-Кая IV також було дискусійним. Базувалися вони на сумнівних знахідках domestikованих тварин на подібній пам'ятці Таш-Аір I. До того ж, іще від середини ХХ століття тривала дискусія щодо одомашнення диких свиней в Гірському Криму. Наше дослідження вказало на відсутність решток одомашнених тварин на поселенні. Дику форму виявлених решток свиней підтвердило і генетичне дослідження (Frantzet al. 2019).

Ретельна робота над видовим визначенням матеріалів пам'яток дозволила виявити серед фауністичних решток Буран-Кая IV кістки раніше невідомих видів для голоцену території Гірського Криму – газелі джейрана та дикої вівці архара на пам'ятці Буран-Кая IV. Подальше дослідження пам'яток півострова

та Надчорномор'я і Приазов'я зможе пролити світло на шляхи міграцій цих тварин та їх проникнення до Гірського Криму.

РОЗДІЛ 4

АСПЕКТИ РОЗВИТКУ МИСЛИВСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА МЕЗОЛІТУ ТА НЕОЛІТУ УКРАЇНИ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

4.1 Дані археології щодо окремих аспектів мисливського господарства мисливців-збирачів мезоліту та неоліту

Нові археологічні дані та вдосконалення методів їх дослідження, дозволяють все краще реконструювати загальну картину життя давніх мисливців-збирачів. Зокрема, деталізувати типи і форму знарядь полювання, видовий список основних промислових тварин, особливості адаптації племен до природного оточення та способи використання його ресурсів.

Продукти полювання становили собою основний компонент харчування мисливців-збирачів голоцену. М'ясо великих копитних було основою раціону. На провідну роль полювання у забезпеченні поселень їжею, вказує перевага кісток великих копитних на пам'ятках, а також великий ваговий коефіцієнт цих тварин. Полювання на великих за розміром копитних дає змогу забезпечити поселення їжею на тривалий час. На засоби і способи полювання можна знайти опосередковані вказівки з археологічних джерел. На пам'ятках мезоліту та неоліту виявляють рештки засобів полювання у вигляді вістер або їх фрагментів, конструкцій списів та їх складових, наприклад, мікролітичних вкладнів або кістяних основ (Залізник 1988, с. 16; Гавриленко 2000 с. 34-35).

Найбільш ілюстративні знахідки мисливської зброї знаходять у торф'яних покладах мезолітичних та неолітичних пам'ятках Північної Європи. Л. Л. Залізник наводить приклади знахідок мезолітичних луків на пам'ятках Європи (Залізник 1991, с. 107-110). Зокрема, луки або їх фрагменти, були виявлені на пам'ятках Барлебен (Німеччина), Сарнате (Латвія), Холмегорд та Улкелсутруп (Данія). Матеріалом до їх виготовлення слугувала деревина тису, ясену, в'язу. Розміри луків варіювалися, як правило, в межах 150 – 180 см. На наскельних зображеннях Онезького озера в Карелії зображені луки порівняно невеликого розміру, які не перевищували половину людського зросту (Залізник

1991, с. 107-110). На пам'ятці Замостя 2 та Станове були знайдені залишки зубчастих вістер та наконечників (Lozovski, Lozovskaya 2013; Zhilin 2014). Стріли та їх уламки були виявлені на пам'ятках Штальмор та Хоен-Віхельн (Німеччина) (Зализняк 1991, с. 107-110).

В залежності від розміру луку регулювалася сила удару стріли. У кетів висота луку зазвичай дорівнювала розмаху рук окремого мисливця. В залежності від об'єкту полювання у традиційних племенах кетів використовували стріли з різним типом наконечнику. До появи металу, найпоширенішим матеріалом для їх виготовлення були ріг оленя та дерево (Алексеенко 1967, с. 53-54).

Для полювання на копитних тварин великого розміру, а також інших великих тварин, наприклад ведмедя, міг використовуватися спис. Традиційні племена хантів та кетів використовували спис при полюванні на великих копитних тварин із засідки. За допомогою списів також полювали на ведмедя (Соколова 1991, с. 56-57, Кулезмин, с. 16). На пам'ятці Сіс (Латвія) були виявлені наконечник спису та стріли, виготовлені з рогу (Zagorska et al. 2021). Наконечники списів могли бути виготовлені із цільного фрагменту рогу і загострені на кінці, або ж із використанням крем'яних вкладнів.

Результат ураження мисливською зброєю нерідко вдавалося зафіксувати на кістках промислових видів тварин. Серед кісткових решток тура пам'ятки Огрінь 8 був виявлений фрагмент відростку грудного хребця, в якому було ушкодження від наконечника списа. Виявив і описав хребець Д. Ю. Нужний (2007, с. 248-249). На думку дослідника, такі знахідки свідчать про те, що мисливець знаходився неподалік від тварини в момент нападу, тобто полював скрадом (Нужний 2008) (Рис. 25). На пам'ятці Базьків Острів були виявлені 2 лопатки козулі із округлими отворами в нижніх частинах лопатки. Ці отвори мають правильну форму і вірогідно, вони також залишились від слідів металюї зброї (Вейбер та ін. 2019).

Різні сліди від ударів металюї зброї на кістках тварин описані у низці публікацій. Наприклад, з мезолітичної пам'ятки Ландбі Мос (Данія) сліди від

метальної зброї присутні на лопатці та сонячному сплетінні лося. З пам'ятки Малерап (Данія) описані рештки лопатки та шийний хребець ведмедя з характерними ушкодженнями від мисливської зброї (Leduc 2012). Данською дослідницею Н. Ное-Ньягаард був зібраний каталог кісток тварин зі слідами від ударів метальної зброї (Noe-Nyagaard 1974). Згідно цьому каталогу, найбільш поширеним місцем влучання у копитну тварину була лопатка, у меншій кількості, вістря потрапляли в проксимальну частину плечової кістки, або череп тварини. У випадку полювання на диких свиней, мисливці намагалися поцілити і в голову тварини. Нерідко, на кістках або ребрах тварин, знаходили сліди ран, які зажили. Це свідчить про те, що не кожне полювання для мисливців закінчувалося вдало і частині поранених тварин вдавалося втекти.

Сліди поранень метальною зброєю (метальні списи, стріли) на кістках з культурного шару стоянок дають підстави екстраполювати деякі способи полювання на копитних етнографічних мисливців у мезоліт та неоліт України.

На пам'ятці Стар Карр (Британія) були виявлені маски виготовлені із тім'яної частини черепної коробки самців оленя. Відростки рогів в таких масках були зрізані для того, аби полегшити їх носіння. Подібні маски з оленячими рогами етнографічні мисливці помірної зони використовували для полювання скрадом на оленів поблизу оленячих стежок ще в мезоліті і навіть у фінальному палеоліті (Залізняк 1991, с. 110). Це дає нам підстави екстраполювати згаданий спосіб полювання на мисливські суспільства мезоліту та неоліту.

Не виключено, що вони могли використовуватися як з ритуальними цілями, так і під час полювання, аби підкрастися до тварини непомітно (Михайлова 2017; Mykhailova, Garfinkel, 2018).

Згадані археологічні засоби полювання співпадають із тими, які становили собою частину мисливського спорядження традиційних суспільств мисливців та рибалок. Ці засоби є універсальними, адже переслідували ціль індивідуального полювання на нестадних копитних тварин. Подібність мисливського спорядження зафіксованими археологічно засобами полювання

племен мезоліту та неоліту, та традиційних мисливців, дає підстави залучати останні до реконструкції мисливського господарства доби мезоліту та неоліту.

Роль тварин у господарстві та духовній культурі та світогляді мисливців-збирачів мезоліту та неоліту демонструють зображення тварин. Художнє зображення полювання з луком та стрілами зображене в печері Лос Кабаллос (Іспанія), петрогліфах Онезького озера (Російська Федерація), а також печери Кастеллон (Іспанія). Серед петрогліфів Онезького озера були виявлені зображення людини, яка під час полювання пересувається на коротких лижах, а також використання гарпуна під час риболовлі (Равдоникас 1936; Нужний 2008).

На пам'ятці Замостя 2 було виявлено 241 знахідку із кістки та дерева, які схематично зображують тварин. Серед них найпопулярнішими сюжетами були промислові тварини – лось, качки, риби та дика свиня. Нерідко такі зображення ставали частиною якогось знаряддя праці – ножів, проколок та гачків (Lozovskaya 2020). З території України походить виріб з пам'ятки сурської неолітичної культури – Вовніги (Рис. 27). Нижня частина виробу являє собою колючий край, а на іншій – зображено стилізовану голову тварини. Він виготовлений з рогу оленя (Kovalchuk et al. 2018; Veiber 2018). На думку зоолога О. М. Цвелиха, виріб зображує лева (Цвелих 2021; Marciszak et al. 2022).

4.2 Дані археології стосовно рибальського промислу мисливців – збирачів мезоліту та неоліту

Мезолітичний та неолітичний періоди кам'яної доби вважаються часом розквіту рибальського промислу. Ця ситуація пов'язана, перш за все, із збільшенням кількості теплолюбних видів риб, які поширилися у водоймах території України, через потепління в голоцені (Маковієцькі 2003, с. 29-33). Саме в цей час починають використовуватися знаряддя лову риби, які будуть універсальними для наступних історичних епох – ставні сіті, заколи з вершами, гарпуни та гачки (Залізняк 1991, с. 81-86). Деякі з них використовуються і

сьогодні, під час любительської риболовлі. Звичайно, елементи цих засобів, із плином часу, виготовлялися із більш доступних та сучасних матеріалів.

Здебільшого, мезолітичні мисливці-збирачі ранніх та середніх етапів голоцену обирали місця для поселень неподалік водойм. На території Північної Європи залишилися глибоководні озера льодовикового походження, на узбережжях яких фіксують сліди мезолітичних та неолітичних поселень. Торф'яні узбережжя озер сприяли гарному збереженню органічного матеріалу – кістки, дерева, навіть рослинного волокна. Наприклад, залишки рибальських сітей з рослинного волокна були виявлені на пам'ятці Сатруб 71 регіону Шлезвіг – Фленсбург Німеччини (Feulner 2012). Дослідникам вдалося навіть зафіксувати способи переплетення волокон та вузлів, які використовувались. На тій самій пам'ятці було виявлено рештки весла, виготовленого з дерева. Дерев'яні весла знайдено на стоянках Дювенсі (Німеччина), Х'ярно (Норвегія) та Замостя 2 (Російська Федерація). Ці знахідки вказують на можливе використання плавзасобів для рибальства. Традиційні племена риболовів для пересування водоймами використовували плоти, човни довбанки та складені з дощок каркасні човни. Їх використовували під час риболовлі, розставлення сітей та пасток а також під час збору здобичі. Нерідко на човнах полювали на водоплавних птахів. Човни-довбанки виготовлялися різного розміру. Від човнів з місткістю в 1 – 2 людини, до човнів в яких могли пересуватися 7 – 8 людей. Пересуватися водоймами вплав серед традиційних риболовів було не прийнято. (Соколова 1991, с. 136-137; Залізняк 1991, с. 111-113).

З початком мезоліту поширюються кістяні гачки, а також гарпуни. Останні, на відміну від мисливців на тундрового оленя кінця палеоліту, мезолітичними мисливцями почали широко використовуватися для бою риби (Залізняк 1991, с. 111). На території України кістяні гачки знайдені на мезолітичних стоянках Огринь 8 та Сурський острів (Телегін 2002; Даниленко 1969). Сцени рибальства з використанням гарпуна зображені на скелях Онезького озера (Равдоникас 1936). Один з малюнків зображує чоловіка, який зловив рибу родини осетрових саме за допомогою гарпуна. Фрагменти

рибальських гарпунів були виявлені на стоянках Криму Шан-Коба та Мурзак-Коба (Непріна 1991, с. 109-115). Ці факти демонструють зростаючу роль рибальства для досліджуваного періоду.

Кістки риб прирічкових пам'яток мезоліту та неоліту території України, зазвичай, складають до 10% від усього фауністичного матеріалу (Kovalchuk et al. 2018; Вейбер 2018; Вейбер та ін. 2019). Важливими факторами, які впливали на біорізноманіття іхтіофауни в тій чи іншій водоймі, була чистота води та глибина. В невеликих водоймах могли існувати лише ті види, які витримують середовище з низьким вмістом кисню. Зазвичай, стійкими до низького рівня кисню у водоймі є представники родини коропових. Місце існування риб у водоймі залежить від їх способу харчування. Такі види як плітка, короп, карась та інші представники родини коропових мешкають у поверхневих водах, а такі як сом та щука – в придонній зоні (Сабанєєв 1959). Здебільшого риби обирають для себе територію уздовж узбережжя, адже там більше біомаси та їжі – личинок комах, планктону, або падали. Тому для різних видів риб, в залежності від їх способу життя, використовуються різні прийоми лову.

В різні історичні періоди риба завжди була хорошим засобом підтримки харчових запасів тієї чи іншої спільноти. Саме тому зручні для розташування поселень місця на узбережжях великих річок завжди були об'єктом для конкуренції спільнот, які жили в їх околицях. Риба може зберігатися тривалий час, а страви з риби ставали основними у випадку економічних криз. Імовірно, що окрім м'яса в господарстві використовувалася шкіра та кістки риб, на зразок того як їх використовували традиційні племена риболовів сучасності.

Для традиційних племен мисливців-збирачів риболовля на великих річках здійснювалася влітку. Для цього використовувалися сітки, заколи та інші засоби масового вилову риби. В окремих випадках, до узбереж в сезон риболовлі традиційними племенами здійснювалися сезонні міграції. Археологічні свідчення знахідок засобів рибної ловлі є подібними до їхніх етнографічних аналогів. Доповнюють уявлення про способи рибальства та

використання рибної продукції в мезоліті та неоліті дані з побуту традиційних суспільств риболовів сучасності.

4.3 Проблема появи одомашнених тварин на території України за даними археозоології

Відтворювальне господарство, зокрема тваринництво, є одним з ключових компонентів неолітизації. Навички розведення тварин первісними колективами стали рушієм суттєвих цивілізаційних перетворень, які включали в себе зміни в господарстві та соціальному житті. Проблема часу поширення тваринництва на території України досліджувалася рядом вчених археологів та фахівців суміжних дисциплін. Погляди вчених щодо часу появи навичок одомашнення тварин неолітичними колективами змінювався в залежності від наявної бази археологічних даних, її інтерпретації та формування уявлень про мезоліт та неоліт як історичні періоди. В цій частині роботи увага буде звернена на історію дослідження та сучасний стан вивчення часу появи одомашнених тварин в межах території України.

Формування уявлень про мезоліт і неоліт України та особливості господарства в цей час, виникало на основі результатів досліджень пам'яток зазначених періодів, рівню фахового дослідження їх матеріальної фауністичної складової, ретельності фіксації їх фауністичного матеріалу.

Середина ХХ століття стала часом систематичних археологічних досліджень та формуванням уявлень про особливості мезоліту та неоліту у певних регіонах, виділення археологічних культур цих періодів (Залізняк 2009, с. 7-9). Пам'ятки із знахідками фауністичного матеріалу були виявлені у Надпоріжжі під час роботи Дніпробудівської рятувальної експедиції (Миллер 1935). У повоєнні роки над пам'ятками культури кукрек та сурської культури працювали А. Д. Добровольський, О. В. Бодянський, М. Я. Рудинський та В. М. Даниленко. Останній, провів систематичні дослідження багатощарової пам'ятки Кам'яна могила (сmt. Мирне, Запорізька обл.), нижні шари якої належать культурі кукрек. Визначення фауністичного складу цих колекцій

належить І. Г. Підолічку. На пам'ятках цих регіонів дослідник виокремив рештки одомашнених тварин.

В середині ХХ століття тривають дослідження пам'яток кам'яної доби Криму. В цей час їх досліджували археологи С. М. Бібіков, Г. В. Бонч-Осмоловський, Д. А. Крайнов, А. А. Формозов, А. Д. Столяр, О. М. Бадер та Ю. Г. Колосов. Вапнякові утворення Криму, посушливий кам'янистий ґрунт, сприяли збереженості фауністичного матеріалу. Фауністичні рештки мезолітичних та неолітичних шарів були виявлені та досліджені на пам'ятках Сюрень II, Алімівській навіс, Заміль-Коба I, Заміль-Коба II, Мурзак-Коба, Таш-Аір I, Фатьма-Коба та Шан-Коба. Визначення матеріалів цих колекцій належать В. І. Громовій, В. І. Громову, Е. А. Векіловій та Є. Л. Дмитрієвій. Одомашнені види тварин були зафіксовані лише на неолітичній пам'ятці Таш-Аір I, колекцію якої досліджувала Є. Л. Дмитрієва. Великий відсоток серед фауністичних решток пам'яток Криму належав пороссятам до пів річного віку, а також новонародженим.

Незвичним для фауністичного матеріалу пам'яток мисливців-збирачів голоцену є велика кількість решток новонароджених поросят, а також особин дитячого віку. Перевага решток новонароджених тварин не характерна для суспільств мисливців збирачів (Векилова 1971; Бибилова 1959). Цей факт сприяв появі гіпотез про локальне одомашнення свиней в Криму (Крайнов 1957, с. 6-8; Столяр 1959 с. 11-13).

Знахідки решток одомашнених тварин в межах окремих пам'яток неоліту і загальне зацікавлення дослідників особливостями господарства цього періоду, сприяли пошуку відповіді на питання часу появи одомашнених тварин на території України.

Аналізуючи усі можливі, на той час, джерела та історичний контекст існування мезолітичних та неолітичних племен починають формуватися три основні концепції неолітизації України: автохтоніська версія доместикації рослин та тварин; неолітизації з південного сходу; та з південного заходу (Залізняк 2017 с. 5-21; 2021 с. 241-243).

Автохтоніський підхід до проблеми одомашнення тварин та його критика

Автохтоніський підхід пов'язує одомашнення тварин та рослин із територією України або сусідніх держав, що входили до складу Радянського Союзу. Починаючи з 1950-х років ХХ століття деякі дослідники дотримувалися цієї ідеї під час інтерпретації початку неолітизації території України. Прихильником автохтонного походження одомашнених рослин та тварин був І. Г. Підоплічко. Основним аргументом дослідника на користь локального одомашнення тварин було поширення ареалів диких пращурів свійських тварин на території України – тура, дикої свині, диких кіз та овець, дикого коня. На думку дослідника, процеси domestикації диких тварин могли відбуватися в кількох центрах одночасно протягом мезоліту та неоліту (Підоплічко 1952b). Ідею локального одомашнення тварин обґрунтував Д. А. Крайнов – дослідник неолітичної пам'ятки Таш-Аір І. Він вважав, що один із центрів одомашнення диких тварин розташовувався у Криму (Крайнов 1957, с. 6-8). До цієї думки його підштовхнули знахідки решток свиней дитячого віку в межах пам'яток мезоліту та неоліту Криму. Детальніше ідею одомашнення свиней в Криму розвинув А. Д. Столяр. Основними аргументами дослідника стали свідчення «кризи мисливського господарства» в мезоліті, легка здатність дикої свині до одомашнення, синантропія цього виду, придатність гrotів для укриття та розведення свійських тварин (Столяр 1959, с. 3-18).

Одомашнення коней у степах Надчорномор'я намагалася обґрунтувати В. І. Бібікова за матеріалами пам'ятки дереївської енеолітичної культури – поселення Дерейвка (Бібікова 1967, с. 106-118). Основним аргументом дослідниці був вагомий відсоток виявлених там решток коней, відносно інших видів тварин. Морфологічні показники кісток коней із Дерейвки були подібним до показників коней з пам'яток пізньої бронзи та сучасних коней та різнилися від морфологічних показників тарпана. Додатковим аргументом на користь свійського виду коней із Дерейвки було те, що більшість інших тварин колекції поселення також належали до свійських (Бібікова 1967, с. 106-118). Але варто

зауважити, що дослідниця не вважала їх одомашненими в Україні чи сусідніх країнах колишнього СРСР (Бібікова, Тимченко 1971, с. 120-125). Також вона залишила відкритим питання одомашнення свині у Криму. Зокрема, В. І. Бібікова зазначила, що попри високий відсоток поросят, статевий поділ виявлених свиней, є наближеним до типової популяції їх диких форм. Проміри зубів свиней також вказали на дику форму тварини. Однак, дослідниця не виключала можливості ранніх етапів одомашнення цих тварин, на яких зміни морфології іще важко простежити (Бібікова 1959).

Автохтонної концепції одомашнення тварин дотримувався В. Н. Станко. Попри те, що результати дослідження фауністичного матеріалу відкритих дослідником поселень вказали на набір виключно диких форм тварин, В. Н. Станко вважав, що тури та дрібна рогата худоба могли бути одомашнені на території півдня України (Станко 1982, с. 139-163; 2007, с. 27-28). Д. Я. Телегін обґрунтовував місцеву основу багатьох явищ в матеріальній культурі та господарстві племен мезоліту та неоліту. Зокрема дослідник не виключав можливість початку доместикації турів на території України в мезоліті, судячи з матеріалів Огрині 8 (Телегін 1982).

Ідея про одомашнення тварин на території СРСР, зокрема України, свого часу мала політичне підґрунтя, адже додавала значущості соціалістичній країні у світовій історії. Подібні тенденції, які полягали на звеличенні локальних винаходів та процесів, були притаманні історичним дослідженням радянського часу в цілому.

Тим не менш, критика ідей автохтонного одомашнення тварин розвивалася паралельно з їх поширенням. В. Й. Цалкін був одним із перших дослідників, який висловив сумнів у наявності одомашнених тварин на пам'ятках, час існування яких передує поширенню на території України населення КЛСК та трипільської культури (Цалкин 1970, с. 155-166). На думку дослідника, по-перше, пам'ятки ранніх етапів неоліту, на яких І. Г. Підоплічко виявив рештки одомашнених тварин, були погано стратифіковані. По-друге, результати такого визначення суперечать загальному історичному контексту

мезоліту та неоліту. Напротивагу результатам визначення фауністичного комплексу культур кукрек та сурської, автор наводить результати власних досліджень фауни з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки та трипільської. У колекціях цих пам'яток одомашнені тварини прослідковуються чітко та займають вагомий відсоток серед усіх матеріалів (Цалкин 1970, с. 155-166).

Археолог Д. Л. Гаскевич зазначив, що І. Г. Підоплічко під час публікації результатів власних досліджень міг бути ідейно заангажованим і слідувати антивавілівським поглядам, що домінували у тогочасній радянській біології, очоленій «народним академіком» Т. Д. Лисенко (Гаскевич 2012а, с. 53-58).

Одомашнення свиней в межах Криму на сьогодні спростовано завдяки молекулярним дослідженням остеологічного матеріалу, яке здійснила група дослідників під керівництвом Лаурента Франца на матеріалах пам'ятки Буран-Кая IV. Дослідники порівняли результати ДНК аналізу зразків кісток свиней голоцену Євразії. Метою дослідження було з'ясування походження одомашнених свиней, кількості центрів одомашнення, а також шляхи розповсюдження одомашненої форми свиней у Євразії. Молекулярними методами було підтверджено, що диких свиней було одомашнено на Близькому Сході близько 8 тисяч років до нашої ери. Перші одомашнені свині були морфологічно меншими за своїх диких пращурів. Ці свині мають гаплотип Y1. Вчені виявили цей гаплотип у матеріалах фауністичних колекцій ранньоземлеробських пам'яток Ковачево у Болгарії та Зеготки в Польщі. Дослідники підтвердили те, що процес появи одомашнених свиней в Євразії пов'язаний із міграційними процесами племен, які вже мали відтворювальне господарство. Аналіз решток свиней з пам'ятки Буран-Кая засвідчив їхню приналежність до гаплотипу Y2, який є характерним для диких форм свиней (Laurent et al. 2019).

Критики зазнало і припущення В. І. Бібікової щодо присутності свійських коней на поселенні Деревка. Результати цього дослідження були заперечені

Маршою Левін, яка повторно провела морфологічні дослідження кісток коней з поселення Деревка (Levine, 1990).

За результатами молекулярного дослідження сучасних коней, дослідник Л. Орландо виокремлює два центри їх доместикації – територію нинішньої Угорщини та інший, незалежний центр на території Іспанії (Orlando 2020). Час появи доместикованих коней на території Європи він вважає не ранішим середини III тисячоліття до н.е.

Історичний контекст одомашнення коней описав Л. Л. Залізник (Залізник 2021, с. 241-242). Він зазначив, що одним із найраніших свідчень одомашнення коня є знахідки поховань коней в могильнику Синташта на Південному Уралі, рубежу II-III тисячоліття до н. е. Супровідним інвентарем поховання була двоколісна кінна колісниця зі спицями, характерні круглі з шипами псалії. Дослідник зазначає що знахідки возів, але з суцільними дерев'яними колесами, добре відомі з ямних курганів III тис. до н.е., однак тягловими тваринами для них виступали бики. Л. Л. Залізник припускає, що потенційним місцем приручення тарпана – дикого прашура свійського коня, може бути західна частина євразійських степів, де спостерігається найбільша концентрація пам'яток ямної культури. Території Надчорномор'я та Надазов'я географічно також належать до зони євразійських степів, а відтак приручення тарпана могло відбутися на цих територіях. Через морфологічну подібність та генетичну спорідненість тарпана та свійського коня (Gaunitzet.et al. 2018) достовірні свідчення його одомашнення можуть бути простежені археологічним шляхом (Залізник 2021, с. 225-243). На думку Л. Л. Залізника, перші спроби приручення тарпана відбулися у III тис. до н. е. в західній частині євразійських степів, заселених носіями ямної та катакомбної культур. Імовірно, в ході міграцій на схід представники цих культур поширили навички конярства у Центральну Азію (Залізник 2021, с. 225-243).

Версія поширення одомашнених тварин в Україну з південно-східного напрямку та його критика

Одним з adeptів поширення відтворювального господарства на територію України з Прикаспію та Передкавказзя був археолог В. М. Даниленко. Відкриття, станом на середину ХХ століття, пам'яток Подніпров'я, півдня України та Криму зі знахідками в їх межах решток одомашнених тварин могли наштовхнути вченого на думку про культурні впливи з південно-східного напрямку. Вже в середині ХХ століття з'явилося уявлення про Близький Схід як важливий центр доместикації копитних тварин. Однак відповіді на питання шляхів поширення навиків одомашнення залишалися не розкритими. На думку В. М. Даниленка, місцеве населення Близького Сходу мігрувало з метою пошуків кращих пасовищ для копитних тварин. Ці племена стали основою для формування культури кукрек. На думку дослідника, вона відповідала стадії докерамічного неоліту і стала підґрунтям формування азовської, сурської та буго-дністровської культур півдня України (Даниленко 1969).

Ідею В. М. Даниленка про південно-східний напрямок поширення на територію України тваринництва підтримала Н. С. Котова. На її думку, культурні рослини та тварини потрапили на територію України у VII тис. до н.е. з Передкавказзя через Надазов'я (Котова 2002, с. 74-80).

Ще одним adeptом ідеї південно-східного напрямку поширення неолітичних технологій та відтворювального господарства є В. О. Манько. Аргументи дослідника полягають в тому що на території Грузії були знайдені поселення докерамічного неоліту. Зокрема на пам'ятці Даркветі виявлено рештки свійських тварин. Поширення з Кавказу на захід низки технологій кременеобробки та відтворювального господарства залежало від природних умов та наявного ресурсу диких тварин. На окремих пам'ятках поширилися лише прийоми крем'яного виробництва, а на інших – практика скотарства та землеробства (Манько, Чхатарашвили 2023, с. 101-119).

Давнім критиком ідей Н. В. Даниленка та Н. С. Котової є Л. Л. Залізник. Дослідник вважає, що твердження про появу одомашнених тварин у племен культури кукрек є суперечливим з точки зору загального історичного контексту процесу неолітизації Центрально-Східної Європи, мисливського господарства

мезолітичних племен. Археологічна складова поселень культур цього часу є типовою для мисливців-збирачів. Водночас землеробська лексика, назви одомашнених рослин та тварин в мовах Європи мають близькосхідне, а не кавказьке коріння (Залізник 2017, с.5-26).

Відносно ідей В.О.Манька, стосовно неолітизації України не з Балкан, а з Кавказу, Л. Л. Залізник зазначив, що археологія Передкавказзя досліджена недостатньо для того аби зафіксувати потужні центри зі сформованим відтворювальним господарством на цій території у VII – VI тисячоліттях до н.е. Археологічних свідчень впливів балканських культур значно більше ніж передкавказьких. Ілюстративних матеріалів, які продемонстрували б міграційні процеси з Передкавказзя до території України недостатньо (Залізник 2022, с. 120-128).

Д. Л. Гаскевич також піддав критиці ідеї В. О. Манька через їх недостатнє методологічне обґрунтування та нечіткість формулювання запропонованого ним оригінального визначення терміну «неоліт» (Гаскевич 2022, с. 105-120).

Південно-західна версія неолітизації території України та перспективи її дослідження

Південно-західна версія неолітизації України пов'язує появу перших одомашнених тварин та рослин із носіями культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) та трипільської культури. Найраніші пам'ятки КЛСК в Україні датуються кінцем VI тисячоліття до н.е., а найстарші пам'ятки культури Прекукутені-раннього Трипілля – першою чвертю V тисячоліття до н.е. Культура лінійно-стрічкової кераміки сформувалася на Середньому Дунаї на базі культури Старчево культурного кола Старчево – Кереш – Кріш – Караново, генеза яких, в свою чергу, пов'язана з вихідцями із Малої Азії. Саме міграція носіїв перерахованих культур спричинила початок неолітизації Центральної Європи, а також заходу України. На сьогодні ця гіпотеза є найбільш обґрунтованою і південно-західний, балкано-дунайський, шлях появи відтворювального господарства виглядає найбільш імовірним. Відтворювальний тип господарства цих культур чітко простежується

археологічним шляхом. Він відображений не лише знахідками решток свійських тварин та рослин, але й археологічним інвентарем для збору та обробки продуктів рослинництва, наявністю сталих поселень і специфічних культур, притаманних племенам ранніх землеробів.

Незважаючи на те, що південно-західна версія поширення відтворювального господарства в Україні набула популярності та додаткових аргументів на свою користь лише в останні десятиліття, вона не є новою. Значний внесок у її створення внесли археозоологи.

Появу свійських тварин на території України, дослідниця фауни четвертинного періоду В. І. Громова пов'язувала з міграційними процесами, споріднених з трипільською культурою племен (Громова 1930, с. 755-770). На її думку, одомашнення копитних тварин відбулося на півдні Європи, неподалік Балканського півострову, звідки традиція відтворювального господарства була поширена на територію України. Зокрема вона зауважила на подібності будови рогів свійських корів з пам'яток трипільської культури з рогами їх пращурів – турів. Таким чином, вона зробила висновок, що їх domestикація відбулася на півдні Європи, звідки мігрували перші трипільці (Громова 1930, с. 755-770).

Як зазначалося, дослідженням фауни пам'яток неоліту південно-східної Європи займався й В. Й. Цалкін. На його думку, саме носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки варто вважати поширювачами відтворювального господарства на території Європи. Наявність одомашнених тварин на пам'ятках давнішого часу України та Молдови, зокрема і буго-дністровської культури, потребує критичного ставлення та перевірки відповідності стратиграфії пам'яток виявленим знахідкам фауни (Цалкин, 1970, с. 265).

Додаткові аргументи версії південно-західного шляху неолітизації України надав Л. Л. Залізник (Залізник 2017, 2021, 2022). Дослідник описав хвилі неолітизації Європи та поширення племен носіїв відтворювального господарства з Малої Азії до Європи, в тому числі і території України. Ці погляди автор підкріпив ілюстративними археологічними матеріалами, які свідчать про поширення неолітичних технологій на територію України з

південно-західного напрямку. Важливим аргументом на користь пізнього, відносно попередніх концепцій, початку відтворювального господарства в Україні є те, що спосіб життя мезолітичних племен був рухливим відносно пір року. Ці міграції були зумовлені саме поведінкою та поширенням диких тварин, на здобуванні яких вибудовувався річний цикл мисливсько-рибальських племен мезоліту та неоліту (Залізняк 2017, 2021, 2022). Поля культурних рослин прив'язували населення до одного місця проживання цілорічно. Таким чином, в неоліті, поселенська структура, будинки та господарські об'єкти навколо них, поступово набувають іншого характеру, порівняно з мезолітом. Змінюється і матеріальна культура, яка передбачає наявність знарядь для обробки рослин та збору врожаю, обробки вовни.

Вирішення завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні, передбачає роботу над матеріалами колекцій різних часів, пам'яток які досліджувалися різними вченими, а також різним ступенем фіксації матеріалу. Це безпосередньо впливає на інформативність проведених фауністичних визначень та подальшу інтерпретацію цих колекцій в загальному історичному контексті. Найкращими для дослідження є колекції пам'яток, які досліджені нещодавно. Вони добре стратифіковані, а їх фауністичний склад не викликає суперечностей. Таким чином, свійські тварини були відсутні на мезолітичних пам'ятках – Ігрень 8 (Огрень 8), В'язівок 4а, та неолітичній пам'ятці Буран-Кая IV. Результати їх досліджень добре ілюструють саме мисливський тип економіки у мезоліті та неоліті відповідних регіонів. Результати досліджень фауни цих пам'яток є додатковим аргументом на користь порівняно пізньої появи свійських тварин на території України. Версії, які вказували на місцеве походження свійських тварин та появу свійських тварин на території України раніше VI тисячоліття до н. е. не підтвердилися.

Стан джерельної бази, а саме – давність проведених досліджень та імовірна недостатньо добра стратифікованість пам'яток, досліджених в середині XX століття, було однією з причин хибних висновків про час появи одомашнених тварин в межах території України (Гаскевич 2012а, с. 53-57;

Залізник 2017, с. 5-26). Для окремих пам'яток стратиграфічну позицію фауністичних решток складно відтворити, що робить їх недостатньо інформативними. Висновки про час появи одомашнених тварин на їхній основі робити не варто.

Господарство мисливців-збирачів ранніх та середніх етапів голоцену асоціюється із кризовими явищами в економіці через зменшення біомаси в порівнянні із плейстоценом, необхідністю індивідуального полювання та постійних міграцій. На кризові елементи вказують як високий ступінь подрібненості кісток тварин, так і використання в їжу м'яса хижаків (Stupak et al. 2022). Тим не менш, за цих вихідних умов, мисливці мезоліту та неоліту розбудували систему господарства, яка була життєздатною впродовж не менше ніж п'яти тисячоліть. Кризу мисливського господарства прийнято вважати одним із пришвидшувальних факторів неолітизації, однак поширення навиків тваринництва відбулося лише завдяки міграціям племен у неоліті. До повного переходу до відтворювального типу економіки пройде чимало етапів контактів та запозичень між місцевими та прийшлими племенами.

4.4 Ссавці в якості хронологічних маркерів раннього та середнього голоцену України

Періоди раннього та середнього голоцену є часом формування звичних для сьогодення біотопів тваринного та рослинного світів. На кожному з етапів формувалися окремі компоненти фауністичних та рослинних угруповань, які впливали на розташування та зміну меж природних зон України. Зміна клімату на ранніх етапах голоцену впливала на поширення окремих видів ссавців. Відтак, спробуємо прослідкувати хронологію появи окремих видів ссавців та зміни їх ареалів, відповідно до різних етапів голоценової епохи.

Біостратиграфічний метод полягає у визначенні типових палеонтологічних решток для конкретного геологічного періоду. До винайдення сучасних методів абсолютного датування, біостратиграфічний метод був одним з небагатьох широкоживаних методів для датування.

Найкращим матеріалом для такого датування є представники тваринного та рослинного світів, які дуже швидко реагують на зміну умов навколишнього середовища у вигляді еволюційних перетворень, вимирань, або зміни ареалу поширення. Датувати відклади четвертинного періоду, в першу чергу, допомагають матеріали палінопроб, різних груп малакофауни та мікротеріофауни. Вони є найбільш вузько адаптованими до біотопів та окремих кліматичних умов (Алексеева 1990, с. 5-9).

Групи ссавців, середнього та великих розмірів, придатні для датування меншою мірою, оскільки ці тварини меншою мірою реагують на невеликі кліматичні коливання. В деяких комплексах представлені одні й ті ж самі види. Морфологія окремих частин скелету ссавців могла залишатися незмінною протягом тривалого часу. Тим не менш, угруповання ссавців часто ставали основою для виокремлення окремих фауністичних комплексів, які властиві тому чи іншому хронологічному відрізку четвертинного періоду. Наприклад, великі ссавці стали основою для виокремлення теріокомплексів плейстоцену – тираспольського, сингильського, хазарського та верхньоплейстоценового (Алексеева 1990, с. 5-9; Залізняк 1995, 3-16).

Особливістю таких членувань є те, що крупні ссавці не можуть слугувати хронологічними реперами і для виокремлення будь-яких хронологічних закономірностей варто розглядати фауністичні комплекси в цілому.

Кліматичні перетворення, які відбувалися протягом голоцену, вивчені на доброму рівні за допомогою сукупності методів. Фауна і флора початкових етапів голоцену формувалися на основі лісів та степів дріасового періоду. На початкових етапах голоцену, різниця між лісовими та степовими ландшафтами залишалася достатньо вираженою (Бибикова 1963 с. 119-146).

Лісові території заповнюються такими копитними тваринами як олень, лось, дикий кінь, зубр, ведмідь, дикий кабан, куниця, лісовий кіт, білка та рись. Види тварин, які характерні для закритих просторів, представлені на мезолітичній пам'ятці В'язівка 4а, неолітичних пам'ятках Гришівка, Погорілівка-Вирчище, Мньово-Ліс (Гавриленко 2000; Ногін 2015). Маркерами

степових регіонів на ранніх етапах голоцену є рештки тура, сайгака, гідрунтинного віслюка, байбака та корсака (Бибикова 1963, с. 119-146). Ці види тварин є характерними для пам'яток Білолісся, Гіржове, Кам'яна Могила та Мирне (Бибикова 1963, с. 119-146).

Рештки турів в Україні фіксуються лише з початку голоцену. На думку В. І. Бібікової, тур потрапив на територію України із території Західної Європи, де ця тварина існувала іще з часів плейстоцену. Для ранніх етапів голоцену, тур є характерною твариною для степових та лісостепових регіонів. Найраніші знахідки решток турів фіксуються на таких пам'ятках як Гіржове, Білолісся, Мирне, Огринь 8. Згодом, ці тварини поширились і в лісовій зоні. У зв'язку із впливом людини на середовище існування турів, в історичні часи, аж до моменту їх вимирання, тури поширились і в північні регіони України, які пов'язані із лісостеповими та лісовими ландшафтами. Наприклад, рештки тура були виявлені в таких середньовічних поселеннях як Вишгород, Воїнь та Донецьке Городище (Бибикова, Белан 1972, с. 120-125).

Характерною рисою атлантичного періоду, який є синхронним з пізнім етапом мезоліту та ранніми етапами неоліту в Україні, є збільшення кількості решток дикої свині та козулі. Таку тенденцію вперше зауважила В. І. Бібікова для пам'ятки Фатьма-Коба у Криму (Бибикова 1959, с. 122-124). Однак, на інших пам'ятках теж можна прослідкувати подібну закономірність. Наприклад, в межах опрацьованих у цьому дисертаційному дослідженні колекцій пам'яток, відсоток решток свиней займає вагоме місце на таких пам'ятках як Буран-Кая IV (35,4%), Базьків Острів (38%), у порівнянні з незначним відсотком на мезолітичній пам'ятці Огринь 8 – (3,9%) та відсутністю решток дикої свині на пам'ятці В'язівок 4а. Це пов'язано зі збільшенням в атлантичному періоді широколистих лісів, які є сприятливими для існування в їх межах цих видів тварин (Гавриленко 2000, с. 10-16; Залізник 1995, с. 3-16).

Сьогодні територія України входить до трьох природних зон – степової, лісостепової та зони мішаних лісів. Під час кліматичної перебудови, на початкових етапах голоцену, ландшафтна зональність була більш чітко

виражена. На прикладі змін в теріофауні степової зони, В. І. Бібікова зазначала, що на ранніх етапах голоцену, в степу України переважали відкриті ландшафти, що підтверджується перевагою решток типово степових видів, таких як тур, сайгак та тарпан, що представлені на пам'ятці раннього мезоліту – Білолісся. На пам'ятках Мирне та Гіржове, які датуються пізньомезолітичним часом, переважали види, характерні для закритих та змішаних просторів – олень, дикий кабан, віслик. Ще пізніше, у I тисячолітті до нашої ери, в межах степу України, в Ольвії, зустрічаються рештки лося та лісового kota. Подібна ситуація прослідковується і в межах Криму, де починаючи з Атлантикуму, починає зростати роль тварин, характерних для закритих лісових просторів – дикого кабана, козулі, оленя та лісового kota (Бибикова 1959).

Отже, на ранніх етапах голоцену можна прослідкувати кліматичні зміни, які вплинули на ареали існування деяких копитних ссавців. Для ранніх етапів голоцену характерна вираженість зон закритих та відкритих ландшафтів – характерними видами для закритих ландшафтів, на ранніх етапах голоцену, були зубр, лось, олень. У степових регіонах були поширені тур, сайгак, тарпан, гідрунтиновий віслик.

Починаючи з атлантичної кліматичної стадії, зона лісостепу поширюється на південь. У Північному Причорномор'ї розповсюджуються олені, козулі та дикі кабани. В межах Криму також відбуваються подібні перетворення – замість представників степових ландшафтів – сайгаків, диких коней, в колекціях пам'яток зростає відсоток представників закритих ландшафтів – козуль та диких кабанів. Зміна фауністичного складу протягом ранніх етапів голоцену безсумнівно впливала на спосіб полювання та характер мисливського господарства племен мезоліту та неоліту, в цілому. Інформація стосовно змін ареалів ссавців у голоцені, в комплексі із іншими джерелами, допоможе у хронологічній атрибуції пам'яток археології та місцезнаходжень голоцену.

4.5 Висновки Розділу 4

Метою цього розділу була реконструкція основних рис господарства племен мезоліту та неоліту України. Для створення цілісної картини господарського життя мезолітичних та неолітичних колективів були залучені дані етнографії та археології, узагальнені дані щодо деталей мисливського господарства племен мезоліту та неоліту. Аналогії, щодо засобів полювання, які виявлені на інших пам'ятках України та території Європи, дозволили деталізувати засоби і способи полювання та рибальства, особливості поведінки з продукцією тваринного походження, а також річний цикл життя мисливців-збирачів.

Дані археології висвітлюють втілення описаних в дисертаційному дослідженні ГКТ на конкретних археологічних матеріалах. Зокрема, яскравими ілюстраціями є сліди від метальної зброї на кістках тварин, знахідки засобів полювання та рибальства, зображення сцен полювання або промислових тварин на предметах мистецтва мисливців мезоліту та неоліту. Залучення даних по етнографічним мисливцям та рибалкам лісової смуги Євразії розширюють наші уявлення про загальні риси полювання та його особливості в житті племен мезоліту та неоліту.

Частина узагальнень, щодо характеру господарства племен мезоліту та неоліту, стосується проблематики часу появи одомашнених тварин в межах території України. Вивчення археозоологічних матеріалів з раніше досліджених мезо-неолітичних пам'яток України (В'язівка 4а, Огринь 8 (Ігрень 8), Мирне, Буран-Кая IV та ін.) підтвердили висновок про відсутність одомашнених тварин в мезоліті та неоліті України та уточнили річний господарчий цикл, спосіб життя, методи полювання та лову риби мезолітичного та неолітичного населення України.

Отримані результати дослідження допомагають реконструювати зміни видового складу та ареалів ссавців, ранніх та середніх етапів голоцену.

Висновки про динаміку змін ареалів ссавців, можуть допомогти при атрибуції хронологічного проміжку існування пам'ятки.

ВИСНОВКИ

Матеріали території України демонструють різноманітність моделей адаптацій мисливців мезоліту та неоліту в межах різних кліматичних зон території України. В запропонованому дисертаційному дослідженні була подана характеристика мисливської галузі господарства племен мезоліту та неоліту України. Основним джерелом дослідження виступали фауністичні колекції, які були виявлені на пам'ятках цього часу і являли собою кухонні відходи їх мешканців, а також рештки кісток традиційно хутряних тварин. Не завжди доцільно розділяти ці категорії, адже м'ясо традиційно хутряних тварин також вживалося в їжу мезолітичними та неолітичними мисливцями. В рідкісних випадках до матеріалів колекцій випадково потрапляють рештки тварин, які не становили мисливського інтересу для мешканців поселень, а являли собою частину екосистеми того часу.

Ступінь збереженості, та і загалом, присутність фауністичного матеріалу на пам'ятках найчастіше пов'язана із властивостями ґрунту та способом захоронення у ньому органічних матеріалів. В дослідженні подані результати визначення матеріалів показових пам'яток лісової, лісостепової зони, степової зони, передгір'я Карпат та Гірського Криму. З них, матеріали пам'ятки Буран-Кая IV опрацьовувалися вперше, матеріали пам'яток Огринь 8, Базьків Острів опрацьовувалися повторно після В. І. Бібікової. Матеріали пам'ятки В'язівок 4а опрацьовувала Н. Г. Білан (Тимченко). Для повноти уявлень про господарство різних регіонів України були залучені опубліковані матеріали з пам'яток мезоліту та неоліту України, на яких в різні роки були визначені фауністичні колекції.

Історія досліджень археозоологічних колекцій мезоліту та неоліту України розпочалась від досліджень В. І. Громової матеріалів пам'яток мезоліту та неоліту Криму в середині ХХ століття. Їй належить визначення промислових видів тварин пам'яток Аджи-Коба, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба (Gromova 1935). В цей самий час систематично визначати матеріали пам'яток палеоліту та мезоліту та неоліту почав І. Г. Підоплічко. Зокрема, періодами

мезоліту та неоліту датуються його визначення пам'яток Надпоріжжя та Керченського півострову. Багато пам'яток з колекціями яких йому довелося працювати, були досліджені під час Дніпробудівської рятувальної експедиції (1927 – 1932) (Підоплічко 1956).

Найбільш повноцінно фауністичні колекції пам'яток мезоліту та неоліту України були досліджені В. І. Бібіковою. Висновки дослідниці стосувалися: географічної мінливості окремих видів тварин в ранньому голоцені, зміни у видовому складі та географії поширення окремих видів ссавців на ранніх етапах голоцену, а також теріокомплексів, які склалися в різних регіонах України в плейстоцені та голоцені (Бибикова 1963, с. 119-146). Дослідження В. І. Бібікової географічної мінливості копитних тварин та складу фауни на пам'ятках мезоліту та неоліту стали основою для виокремлення моделей адаптації мезолітичних та неолітичних мисливців (Бибикова 1984, с. 68-71).

Через те, що дані археології і археозоології лише частково розкривають тематику первісного господарства, для реконструкції господарської діяльності були використані дані етнографії. Над методикою залучень даних етнографії для реконструкції різних сфер життя первісних суспільств за їх ГКТ працювали Н. Н. Чебоксаров, Ю. Б. Сімченко та Л. Л. Залізник (Чебоксаров 1989, Залізник 1990а, Сімченко 1976). Для реконструкції різних сфер господарського життя фінальнопалеолітичних та мезолітичних суспільств методика «моделювання ГКТ» була апробована та застосована на практиці для реконструкції Л. Л. Залізником (Залізник 1989, 1991).

Господарство мезолітичних племен вивчене на достатньо високому рівні, завдяки плідним дослідженням фахівців – археологів та суміжних дисциплін. Спільними зусиллями було реконструйовано основний склад промислової фауни, особливості стратегії полювання мисливців мезоліту та неоліту, та побудову господарського циклу відносно мисливських потреб. Однак, постала необхідність додаткового дослідження окремих колекцій, застосовуючи сучасні археозоологічні методи, для отримання більшої деталізації інформації щодо моделі поведінки мисливців із здобиччю. Внаслідок новітніх досліджень

пам'яток мезоліту та неоліту, з'явилися колекції, які необхідно дослідити, а результати досліджень розглянути в загальному контексті розвитку господарства мезоліту та неоліту.

Ранні етапи голоцену пов'язані із докорінними кліматичними перетвореннями, наслідком яких стали зміни складу теріофаун. В цей час зникають представники мегафауни і збільшується кількість нестатних копитних тварин, здатних вижити в умовах лісостепів. Більшість з них являють собою типові для сьогодення види – олень звичайний, зубр, козуля європейська. Разом з ними існували види, які в певний час зникли з території України – тур та сайгак. У зв'язку зі зміною природної обстановки, первісні мисливці змінювали і способи мисливської стратегії. Зменшення біомаси сприяло пошуку способів індивідуального полювання на нестатних копитних, які становили собою основне джерело харчування мисливців. В залежності від ресурсів того чи іншого регіону, а також складу його фауни, змінювалися і додаткові джерела харчування, способи організації полювання та річний цикл ведення господарства. Господарство племен мезоліту України було поділено попередніми дослідниками на 4 ГКТ – мисливців лісової зони, мисливців узбереж великих річок, мисливців степу та мисливців гірських лісів (Бибікова 1984, Залізняк 1990b, 1997). Цей поділ досить умовний, адже багато елементів для усіх ГКТ є спільними, в окремих випадках на поселенні можна зустріти риси кількох ГКТ.

Ведення мисливського господарства в мезоліті – це полювання в умовах кризи, постійної нестачі біомаси. Тому основною стратегією для полювання у мезоліті та неоліті було використання усіх можливих ресурсів. Вони різнилися в залежності від регіону. Саме у особливостях використання різних ресурсів і полягає специфіка різних моделей адаптації.

В дисертаційному дослідженні до пам'яток ГКТ мисливців та рибалок узбереж великих річок належать пам'ятки Огринь 8, Базьків Острів, Мельнича Круча, Туба V, Занівське I. Носії цього ГКТ обирали для розміщення стоянок узбережжя річок на закритих заліснених територіях. Об'єктами полювання в

умовах цієї місцевості ставали нестадні копитні тварини – тури або зубри, олені, козулі, дикі кабани та дикі коні – тарпани. Додатковим джерелом харчування були і менші тварини – бобри та зайці. Сліди розрубання та обпалу на кістках хижих тварин можуть свідчити про використання м'яса також і цих тварин в їжу. Видовий список тварин на пам'ятках носіїв цього ГКТ є достатньо різноманітним. Це вказує на використання в їжу будь-яких доступних видів тварин. Наприклад, сліди розколювання на кістках вовка були виявлені на пам'ятці Огринь 8. Особливістю ведення господарства носіїв цього ГКТ є активне використання в їжу продуктів рибальства, полювання на птахів та збір черепак. Розроблена система полювання на птахів та рибальства дозволяла забезпечувати мешканців поселень від криз у випадку невдалих полювань (Залізник 2018, с. 3-19; Вейбер, Горобець 2018, с. 34-40; Stupak et al. 2022).

Мисливці степового регіону України були віднесені до ГКТ мисливців степових зон. Особливістю цього регіону є поширення тварин, які мігрують невеликими групами. Стадами пересувається сайгак. Господарство мисливців степового регіону демонструють матеріали пам'яток Білолісся, Гіржове та Мирне. У зв'язку із специфічним набором копитних тварин, які адаптовані до життя у відкритих ландшафтах, видовий список промислових тварин обмежувався кількома видами. Основу життєзабезпечення мешканців степових регіонів становили тури, тарпани та європейські віслюки. Під час полювання у відкритих просторах, використовувався загінний метод полювання на стадних тварин, наприклад, сайгака, а також і індивідуального полювання на місцях водопоїв нестадних копитних тварин. Полювання в умовах відкритих ландшафтів, вимагає від мисливців знання про час міграцій окремих груп копитних тварин. Додатковим джерелом харчування для мисливців степових регіонів були молюски роду *Helix* (Бибикова 1975, с. 67-72; 1982, с. 8-13).

Відносна географічна ізольованість, помірно континентальний клімат, видовий склад тварин, сформували специфіку господарства мезолітичних та неолітичних мисливців Криму. Фауна Гірського Криму має змішаний характер,

в якому поєднуються як степові, так і лісові компоненти. Основними промисловими видами цієї території були олень, дикий кабан, козуля, дикий кінь та сайгак. На пам'ятці Буран-Кая IV, матеріали якої представлені в дисертаційному дослідженні, в одиничних екземплярах були виявлені рештки антилопи – джейрана та дикої вівці – архара. Допоміжним джерелом харчування виступали молюски роду *Helix* (Вейбер та ін. 2021). Рештки риб та птахів у невеликій кількості були виявлені у прибережних па'ятках, наприклад, Ласпі 7 (Gorobets et al. 2014, с. 57-59). На пам'ятці Буран-Кая IV був виявлений фрагмент 1 кістки дрохви. Особливістю мисливського господарства племен мезоліту та неоліту Криму був великий відсоток решток свиней, зокрема новонароджених особин. Цю закономірність зафіксувала ще В. І. Громова (Крайнов 1957). Це сприяло появі теорій про одомашнення диких свиней в межах Криму, однак молекулярні дослідження решток свиней Криму не підтвердили цю гіпотезу (Laurent et al. 2019). Риси господарства племен мезоліту та неоліту Гірського Криму були співвіднесені із ГКТ мисливців гірських лісів.

Окрім територіальних відмінностей у господарстві мисливців мезоліту та неоліту, були простежені і хронологічні зміни. До характерних тварин, які з'явилися в межах України в голоцені, належить тур. Його ареали поширились на степові та лісостепові зони. Під час збільшення вологості в атлантичному періоді збільшилась кількість козуль та диких свиней. Водночас, в степовому регіоні з'являються залісненні території. У зв'язку з цим, на цій території з'являються типові для лісостепових регіонів тварини: олені, козулі та дикі кабани. У той же час, зменшується відсоток решток сайгака, який надає перевагу аридним умовам та напівпустелям. В межах Криму, починаючи з атлантичного періоду, також збільшується відсоток решток дикого кабана та козулі (Бибикова 1984).

Етнографічні джерела завжди були невід'ємною складовою реконструкцій різних сфер життя первісних суспільств. Для доповнення даних основних господарських рис мисливців мезоліту та неоліту, була використана

методика реконструкції за допомогою ГКТ моделювання, яка була розроблена та неодноразово апробована Л. Л. Залізнякам (1989, 1991). Для реконструкції були використані опубліковані матеріали, по традиційних суспільствах, господарське життя яких базувалося на полюванні та рибальстві.

Реконструкція господарства за допомогою ГКТ моделювання дозволяє деталізувати способи полювання та його методи і засоби. В дисертаційному дослідженні розглянуті методи полювання скрадом, використання пасток, а також загінний метод, у випадку полювання на стадних тварин степу. Полювання на конкретну групу тварин, а також рибальство залежало від пори року. Воно прив'язане, перш за все, до сезону спарювання, коли тварини є найменш пильні. Полювання на хутряних тварин, переважно, відбувалося в зимову пору, коли хутро набувало найбільш цінних якостей. Полювання на стадних тварин степу залежало від сезону міграцій. Залежність міграцій мисливців та зміни поселень від пори року (Соколова 2009; Спиридонов 1996).

Для мисливців, які розташовували свої поселення неподалік від водойм, важлива роль у життєзабезпеченні належала рибальству. Окрім м'яса риби, яке використовувалося в харчуванні, традиційні суспільства використовували шкіру та кістки риб для господарських потреб (Перевалова 2004).

М'ясо птахів також становило собою джерело харчування. В межах поселень, які розташовувалися неподалік річок або інших водойм, були виявлені рештки водоплавних птахів. В межах лісостепу, степу та Гірського Криму, були виявлені рештки наземного птаха – дрохви.

Різноманіття знарядь полювання та рибальства, сліди від ударів на кістках тварин, моделі поведінки з тваринною продукцією мезолітичних мисливців, демонструють нам знахідки з пам'яток, де добре збереглися органічні матеріали. Наприклад пам'ятки торф'яників Данії, Німеччини та Великої Британії (Leduc 2012).

Особливості господарства племен мезоліту та неоліту України нам допомагає досягнути велика кількість археологічних та безпосередньо археозоологічних джерел. Історія їх вивчення та інтерпретації нараховують

більше ніж століття. Якість вивчення окремих елементів господарства населення окремих стоянок, або носіїв якоїсь з мезолітичних чи неолітичних культур залежала від репрезентативності матеріалу, розвитку методів його обробки, зацікавленості дослідника у вивченні проблематики господарства племен цих періодів.

Завдяки зусиллям науковців різних напрямів палеоекономічних досліджень, еволюція розуміння мисливського господарства племен мезоліту та неоліту пройшла від уявлень про мезоліт «як короткотривалий проміжний етап» між палеолітом та «неолітичною революцією» до уявлень про нього, як стійку та розгалужену систему, що існувала протягом не менш як 7 тисяч років.

В умовах дефіциту біомаси, який виник внаслідок вимирання мегафауни плейстоцену, а також зникнення багатьох видів стадних тварин, виникла необхідність адаптувати способи полювання та ведення господарства до нових умов. Відсутність стадних тварин, за виключенням сайгака у степах Надчорномор'я, позбавила полювання на копитних тварин передбачуваності. При полюванні на нестатних тварин, успіх не звжди був гарантованим. Це сприяло пошуку так званого ситуативного ресурсу у вигляді використання в їжу м'яса птахів, риб, черепах, молюсків. Зважаючи на різницю ландшафтів і кліматичних особливостей в різних регіонах України, способи ведення господарства різнилися. Це проявлялося у видовому наборі промислової фауни, системі ведення річного циклу полювання, заготовки продуктів та пошуку додаткових джерел харчування. Модель використання взаємодоповнюючих ресурсів в різних умовах працювала досить ефективно протягом тисячоліть, забезпечуючи виживання мезолітичних та неолітичних мисливців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева, Л. И. 1990. *Терифауна верхнего плейстоцена Восточной Европы*. Москва: Наука.
2. Алексеенко, Е. А. 1967. *Кеты: Историко - этнографические очерки*. Ленинград: Наука.
3. Анисимов, А. Ф. 1966. *Духовная жизнь первобытного общества*. Москва – Ленинград: Наука.
4. Анохин, А. В. 2013. *Материальное производство ойрогов и шорцев*. Санкт-Петербург: Мост.
5. Атдаев, С. Д. 2016. Экологические аспекты туркменской охоты. *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе*, 9, с. 122-129.
6. Безлуцька, О. П. 2016. Олександр Олександрович Браунер (1857-1941) нариси біографії та наукової творчості. *Історичний архів*, 17, с. 77-83.
7. Белан, Н. Г., Бибикова, В. И. 1980. Лошадь мезолита Северо-западного Причерноморья. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР*. Днепропетровск, Украина, апрель 1980. Днепропетровск, с. 37.
8. Березанская, С.С. 1975. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне. *Советская археология*, 2, с. 148-167.
9. Біаджі, П., Станко, В. Н., Кіосак, Д. В. 2008. Нові радіовуглицеві дати поселення Мирне. *Наукові праці. Серія Історичні науки*, 83, с. 33-37.
10. Бибиков, С. Н. 1969. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита. *Советская археология*, 4, с. 5-22.
11. Бибикова, В. И. 1975. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене. *Бюллетень московского общества испытателей природы, отделение биологии*, 6, с. 67-73.
12. Бибикова, В. И. 1950. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра. *Бюллетень московского общества испытателей природы, Отделение биологии*, 55(5), с. 35-43.

13. Бибикова, В. И. 1958а. Некоторые замечания по фауне из мустьерской пещеры Аман-Кутан I. *Советская археология*, 3, с. 229-233.
14. Бибикова, В. И. 1958b. О некоторых отличительных чертах в костях конечностей зубра и тура. *Бюллетень московского общества испытателей природы, Отделение биологии*, 63(6), с. 23-35.
15. Бибикова, В. И. 1959. Фауна из навеса Фатъма-Коба (Предварительное сообщение). *Краткие сообщения Института археологии*, 8, с. 122-124.
16. Бибикова, В. И. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. *Природа и фауны прошлого*, 1, с. 119-146.
17. Бибикова, В. И. 1967. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. *Бюллетень московского общества испытателей природы. Отделение биологии*, 72 (3), с. 106-118.
18. Бибикова, В. И. 1970. Остатки субфоссильного тарпана на Украине. *Основные проблемы териологии: Эволюция, зоогеография, экология и морфология млекопитающих и происхождение домашних животных*, 6, с. 97-114.
19. Бибикова, В. И. 1973. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. *Вестник зоологии*, 1, с. 57-63.
20. Бибикова, В. И. 1975. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене. *Бюллетень московского общества испытателей природы. Отделение биологии*, 6 (80), с. 67-72.
21. Бибикова В. И. 1978. Фауна из мезолитических поселений Гиржево и Белолесье, (Нижнее Поднепровье). *Труды Одесского археологического общества*. Киев: Наукова думка, с. 17-28.
22. Бибикова, В. И. 1982а. Остатки речной выдры (*Lutra lutra*) из раннеголоценовых отложений Крыма. *Вестник зоологии*, 2, с. 8-13.
23. Бибикова, В. И. 1982b. Териофауна поселения Мирное. В: Станко, В. Н. 1982. *Мирное: Проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

24. Бибикова, В. И. 1984. Копытные Северного Причерноморья в раннем голоцене (по материалам археологических раскопок). В: Соколов, В.Е., Динесман, Л. Г. (ред.). *Проблемы изучения современных биогеоценозов*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
25. Бибикова, В. И. 1985. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 181, с. 16-20.
26. Бибикова, В. И., Белан, Н.Г. 1979. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной. *Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. Отделение биологии*, 84 (3), с. 3-14.
27. Бибикова, В. И., Колосов, Ю.Г. 1958. Фауна пещеры Темная. *Природа*, 3, с. 115.
28. Бібікова, В. І. Тимченко, Н.Г. 1972. Рештки тура із середньовічних поселень України. *Збірник праць зоомузею Інституту зоології АН УРСР*, 34, с. 120-125.
29. Браунер, А. А. 1916. Материалы к познанию домашних животных России: Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. Одесса: Типография Южно-Русского Общества Печатного дела, 86 (1), с. 49-184
30. Бурава, О. В. 2017. Охота как традиционная отрасль хозяйства эвенков Бурятии. *Известия Лаборатории древних технологий*, 4 (13), с. 98-107.
31. Буровский, А. М., Пучков, П. В. 2013. Вымирания плейстоценовой мегафауны и их следствия: рукотворный или «чисто природный» процесс? *Stratum plus*, 1, с. 1-100.
32. Вейбер, А. В. 2020. Постать Валентини Іванівни Бібікової (Зубаревої) в історії розвитку археозоології. *GEOsBIO*, 19, с. 135-147.
33. Вейбер, А. В., Горобець, Л. В. 2019. Промислова фауна раннього голоцену Надпоріжжя за матеріалами археологічної пам'ятки Ігрені 8.

Палеонтологічні дослідження Доно-Дніпровського прогину: Матеріали міжнародної наукової конференції та XXXIX сесії Палеонтологічного товариства НАН України. 13 – 17 травня 2019 р., Київ – Градизьк, с. 111-112.

34. Вейбер, А. В., Кублій, М. В. 2020. Археозоологічний аналіз фауністичних матеріалів середньовічного поселення XI – XIII ст. Огринь 8 (за матеріалами досліджень 2018 р.) *Археологія*, 3, с. 79-88.

35. Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багат шарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). В: Литвиненко, Р. О. та ін. (ред.). *Археологія Поділля*. Вінниця: Твори, с. 21-28.

36. Вейбер, А. Горобець, Л. 2018. Аналіз археозоологічного матеріалу мезолітичної пам'ятки Огринь 8 за матеріалами п'ятого та восьмого жител. *Магістеріум: археологічні студії*, 70, с. 34-40.

37. Веклич, М.Ф. 1987. *Проблеми палеоклиматології*. Київ: Наукова думка.

38. Вовк, Хв. 1899. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві. *Матеріали до українсько-руської етнології*, 1, с. 1-32.

39. Гавриленко, І. М. 2000. *Зимівниківська археологічна культура*. Полтава: АСМІ.

40. Гавриленко, І. М. 2001. Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівка 4а: спроба реконструкції. *Vita antiqua*, 3-4, с. 180-189.

41. Гарутт, В. Е., Форонова, И.В. 1976. *Исследование зубов вымерших слонов. Методические рекомендации*. Новосибирск: Институт геологии и геофизики Сибирского отделения Академии наук СССР.

42. Гаскевич, Д. Л. 2012а. Фауна поселення Кам'яна Могила I: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надазов'я. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України. Матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної*

конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. Луганськ: «Луганський краєзнавчий музей», с. 53-58.

43. Гаскевич, Д. Л. 2012b. Мельнича Круча – багат шарова пам'ятка первісної доби на півдні лісостепового Побужжя. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 13-22.

44. Гаскевич, Д. Л. 2017. Ревізія стратиграфії поселення Базьків Острів як основи періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 188-215.

45. Гаскевич, Д. Л. 2018. Матеріали буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 22-38.

46. Гаскевич, Д. Л. 2022. Про ще одну концепцію «неоліту» із рисами постмодернізму. *Археологія*, 4, с. 105-120.

47. Гаскевич, Д., Журавльов, О. 2008. Нова Миклоаївка - 1 – нова пам'ятка буго-дністровської неолітичної культури у лісостеповому Побужжі. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні. (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 104-124.

48. Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Кунікіта, Д., Яневич, О. О. 2020. Нові результати прямого радіовуглецевого AMS датування кераміки буго-дністровської субнеолітичної культури. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 310-328.

49. Гемуев, И. Н., Сагалаев, А. М. Соловьев, А. И. 1989. *Легенды и были Таежного края*. Новосибирск: Наука.

50. Герасименко, Н. П. 2004. *Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук, НАН України, Інститут географії.

51. Гладких, М. И. 1977. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита.

Палеоэкология древнего человека: к X конгрессу INQUA. Москва: Наука, с.112-117.

52. Горошко, М.П., Миклуш, С.І., Хомюк, П.Г. 2004. *Біометрія*. Львів: Камула.

53. Громова, В. И. 1930. Тур и древнейшая история домашнего быка в СССР. *Природа*, 7-8, с. 755-770.

54. Громова, В. И. 1931. Об остатках млекопитающих из селища близ Фастова. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*, 6, с. 24-25.

55. Громова, В. И. 1949. История лошадей в старом свете. *Труды палеонтологического института*, 17, с. 374.

56. Грушевська, К. М. 1924. *З примітивної культури*. Київ: ВУАН, с.1-224.

57. Гуменюк, В. 1995. Деякі аспекти палеоекономіки на прикладі печерних комплексів Прикарпаття. В: Бандрівський, М. (ред.) *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Збірник тез повідомлень та доповідей наукової конференції. Львів, 2 – 3 лютого 1995 р. Львів, с. 24-26.

58. Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит України*. Киев: Наукова думка.

59. Дефорж, А. В. 2016. Палеонтологія як складова синтетичної теорії еволюції. *Історія науки і техніки*, 6, с. 108-123.

60. Дмитриева, Е. Л. 1960. Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аир I. В: Крайнов, Д. А. 1960. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 91, с. 166-187.

61. Дюркгайм, Е. 2002. *Первісні форми релігійного життя*. Київ: Юніверс.

62. Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество*. Киев: Издательство АН УРСР.

63. Журавльов, О. П. 2008. *Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України*. Київ: Шлях.

64. Журавльов, О. П., Котова, Н. С. 1996. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія*, 2, с. 3-17.
65. Журавльов, О. П., Теліженко, С. А. 2008. Тваринництво та полювання населення Сіверськодонецчини в пізньому неоліті – енеоліті (за результатами археозоологічних досліджень поселень Занівське - I та Підгорівка - 2). *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 8, с. 104-124.
66. Залізник, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. Київ: Наукова думка, с. 57-65.
67. Залізник, Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя украинского Полесья эпохи финального палеолита*. Київ: Наукова думка.
68. Залізник, Л. Л. 1988. Мисливці прильодовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену. *Археологія*, 64, с. 11-21.
69. Залізник, Л. Л. 1990а. Реконструкція первісних суспільств за їх культурно-господарським типом. *Археологія*, 4, с. 3-12.
70. Залізник, Л. Л. 1990б. Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті. *Археологія*, 1, с. 3-9.
71. Залізник, Л. Л. 1993. Річний господарський цикл мисливців лісової зони Європи в мезоліті. *Археологія*, 4, с. 5-13.
72. Залізник, Л. Л. 1995. Ранній мезоліт України. *Археологія*, 3, с. 3-16.
73. Залізник, Л. Л. 1997. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену і голоцену. *Археологія*, 1, с. 17-27.
74. Залізник, Л. Л. 1998. *Передісторія України X – V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.
75. Залізник, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Київ: Шлях.
76. Залізник, Л. Л. 2009. *Мезоліт Заходу Східної Європи*. Київ: Шлях.
77. Залізник, Л. Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*, 4, с. 5-26.
78. Залізник, Л. Л. 2018. Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь 8. *Археологія*, 3, с. 3-19.

79. Залізняк, Л. Л. 2019. «Град Русичів ім'ям Пересічень» у м. Дніпро та археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 95-104.
80. Залізняк, Л. Л. 2022. Про кавказьку міграцію та українську неолітизацію. *Археологія*, 4, с. 120-128.
81. Залізняк, Л. Л., Гавриленко, І. М. 1996. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України. *Археологія*, 1, с. 3-15.
82. Залізняк, Л. Л., Яневич, О. О. 1987. Свідерські мисливці Гірського Криму. *Археологія*, 60, с. 6-17.
83. Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Журавльов, О. П. 2005. Стоянка Добрянка 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дністровського Межиріччя. *Кам'яна доба України*, 7, с. 96-116.
84. Иохельсон, В. И. 1997. *Коряки: материальная культура и социальная организация*. Санкт-Петербург: Наука.
85. Кабо, В. Р. 1979. *Теоретические проблемы реконструкции первобытности*. Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. Москва: Наука, с. 60-107.
86. Кларк, Г. 1953. *Доисторическая Европа: экономический очерк*. Москва: Издательство иностранной литературы.
87. Киосак, Д. В. 2010. Западные культурно-экономические связи населения Юго-Западной Украины в финальном палеолите и мезолите. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 11, с. 40-68.
88. Ковальчук, О. М. 2013. *Викопні хребетні України: бібліографічний показчик*. Суми: Університетська книга.
89. Коробков, И. А. 1971. *Палеонтологические описания*. Ленинград: Недра.
90. Короткевич, Е. Л. 1976. *Поздненеогеновые газели Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
91. Котенко, Ю. В. 1979. *Индейцы великих равнин*. Москва: Техника молодежи.
92. Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

93. Котова Н. С., Ковалюх Н. Н. 2004. Каталог радиоуглеродных дат неолитических памятников Украины. В: Котова Н. С. 2004. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях, с. 85-105.
94. Крайнов, Д. А. 1957. К вопросу о происхождении животноводства в Юго-Западном Крыму в послепалеолитическое время (По материалам стоянки Таш-Аир I). *Советская археология*, 2, с. 2-25.
95. Крайнов, Д. А. 1960. Пещерная стоянка Таш-Аир как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 91, с. 1-191.
96. Крахмальная, Т. В., Семенов, Ю. А. 2005. Иван Григорьевич Пидопличко (К столетию со дня рождения). *Вестник зоологии*, 6, с. 83-86.
97. Кротова, О. О. 2013. *Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів*. Київ: Філюк О. В.
98. Крупник, И. И. 1989. *Арктическая этноэкология: модели традиционного природопользования морских охотников и оленеводов Северной Евразии*. Москва: Наука.
99. Кулезмин, В. М., Лукина, Н. В. 2006. *Васюганско-ваховские ханты в конце XIX – начале XX веков*. Тюмень: Мандрика.
100. Леонтьев, В. В. 1983. *Этнография и фольклор коряков*. Москва: Наука.
101. Малиновский, Б. 1998. *Магия, наука, религия*. Москва: Реал-бук.
102. Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиица.
103. Манько, В. О. 2005. До питання про хронологію Кукрецького комплексу поселення Ігрен 8. *Кам'яна доба України*, 7, с. 117-122.
104. Манько, В. О., Чхатарашвили, Г. Л. 2023. На границе двух миров: восточный и западный импульсы в процессе неолитизации Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 101-119.

105. Манько, В. А., Телиженко, С. А., Журавлев, О. П., Ковалюх, Н. Н. 2001. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба. *Древности Северского Донца*, 6, с. 27-53.
106. Массон, В. М. 1996. Исторические реконструкции в археологии. Самара: ИИМК РАН.
107. Матвійшина, Ж. М., Мацібора, О. В. 2015. Ритміка заплавного ґрунтоутворення в пізньому голоцені як індикатор змін фізико-географічних умов. *Український географічний журнал*, 2, с. 24-32.
108. Мацкевой, Л. Г. 1977. *Мезолит и неолит Восточного Крыма*. Киев Наукова думка.
109. Мацкевий, Л. Г. 2000. Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України. *Археологический альманах*, 9, с. 3-34.
110. Миллер, М. О. 1935. Памятники родового общества на Игреньском полуострове. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, 9-10, с. 162-178.
111. Михайлова, Н. Р. 2017. *Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії*. Київ: Стилос.
112. Мовчан, Ю. В. 2009. Рыбы Украины (таксономія, номенклатура, зауваження). *Збірник праць зоологічного музею*, 40, с. 47-85.
113. Морган, Л. Г. 1935. *Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации*. Ленинград: Издательство института народов Севера.
114. Назаров, И. И. 2009. *Традиционные знания коренных народов Алтае-Саянского экорегиона в области природопользования: информационно-методический справочник*. Барнаул: Азбука.
115. Наливкин, Д. В. 1979. *Наши первые женщины геологи*. Ленинград: Наука.
116. Неприна, В. И. 1976. *Неолит ямочно-ребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка.

117. Неприна, В. И. 1984. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы каменного века на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-123.
118. Неприна, В. И. 1991. Рыболовство в мезолите – энеолите Украины. В: Гурина, Н. Н. (ред.) *Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы*. Ленинград: Наука, с. 109-115.
119. Ногін, Є. В. 2016. *Неоліт Північно-східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.
120. Нужний, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.
121. Пашкевич, Г. О. 1984. Природне середовище в епоху палеоліту – мезоліту на території України. *Археологія*, 47, с. 2.
122. Пидопличко, И. Г. 1952а. *Новый метод определения геологического возраста ископаемых костей четвертичной системы*. Киев: Издательство АН УССР.
123. Пидопличко, И. Г. 1952в. *О климатах и ландшафтах прошлого в свете данных палеозоологии и физической географии*. Киев: Издательство АН УССР.
124. Пидопличко, И. Г. 1954. Развитие палеонтологии на Украине. *Труды Одесского Государственного Университета имени И. И. Мечникова*. Одесса, с. 121-129.
125. Пидопличко, И. Г. 1951. *О ледниковом периоде*. Киев: Издательство АН УССР.
126. Пидопличко, И. Г. 1930. Гризуни та хижакі з розкопін у с. Журавці Прилуцької округи. *Антропологія*, 3, с.133-147.
127. Пидопличко, И. Г. 1952. *Походження свійських тварин*. Київ: Видавництво АН УРСР.

128. Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. 2. Київ: АН УРСР.
129. Плохинский, Н. А. 1969. *Руководство по биометрии для зоотехников*. Москва: Колос.
130. Попова, Л. В., Горобец, Л. В. 2014. Субфосильные остатки *Spermophilus superciliosus* (Rodentia, Sciuridae) на Каневщине и некоторые особенности предпоследнего биоценотического кризиса. *Диверсификация и этапность эволюции органического мира в свете палеонтологической летописи: XL сессия палеонтологического общества*. Санкт-Петербург, с. 173-175.
131. Перевалова, Е. В. 2004. *Северные ханты: этническая история*. Екатеринбург: УрО РАН.
132. Равдоникас, В. И. 1936. *Наскальные изображения Онежского озера и белого моря*. Москва: Издательство АН СССР.
133. Рековец, Л. И. 1994. *Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.
134. Рековец, Л. І., Павліна, Е. С. 2012. Світовий археозоологічний конгрес у Парижі: підсумки і перспективи археозоології в Україні. *Археологія*, 1, с. 136-138.
135. Рідуш, Б. 2014. «Ведмежі печери» на півдні Східної Європи. *Спелеологія і карстологія*, 12, с. 26-41.
136. Ромбандеева, Е. В. 1993. *История народа манси (вогулов) и его духовная культура*. Сургут: Северный дом.
137. Сабанеев, А. П. 1959. *Жизнь и ловля пресноводных рыб*. Киев: Издательство сельскохозяйственной литературы.
138. Сапожников, И. В. 2003. *Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины*. Київ: Шлях.
139. Сапожников, И. В. 2004. Многослойная стоянка Михайловка (Белолесье): проблемы стратиграфии и датировки. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 299-316.

140. Сапожников, И. В., Сапожникова, Г. В. 2005. Хронология поселень та культурна послідовність мезоліту й неоліту Північно-Західного Причорномор'я. *Кам'яна доба України*, 7, с. 87-95.
141. Симченко, Ю. Б. 1976. *Культура охотников на оленей Северной Евразии*. Москва: Наука.
142. Ситник, О. 2009. Нові пам'ятки мезоліту Західного Поділля. *Археологічні дослідження Львівського Університету*, 12, с. 115-134.
143. Секерська, О. 2017. Археозоологічний комплекс поселення Мельнича Круча. *Etniak*, 3, с. 4-8.
144. Слудский, А. А. (ред.). 1969. *Млекопитающие Казахстана*. Алма-Ата: Наука.
145. Смаголь, В. О. 2014. Особливості репродуктивної поведінки сайгака *Saiga tatarica* асканійської напіввільної популяції. *Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова»*, 16, с. 65-70.
146. Соколова, З. П. 2009. *Ханты и манси*. Москва: Наука.
147. Спиридонов, Н. И. 1996. *Одулы (юкагиры) Колымского округа*. Якутск: Издательство СО РАН Институт проблем малочисленных народов Севера.
148. Сподина, В. И. 2001. *Представление о пространстве в традиционном мировоззрении лесных ненцев Нижневартовского района*. Новосибирск: Агро.
149. Станко, В. Н. 1966. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962-1964). *Советская археология*, 2, с. 96-104.
150. Станко, В. Н. 1971. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 7, с. 93-117.
151. Станко, В. Н. 1982. *Мирное: проблема мезолита степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
152. Станко, В. Н. 2007. Динамика процесса формирования народонаселения Северо-Западного Причерноморья в позднем палеолите и мезолите (К вопросу о Черноморском потопе). В: Пригарин, А. А. (ред.)

Человек в истории и культуре. Сборник научных работ в честь 70-летия лауреата Государственной премии Украины, академика РАН, профессора, доктора исторических наук, Владимира Никифоровича Станко. Одесса-Терновка: Друк.

153. Степанчук, В. М. 2018. Особенности социальной структуры неандертальского общества (по материалам среднего палеолита Крыма). *Stratum plus*, 1, с. 44-56.

154. Столяр, А. Д. 1959. Об одном центре одомашнивания свиньи. *Советская археология*, 3, с. 2-18.

155. Ступак, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Головні віхи історії археозоологічних досліджень в Україні. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 379-393. <https://doi.org/10.37445/adiu.2022.02.25>.

156. Тайлор, Е. Б. 1989. *Первобытная культура*. Москва: Издательство политической культуры.

157. Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

158. Телегін, Д. Я. 1982а. *Мезолітичні пам'ятки України (IX – VI тисячоліття до н. е.)*. Київ: Наукова думка.

159. Телегін, Д. Я. 1982в. Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні. *Археологія*, 40, с. 34-48.

160. Телегін, Д. Я. 2000. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*, VIII, с. 1-86.

161. Телегін, Д. Я., Залізняк, Л. Л., Яневич, О. О. 2020. Мезолітична стоянка Ласпі 7 на південному березі Криму, Україна. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 32-51.

162. Теліженко, С., Яніш, Е. 2014. Финальный мезолит – ранний неолит среднего течения Северского Донца. Памятники, специфика хозяйственной деятельности. *Верхнедонской археологический сборник*, 6, с. 126-133.

163. Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Київ: Наукова думка.
164. Тимченко, Н. Г., Бібікова, В. І. 1971. Рештки тура із середньовічних поселень України. *Записки зоологічного музею АН УРСР*, 34, с. 120-126.
165. Топачевский, В. А., Монченко, В. И. 1981. *Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена*. Киев: Наукова думка.
166. Фаган, Б., Де Корс, К. 2007. *Археология. В начале*. Москва: Техносфера.
167. Цалкин, В. И. 1970. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 161, с. 3-280.
168. Цаплюк, О. Э. 1966. Половая цикличность у сайгаков. *Труды Института зоологии АН Каз.ССР*, 26, с. 193-211.
169. Цвельх, А. Н. 2021. Загадочные летописные животные Киевской Руси. *Природа*, 2, с. 25-40. <https://doi.org/10.7868/S0032874X21020034>.
170. Чебоксаров, Н. Н., Чебоксарова, И. А. 1989. *Народы расы культуры*. Москва: Наука.
171. Шостак, С. В. 1988. *Определение возраста европейского благородного оленя*. Минск: Ураджай.
172. Энгельс, Ф. 1986. *Происхождение семьи частной собственности и государства*. Москва: Политиздат.
173. Яворницький, Д. І. 1928. *Дніпрові пороги*. Дніпропетровськ: Державне видавництво.
174. Яневич, А. А. 1990. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма. *Каменный век на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 102-111.
175. Яневич, О. О. 2004. Таш-Аїрська неолітична культура Гірського Криму (сучасний стан дослідження). *Кам'яна доба України*, 5, с. 169-191.
176. Яневич, О. О. 2007. Олексіївська неолітична культура рівнинного Криму. *Кам'яна доба України*, 10, с. 203-222.

177. Яневич, О. О. 2019. Радіовуглицева хронологія фінального палеоліту, мезоліту та неоліту Криму в археологічному та палеоекологічному контекстах. *Vita antiqua*, 11, с. 116-138.

178. Яниш, Е. Ю., Смольянинов, Р. В., Свиридов, А. А. 2015. Животные в погребальных ритуалах населения Верхнего Дона эпох неолита и энеолита. *Збірник праць зоологічного музею*, 46, с. 96-110.

179. Яніш, Є. Ю. 2016. Археозоологія – галузь на межі наук. *Вісник НАН України*, 7, с. 55-68.

180. Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering. *Paleobiology*, 4 (2), p. 150-162.

181. Benecke, N. 1997. Archeozoological studies on the transition from the Mesolithic to the Neolithic in the North Pontic region. *Antropozoologica*, 25-26, p. 631-641.

182. Biagi, P., Zaliznyak, L., Kozłowski, S. K. 2007. Old problems and new perspectives for the radiocarbon chronology of the Ukrainian Mesolithic. In: Yanko-Hombach, V., Buinevich, I., Dolukhanov, P., Gilbert, A., Martin, R., McGann, M., Mudie, P. (Ed.). *Extended Abstracts of the Joint Plenary Meeting and Field Trip of IGCP 521 and IGCP 481, Gelendzhik (Russia) – Kerch (Ukraine)*, September 8 – 17, 2007. Gelendzhik; Kerch: Institute of Oceanology; Russian Academy of Sciences; Demetra, p. 27-30.

183. Biagi, P., Kiosak, D., 2010. The Mesolithic of the northwestern Pontic region: new AMS dates for the origin and spread of the blade and trapeze industries in southern Europe. *Eurasia Antiqua*, 16, p. 21-41.

184. Driesch, A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin*, 1, p. 1-137.

185. Fernandez-Javlo, Y., Andrews, P. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.

186. Feulner, F. 2012. Evidence of fishing in the Satrup bog, Kr. Schleswig-Flensburg, Germany. *Quartar*, 59, p. 165-174.

187. Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj, K., Orlando, L. 2018. Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 360 (6384), p. 111-114.

188. Gerasimenko, N., Bezusko, L., Avdieienko, Y., Yanevich, A. 2022. Late Glacial and Holocene vegetational and climate changes and their impact on material cultures in the Crimean Mountains (founded on pollen data from cave deposits). *Quaternary International*, 632, p. 139-153. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.12.018>.

189. Gorobets, L., Kovalchuk, O., Rekovets, L. 2013. Vertebrates from the Mesolithic site Laspi VII (Crimea, Ukraine). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Біологія*, 3 (65), с. 57-59.

190. Goutas, N., Cristensen, M. 2018. Extraction, partitioning, reduction or fracturing? What exactly are we talking about? Discussion of the production of elongated blanks (rod, rod-shaped flake vs flake). *Actes de la seance de la Societe prehistorique francaise de Paris*, 13, p. 77-97.

191. Grant, A. 1978. Variation in dental attrition in mammals and its relevance to age estimation. *Research problems in zooarchaeology*, 3, p. 103-106.

192. Gromova, V. 1935. Uber Funde von Wildshaffen und Wildziegen in den quartaren Ablagerungen der Krim. *Comptes Rendus de l'Academie des Sciences de l'URSS*, 70-71, p. 107-111.

193. Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevych, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh Dniester Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, XLVI, с. 216-245.

194. Jan, H., Sachers, M. A. 2009. Mesolithic bows from Denmark. In: Lee, Noh-Shin (Ed.), *Study of Structures, Materials & Manufacturing Processes of World Traditional Bows & Arrows*, Cheonan, p. 155-180.

195. Kelly, R. L. 1983. Hunter-gatherer mobility strategies. *Journal of Anthropological Research*, 39 (3), с. 277-306.

196. Kiosak, D., Salavert, A. 2018. Revisiting the chronology of two Neolithic sites in Eastern Europe: new radiocarbon dates from Melnychna Krucha and Kamyane-Zavallia (Southern Buh region, Ukraine). *Revista Arheologică*, 2 (XIV), p. 116-131.
197. Kolda, J. 1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zretelem k anatomii člověka*. Brno: Novina.
198. Kovalchuk, O., Gorobets, L., Stupak, A., Lukashov, D. 2018. Animal remains from Neolithic settlements of the Middle Dnieper area (Ukraine). *International Journal of Osteoarchaeology*, 28, p. 217-215.
199. Laurent, A. F., et al. 2019. Ancient pigs reveal a near-complete genomic turnover following their introduction to Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116, p. 17231-17238. <https://doi.org/10.1073/pnas.1901169116>.
200. Leduc, C. 2012. New Mesolithic Hunting Evidence from Bone Injuries at Danish Maglemosian Sites: Lundby Mose and Mullerup (Sjælland). *International Journal of Osteoarchaeology*. 24, p. 476-491. <https://doi.org/10.1002/oa.2234>
201. Levine, M. A. 1990. Dereivka and the problem of horse domestication. *Antiquity*, 64, p.727-40. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00078832>
202. Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine, *Journal of Archaeological Science*, 36, c. 256-264.
203. Lozovskaya, O. 2020. Stylized animal images in the bone inventory of Mesolithic Hunter-Fishers at Zamostje 2 (Volga-Oka region). *Quaternary international*, 573, p. 56-65. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2020.01.021>
204. Lozovski , M., Lozovskaya, V. 2013. *Zamostje 2: Lake settlement of the Mesolithic and Neolithic Fisherman in Upper Volga region*. St. Petersburg: Russian Academy of Science.
205. Makowiecki, D. 2003. *Historia ryb i ryblówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeologicznych*. Poznań: IAI PAN.

206. Marciszak, A., Ivanoff, D. V., Semenov, Y., Talamo, S., Ridush, B., Stupak, A., Yanish, Y., Kovalchuk, O. 2022. The quaternary lions of Ukraine and a trend of decreasing size in *Panthera spelaea*. *Journal of Mammalian Evolution*. <https://doi.org/10.1007/s10914-022-09635-3>

207. Mykhailova, N., Garfinkel, A. 2018. Horned hunter – Shaman, Ancestor and Deity. *Origin of language and culture: ancient history of mankind Anthropology*, 1, p. 1-26.

208. Noe-Nygaard, N. 1974. Mesolithic Hunting in Denmark Illustrated by bone injuries caused by human weapons. *Journal of Archaeological Science*, 1, p. 217-248.

209. Orlando, L. 2020. Ancient Genomes Reveal Unexpected Horse Domestication and Management Dynamics. *BioEssays*, 42. <https://doi.org/10.1002/bies.201900164>

210. Piezonka, H., Poshekhonova, O., Adaev, V., Rud, O. 2020. Migration and its effects on life ways and subsistence strategies of boreal hunter-fishers: Ethnoarchaeological research among the Selkup, Siberia. *Quaternary International*, 541, p. 189-203. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.07.005>

211. Płonka, T., Adameczyk, M., Diakowski, M. 2022. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*, 97 (391), p. 29-49.

212. Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from the archaeological sites*. București: Contrast.

213. Reitz, J. E., Wing, E. S. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University press.

214. Roper, D. C. 1979. A method and theory of site catchment analysis: a review. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 2, p. 119-140.

215. Salavert, A., Messenger, E., Motuzaitė-Motuzėviciūtė, G., Lebreton, V., Bayle, G., Crépin, L., Puaud, S., Péan, S., Yamada, M., Yanevich, A. 2014. First results of archaeobotanical analysis from Neolithic layers of Buran Kaya IV (Crimea,

Ukraine). *Environmental archaeology*, 20 (3), p. 274-282.
<https://doi.org/10.1179/1749631413Y.0000000016>

216. Stanko, V.N., Kiosak, D. 2010. The late Mesolithic settlement of South-Western Ukraine. *Atti soc. Preist. Protost. Friuli – V.G., Trieste*, XVII, p. 27-100.

217. Stankovic, A., Doan, K., Mackiewicz, P., Ridush, B., Baca, M., Gromadka, R., Socha P., Węgleński, P., Nadachowski, A., Stefaniak, K. 2011. First ancient DNA sequences of the Late Pleistocene red deer (*Cervus elaphus*) from the Crimea, Ukraine. *Quaternary International*, 245 (2), p. 262-267.
<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2011.05.023>

218. Telegin, D. Ja., Potekhina, I. D., Lillie, M., Kovaliukh, M. M. 2003. Settlement and economy in Neolithic Ukraine: a new chronology. *Antiquity*, 77 (297), c. 456-470.

219. Val, A., Mallye, J.-B. 2011. Small carnivore skinning by professionals: skeletal modifications and Implications for the European Upper Palaeolithic, *Journal of taphonomy*, 9, p. 221-243.

220. Veiber, A. 2018. An overview of the osteological mammal material from the archaeological sites of Surska culture in the context of its tribes adaptation to the environment. *Vita antiqua*, 10, p. 38-43.

221. Zaitseva, G. I., Timofeev, V. I., Zagorska, I., Kovaliuk, N. N. 2000. Radiocarbon dates of the Mesolithic sites in Eastern Europe. *Radiocarbon and Archaeology*, 1, 2000, p. 33-52.

222. Zagorska, I., Lõugas, L., Lübke, H., Meadows, J., Pettitt, P., Macāne, A., Bērziņš, V. 2021. East meets west in the 6th millennium: Mesolithic osseous tools and art from Sise on the Latvian seaboard. *Praehistorische Zeitschrift*, 96 (1), p. 1-18.
<https://doi.org/10.1515/pz-2021-0003>

223. Zhilin, M. 2014. Early Mesolithic hunting and fishing activities in Central Russia: a review of the faunal and artefactual evidence from wetland sites. *Journal of wetland archaeology*, 14, p. 91-1

ДОДАТОК 1

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Вейбер, А., Горобець, Л. 2018. Аналіз археозоологічного матеріалу мезолітичної пам'ятки Огринь 8 за матеріалами п'ятого та восьмого жител. *Магістеріум: археологічні студії*, 70, с. 34-40. (Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).
2. Вейбер, А. В. 2020. Постать Валентини Іванівни Бібікової в історії розвитку археозоології. *GEO&BIO (Вісник Національного науково-природничого музею)*, 19, с. 135-147. <https://doi.org/10.15407/gb1913>
3. Ступак, А. В., Горбаненко, С. А. 2022. Головні віхи історії археозоологічних досліджень в Україні. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 379-393. DOI: 10.37445/adiu.2022.02.25 (Особистий внесок: робота з архівними матеріалами, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).
4. Kovalchuk, O., Gorobets, L., Veiber, A., Lukashov, D., Yanenko, V. 2018. Animal remains from Neolithic settlements of the Middle Dnieper area (Ukraine). *International Journal of Osteoarchaeology*, 28, p. 217-215. <https://doi.org/10.1002/oa.2647> (Особистий внесок: обробка групи матеріалів).
5. Stupak, A., Gorobets, L., Smagol, V., Zalizniak, L. 2022. Archaeozoological analysis of animal remains from the Mesolithic site of Kukrek Culture Ihren 8 (Ukraine). *Interdisciplinaria archaeologica*, XIII (1), с. 7-17. <https://doi.org/10.24916/iansa.2022.1.1> (Особистий внесок: проведення досліджень аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Veiber, A. 2017. Overview of the osteological mammal material from the Surska culture in the Context of its development and adaptation of its communities to the natural environment. *NEENAWA International Scientific Conference, Wetland Archaeology and Prehistoric Networks in Europe*. 15 – 18 вересня 2017 р. Київ – Канів, с. 17.

7. Вейбер, А. В., Горобець, Л. В. 2019. Промислова фауна раннього голоцену Надпоріжжя за матеріалами археологічної пам'ятки Ігрень 8. *Палеонтологічні дослідження Доно-Дніпровського прогину: Матеріали міжнародної наукової конференції та XXXIX сесії Палеонтологічного товариства НАН України*. 13 – 17 травня 2019 р., Київ – Градизьк, с. 111-112.

8. Вейбер, А. В. 2019. Археозоологічні дослідження Валентини Іванівни Бібікової. *To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної наукової конференції молодих вчених*, 11 жовтня 2019 р. Київ, с. 21-24.

9. Veiber, A. 2019. Fauna of the Mesolithic site of Kukrek Culture Ohrin 8. *8th Postgraduate Zoo Archaeology Forum*, Єреван, 21 – 23 червня 2019 р., с. 11.

10. Veiber, A., Gorobets, L., Smagol, V., Zalizniak, L. 2020. Archaeozoological analysis of Igren' 8 as an exclusive Mesolithic site of Kukreck culture. *Quaternary Stratigraphy – palaeoenvironment, sediments, palaeofauna and human migrations across Central Europe INQUA SEQS 2020 Conference Proceedings*. Вроцлав, 28 вересня 2020 р., с. 121.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Veiber, A. 2018. An overview of the osteological mammal material from the archaeological sites of the Surska culture in the context of its tribes' adaptation to the environment. *Vita antiqua*, 10, с. 38-43.

12. Вейбер, А. В., Яневич, О. О., Смаголь, В. О. 2021. Фрагмент черепа джейрана *Gazella subgutturosa* в неолітичних шарах пам'ятки Буран-Кая IV (Крим, Україна): археологічний та зоологічний аспекти. *Кам'яна доба України*, 21, с. 217-225. *(Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).*

13. Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багат шарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). Литвиненко Р. О. та ін. (ред.). *Археологія Поділля*. Вінниця: Твори, с. 21-28. *(Особистий внесок: проведення досліджень, аналіз отриманих результатів, підготовка матеріалів до друку).*

14. Вейбер, А. В. 2019. Внесок Валентини Бібікової в розвиток відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України, Загороднюк І. В. (ред.) *Природнича музеологія*, 5, с. 42-45.

ДОДАТОК 2

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Датування стоянки Огринь 8.

Місце відбору зразку	№	Матеріал	Дата ВР	Дата cal BC (1 sigma)	Дата cal BC (2 sigmas)	Посилання
Землянка 7	Ki-2171	Мушлі моллюсків	6500 ± 200	5610–5230	5800–4950	Zaitseva et al. 2000
Землянка 4, кв. D1	Ki-11684	Керамік а	6500 ± 140	5580–5320	5700–5100	Манько 2005
Траншея 8	Ki-2168	Мушлі моллюсків	6520 ± 90	5560–5380	5620–5310	Zaitseva et al. 2000
Землянка 8, кв. D	Ki-11692	Керамік а	6600 ± 140	5650–5400	5780–5280	Манько 2005
Квадрат 21	Ki-2169	Мушлі моллюсків	6650 ± 200	5760–5390	6000–5150	Zaitseva et al. 2000
Землянка 8, кв. E	Ki-11683	Керамік а	6700 ± 140	5740–5510	5900–5350	Манько 2005
Квадрат 3	Ki-2170	Мушлі моллюсків	6820 ± 120	5850–5630	5970–5520	Zaitseva et al. 2000
Землянка 10	Ki-6259	Кістка	6860 ± 45	5800–5690	5850–5660	Zaitseva et al. 2000
Землянка 10	Ki-6258	Воне	6910 ± 50	5860–5740	5930–5690	Zaitseva et al. 2000
Землянка 3	Ki-806	Мушлі моллюсків	6930 ± 130	5960–5700	6050–5600	Zaitseva et al. 2000
Землянка 10	KI-6257	Кістка	6930 ± 50	5880–5750	5970–5720	Zaitseva et al. 2000

Таблиця 1. Датування стоянки Огрінь 8 (Продовження)

Місце відбору зразку	№	Матеріал	Дата ВР	Дата calBC (1 sigma)	Дата cal BC (2 sigmas)	Посилання
Землянка 10	KI-6256	Кістка	7080 ± 60	6010–5890	6060–5810	Zaitseva et al. 2000
Землянка 7	Ki-1206	Мушлі молюсків	7120 ± 100	6090–5880	6210–5770	Zaitseva et al. 2000
Землянка 4, D1	Ki-850	Мушлі молюсків	7300 ± 130	6330–6050	6420–5920	Zaitseva et al. 2000
Землянка 8	OxA-17491	Кістка риби	7640 ± 90	6590–6420	6650–6280	Lillie et al. 2009
Шурф IV	Ki-1569	Мушлі молюсків	7850 ± 100	6940–6600	7050–6450	Zaitseva et al. 2000
Землянка 2	Ki-805	вугілля	8080 ± 210	7350–6700	7550–6500	Zaitseva et al. 2000
Землянка 4	Bln-1798	вугілля	8550 ± 80	7670–7530	7780–7450	Telegin 2002
Землянка 2	Bln-1797/1	вугілля	8570 ± 70	7680–7550	7770–7500	Telegin 2002
Шар D2	Bln-1707/1	Freshwater Shells	8575 ± 70	7890–7550	7780–7510	Zaitseva et al. 2000
Землянка 1	Ki-950	Вугілля	8650 ± 100	7890–7600	8150–7500	Zaitseva et al. 2000
Землянка 1	Ki-368	Вугілля	8860 ± 470	8700–7400	9300–6800	Zaitseva et al. 2000

Таблиця 1. Датування стоянки Огрінь 8 (Закінчення)

Місце відбору зразку	№	Матеріал	Дата ВР	Дата cal BC (1 sigma)	Дата cal BC (2 sigmas)	Посилання
Культурний шар	Vln-1707/2	Мушля моллюска	8940 ± 65	8230–7990	8270–7840	Telegin 2002
Землянка 5, кв. D2	Ki-956	Мушля моллюска	9290 ± 110	8690–8370	8950–8300	Zaitseva et al. 2000
Землянка 2	Vln-1797/2	Вугілля	9940 ± 70	9630–9330	9760–9280	Telegin 2002
Землянка № 4	GrA-33112	Фрагмент трубчастої кістки	8695 ± 45	7770–7620	7910–7600	Biagi, Kiosak 2010
Землянка № 8	GrA-33113	Фрагмент трубчастої кістки	8880 ± 45	8180–7960	8220–7820	Biagi, Kiosak 2010
Землянка 8, кв. D2	Ki-11685	Кераміка	7050 ± 140	6060–5780	6250–5650	Манько 2005
Землянка 8	OxA-17489	Кістка оленя	8885 ± 40	8180–7970	8220–7840	Lillie et al. 2009

Таблиця 2. Видовий склад ссавців та черепахи мезолітичного поселення Огринь 8.

Вид	NISP	MNI	%
<i>Bos primigenius</i> Тур	125	6	18,3
<i>Cervus elaphus</i> Олень	175	7	26,1
<i>Alces alces</i> Лось	11	1	1,6
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	48	5	7
<i>Equus sp.</i> Тарпан	18	2	2,6
<i>Sus scrofa</i> Дика свиня	27	2	4
<i>Canis lupus</i> Вовк	68	4	10
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	122	5	18
<i>Lepus europeus</i> Заєць	71	5	10,4
<i>Castor fiber</i> Бобер	11	2	1,6
<i>Felis silvestris</i> Дикий кіт	1	1	0,14
<i>Mustela lutreola</i> Норка європейська	1	1	0,14
<i>Mustela putorius</i> Тхір лісовий	1	1	0,14
<i>Mammuthus primigenius</i> Мамонт шерстистий	1	1	0,14
Ссавці	681		
<i>Emys orbicularis</i> Черепаха болотяна	194	24	

Таблиця 3. Видовий список риб мезолітичного поселення Огринь 8.

Види	NISP	MNI	%
<i>Esox lucius</i> Щука	35	12	38,4
<i>Silurus glanis</i> Сом	18	12	20
<i>Rutilus rutilus</i> Плітка	6	2	6,6
<i>Cyprinus carpio</i> Короп	10	6	11
<i>Cyprinidae</i> gen. et sp. Представники родини коропові	5	1	5,4
<i>Sander lucioperca</i> Судак	3	2	3,2
<i>Acipenser</i> sp. Представники родини осетрові	8	3	8,7
<i>Tinca tinca</i> Лин	1	1	1,1
<i>Rutilus frisii</i> Вирозуб	5	3	5,4
Загалом	91		

Таблиця 4. Видовий список птахів пам'ятки Огринь 8.

Вид	NISP	MNI	%
<i>Podiceps grisegena</i> Пірникоза сірощока	1	1	0,8
<i>Anas platyrhynchos</i> Крижень	25	9	21,1
<i>Anas strepera</i> Нерозень	1	1	0,8
<i>Anas acuta</i> Шилохвіст	2	1	1,6
<i>Anas clypeata</i> Широконіска	5	3	5,43
<i>Anas crecca</i> Чирка мала	2	1	1,7
<i>Aythya nyroca</i> Чернь білоока	10	4	8,5
<i>Melanitta nigra</i> Синьга	1	1	0,8
<i>Aythya ferina</i> Попелюх	9	5	7,6
<i>Querquedula clangula</i> Гоголь	30	9	25,4
<i>Mergus albellus</i> Крех малий	3	2	2,5
<i>Otis tarda</i> Дрохва	3	3	2,5
<i>Anantini</i> indet. Качки	26		22,03
Загалом	118		

Таблиця 5. Розподіл фауністичного матеріалу по окремим землянкам пам'ятки
Огринь 8.

Вид	№1 1974	№2 1974	№3 1974	№4 1975	№5 1976	№6 1976	№7 1978	№8 1985-	№9 1982	3 квад- ратів
	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP
<i>Cervus elaphus</i> (Олень благородний)	29	27	15	3	37	6	4	49	5	-
<i>Alces alces</i> (Лось)	-	2	-	-	-	-	-	9	-	-
<i>Capreolus capreolus</i> (Козуля звичайна)		1	4	2	18	2	3	14	4	-
<i>Bos primigenius</i> (Тур)	6	16	5	7	31	2	1	46	11	-
<i>Equus sp.</i> (Кінь)		1	2	-	12	1	-	2	-	-
<i>Canis lupus</i> (Вовк)	2	39	5	3	9	4	-	5	-	1
<i>Sus scrofa</i> (Свиня дика)	1	3	-	-	15	-	-	3	5	-
<i>Vulpes vulpes</i> (Лисиця звичайна)	1	55	2	13	6	-	3	40	2	-

Таблиця 5. Розподіл фауністичного матеріалу по окремим землянкам пам'ятки
Огринь 8 (Закінчення).

Вид	№1 1974	№2 1974	№3 1974	№4 1975	№5 1976	№6 1976	№7 1978	№8 1985-	№9 1982	3 квад- ратів
	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP
<i>Lepus europeus</i> (Засць сірий)	-	17	4	20	7	-	3	20	-	-
<i>Castor fiber</i> (бобер)	-	-	1	1	1	4	-	-	3	2
<i>Felis silvestris</i> (Кіт лісовий)	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
<i>Mustella lutreola</i> (Норка європейська)	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Mustella putorius</i> (Тхір лісовий)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
<i>Emys orbicularis</i> (Черепаша болотяна)	3	24	5	-	27	-	34	131	-	-

Таблиця 6. Вікові групи ссавців пам'ятки Огрінь 8.

Вид	Infant	Juvenis	Subadult	Adult	Siniliis
<i>Bos primigenius</i> Тур	-	1	2	40	-
<i>Cervus elaphus</i> Олень	-	1	2	20	1
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	-	2	15	1	-
<i>Alces alces</i> Лось	-	-	-	3	-
<i>Sus scrofa ferus</i> Дика свиня	-	-	1	1	-
<i>Equus sp.</i> Дикий кінь	-	-	1	5	-
<i>Canis lupus</i> Вовк	-	-	4	16	-
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	-	-	3	12	-
<i>Lepus europeus</i> Заєць	-	-	2	18	-
<i>Castor fiber</i> Бобер	-	-	1	1	-

Таблиця 7. Дані остеометричних промірів астрагальних кісток тура.

<i>Bos primigenius</i>	Talus				
	(Bd) Ширина дистального кінця	5	5,7	5	5,5
	(Glm) Довжина медіальної частини	7,8	8,1	7,8	7,9,
	(Gli) Довжина латеральної частини	8,4	8,4	8,3	8,6
	(Dm) Ширина медіальної частини	4	-	4,1	4,4
	(Di) Ширина латеральної частини	4,6	4,6	-	-

Таблиця 8.Проміри астрагальних кісток оленя.

<i>Cervus elaphus</i>	Talus					
	(Bd) Ширина дистального кінця	3,5	3,6	3,9	3,8	3,8
	(Glm) Довжина медіальної частини	5,4	5,4	5,8	6	5,2
	(Gli) Довжина латеральної частини	5,7	5,8	6,2	6,4	5,8
	(Dm) Ширина медіальної частини	3,2	3	3,7	3,3	3,1
	(Di) Ширина латеральної частини	3	3,1	3,3	3,1	3

Таблиця 9. Проміри великогомілкової кістки лисиці звичайної пам'ятки Огринь 8.

<i>Vulpes vulpes</i>	Анатомічна частина	Ширина дистальної частини (Vd)	Ширина діафізу (SD)	Ширина проксимальної частини (Vp)	Загальна довжина кістки (GL)
	Tibia dex.	1,2	0,7	2,1	13,3
	Tibia sin.	1,4	0,8	-	-
	Tibia sin.	1,4	-	-	-
	Tibia dex.	1,4	1	2,3	-
	Tibia sin.	-	0,8	-	-
	Tibia dist.	1,4	-	-	-
	Metatarsal II	0,6	0,4	2,1	-

Таблиця 10. Проміри нижньої щелепи лисиці пам'ятки Огринь 8.

<i>Vulpes vulpes</i> (Землянка 8, шар ДЗ)	Анатомічна частина	Промір (см)	
	Нижня щелепа sin.	Висота нижньої щелепи за М1	1,8
		Висота нижньої щелепи між Р2 та Р3	1,3
		Ширина дистального кінця (Vd)	1,2

Таблиця 11. Остеометричні заміри правої щелепи kota лісового пам'ятки Огринь 8.

<i>Felis silvestris</i> (Землянка 8, шар ДЗ)	Анатомічна частина	Промір (см)	
	Нижня щелепа dex.	Висота нижньої щелепи за М1	
Висота нижньої щелепи за РЗ			1
Довжина лінії зубного ряду			2,2
Довжина між condyle processus та angular processus			5,4

Таблиця 12. Проміри фрагмента зуба мамонта пам'ятки Огринь 8.

Проміри зуба мамонта (мм)	
Висота коронки зуба	118
Ширина коронки зуба	82
Довжина поверхні зуба	13
Ширина зубної емалі	1,7

Таблиця 13. Реконструкція довжини тіла та віку окремих особин риб пам'ятки Огринь 8.

Вид	Елемент скелету	Довжина тіла (см)	Вік (роки)
<i>Esox lucius</i> Щука	Vertebra precaudal	41	-
	Vertebra abdominal	85,2	-
<i>Silurus glanis</i> Сом	Vertebra abdominal	150	14
	Vertebra abdominal	160	16
	Vertebra abdominal	100	10

Таблиця 14. Датування пам'ятки Базьків Острів

Шифр	Лабораторний номер	Датування ВР	Матеріал	BC cal 1 sigma	BC cal 2 sigma	Посилання
-	Ki-6651	7235±60 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
-	Ki - 6652	7160±55 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
-	Ki - 8166	7410±65 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
-	Ki - 8167	7270±70 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
-	Ki - 8168	6720±70 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
-	Ki - 8169	6580±80 ВР	-	-	-	Haskevych et al. 2019
Bazk-4t	ТКА-20829	7710±25 ВР	Органічні включення	7710 ± 25	6597-6477	Haskevych et al. 2019
Bazk-5t	ТКА - 20830	6855±30 ВР	Органічні включення	6855 ± 30	5807-5666	Haskevych et al. 2019
Bazk-6t	ТКА - 20831	6625±25 ВР	Органічні включення	6625 ± 25	5621-5514	Haskevych et al. 2019
Bazk-7t	ТКА - 20832	6970±25 ВР	Органічні включення	6970 ± 25	5972-5769	Haskevych et al. 2019
Bazk-8t	ТКА-20833	6190±35 ВР	Органічні включення	6190 ± 35	5288-5030	Haskevych et al. 2019
Bazk-9t	ТКА-20834	6040±25 ВР	Органічні включення	6040 ± 25	5003-4847	Haskevych et al. 2019
Bazk-9c	ТКА-21091	6145±35 ВР	Органічні включення	6145 ± 35	5211-5000	Haskevych et al. 2019

Таблиця 15. Видовий склад тварин різних шарів пам'ятки Базьків Острів.

Вид	ІА НАНУ	ННПМ НАНУ			Разом		
		«Кер»	-	«Гр .»			
	NISP	NISP	NISP	NISP	NISP	MNI	%
<i>Bos taurus</i> (Корова свійська)	-	4	34	4	42	5	11
<i>Sus scrofa</i> (Свиня дика)	4	23	106	-	133	9	33
<i>Cervus elaphus</i> (Олень європейський)	13	19	134	-	166	12	42
<i>Capreolus capreolus</i> (Козуля європейська)	-	4	28	-	32	3	8
<i>Alces alces</i> (Лось)	-	4	3	-	7	2	1,8
<i>Equus ferus Gmelini</i> (Гарпан)	-	-	2	-	2	1	0,5
<i>Castor fiber</i> (Бобер)	-	-	2	-	2	1	0,5
<i>Canis lupus</i> (Вовк)	-	-	2	-	2	1	0,5
<i>Meles meles</i> (Борсук)	-	-	1	-	1	1	0,2
<i>Emys orbicularis</i> (Черепаша болотяна)	-	-	2	-	2	1	0,5
<i>Silurus glanis</i> (Сом)	-	-	3	-	3	1	0,7
Разом визначено	17	54	317	4	392	-	-
Разом зберігається	25	381			406	-	-
Не визначено до виду	8	3	3		13	-	-

Таблиця 16. Віковий склад ссавців пам'ятки Базьків Острів – 1959.

Вид	Новонароджені infant	Дитячого віку juvenis	Молоді subadult	Дорослі adult	Старі senilis
<i>Bos taurus</i> (Корова свійська)			2.5- 3 р. – 2 фр-т 1.5-2 р. – 2 фр-т	24 фр-т 3.5-4 р. – 2 фр-т 4-4.5 – 1 фр-т т 5 р. – 1 фр-т	
<i>Sus scrofa</i> (Свиня дика)				9 фр-т	
<i>Cervus elaphus</i> (Олень європейський)		2 фр-т	3 фр-т	35 фр-т 3-4 р. – 1 фр-т 4-5 р. – 3 фр-т 5-6 р. -8 фр-т т 6-7р. – 8 фр-т т 7-8р.- 6 фр-т	10-11р. – 1фр-т 11-13 р. – 3фр-т
<i>Capreolus capreolus</i> (Козуля європейська)			1 фр-т	24 фр-т	
<i>Alces alces</i> (Лось)			1 фр-т	1 фр-т	
<i>Equus ferus Gmelini</i> (Гарпан)				1 фр-т 9-10 р. – 1 фр-т	
<i>Castor fiber</i> (Бобер)				2 фр-т	
<i>Canis lupus</i> (Вовк)				2 фр-т	
<i>Meles meles</i> (Борсук)				1 фр-т	

Таблиця 17. Віковий склад ссавців пам'ятки Базьків Острів, шару «кер. – 1959».

Вид	Новонародженні infant	Дитячого віку juvenis	Молоді subadult	Дорослі adult	Старі senilis
<i>Bos taurus</i> (Корова свійська)				2 фр-т	
<i>Sus scrofa</i> (Свиня дика)			2р.-1 фр-т	4 фр-т 3р.-1 фр-т	
<i>Cervus elaphus</i> (Олень європейський)			1 фр-т	3-4р. – 1 фт 5-6р. – 3 фр-т	10-11 р. - 2 фр-т
<i>Capreolus capreolus</i> (Козуля європейська)				4 фр-т	
<i>Alces alces</i> (Лось)				3 фр-т 5-6 р.- 1 фр-т	

Таблиця 18. Проміри та реконструкція довжини сома пам'ятки Базьків Острів – 1959.

Вид	Елемент скелету	Кількість екземплярів	Довжина тіла	Вік
<i>Silurus glanis</i> Сом	Vertebrae	3	156	10 р.

Таблиця 19. Репрезентація анатомічних елементів ссавців пам'ятки Базьків Острів.

Анатомічна частина	Mandibula	Dentis	Maxilla	Cranium	Processus cornalis	Vertebrae	Costa	Coxae	Sacrum
	Голова					Тулуб			
<i>Alces alces</i> кер	-	1	-	2	-	-	-	-	-
<i>Capreolus capreolus</i> кер	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cervus elaphus</i> кер	-	5	1	-	1	-	-	-	-
<i>Sus scrofa</i> кер	-	7	-	4	-	-	-	1	-
<i>Bos taurus</i> кер	1	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Meles meles</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Canis lupus</i>	1	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Castor fiber</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Equus ferus</i>	-	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Alces alces</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Capreolus capreolus</i>	-	-	-	-	3	-	-	-	-
<i>Cervus elaphus</i>	2	36	-	-	1	6	1	1	1
<i>Sus scrofa</i>	2	26	-	-	-	2	-	3	-
<i>Bos taurus</i>	1	8	-	1	-	2	-	-	-

Таблиця 19. Репрезентація анатомічних елементів ссавців пам'ятки Базьків Острів (Продовження).

Анатомічна частина	Scapula	Humerus	Radius	Ulna	Metacarpale	Ph I-III ant.	Femur	Tibia	Talus	Centrale	Calcaneus
	Передня частина тіла (Anterior)						Задня частина тіла (Posterior)				
<i>Alces alces</i> кер	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Capreolus capreolus</i> кер	1	2	-	-	3	-	1	-	-	-	-
<i>Cervus elaphus</i> кер	1	2	-	-	2	-	1	-	-	-	-
<i>Sus scrofa</i> кер	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	1
<i>Bos taurus</i> кер	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
<i>Meles meles</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Canis lupus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Castor fiber</i>	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
<i>Equus ferus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Alces alces</i>	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
<i>Capreolus capreolus</i>	4	5	3	2	3	1	-	3	1	-	-
<i>Cervus elaphus</i>	2	3	4		13	6	1	6	17	3	6
<i>Sus scrofa</i>	7	6	5	3	6	3	2	6	11	-	5
<i>Bos taurus</i>	-	-	-	1	4	5	1		11	-	5

Таблиця 19. Репрезентація анатомічних елементів ссавців пам'ятки Базьків Острів (Закінчення)

Анатомічна частина	Metatarsale	Ph I-III posterior	Tarsale
	Posterior		
<i>Alces alces</i> кер	-	-	-
<i>Capreolus capreolus</i> кер	-	-	-
<i>Cervus elaphus</i> кер	4	2	-
<i>Sus scrofa</i> кер	-	-	1
<i>Bos taurus</i> кер	-	-	1
<i>Meles meles</i>	-	-	-
<i>Canis lupus</i>	-	-	-
<i>Castor fiber</i>	-	-	-
<i>Equus ferus</i>	-	1	-
<i>Alces alces</i>	1	-	-
<i>Capreolus capreolus</i>	1	-	-
<i>Cervus elaphus</i>	4	7	2
<i>Sus scrofa</i>	5	9	14
<i>Bos taurus</i>	1	4	5

Таблиця 20. Датування стоянки Мельнича Круча

Стоянка	Номер зразка	Матеріал	Вік 14C (BP)	1 sigma (Cal BC)	2 sigma (Cal BC)	Посилання
Melnycha Krucha	Poz-67496	Вугілля	7520±50	6448-6273	6461-6253	Kiosak Salavert 2018
Melnycha Krucha	Poz-67497	Вугілля	7380±40	6356-6216	6380-6100	Kiosak Salavert 2018

Таблиця 21. Видовий склад тварин стоянки Мельнича Круча (Секерська 2017, с. 5-6).

Вид	Мезоліт		Неоліт	
	NISP	MNI	NISP	MNI
<i>Sus scrofa domestica</i> Свиня домашня	-	-	43	3
<i>Sus scrofa ferus</i> Свиня дика	10	2	-	-
<i>Canis familiaris</i> Собака	-	-	4	1
<i>Spalax microphthalmus</i> Сліпак звичайний	-	-	9	1
<i>Microtus subterraneus</i> Полівка підземна	1	1	-	-
<i>Canis lupus</i> Вовк	-	-	2	1
<i>Vormela peregusna</i> Перегузня	-	-	1	1
<i>Bos primigenius</i> Тур	16	3	4	1
<i>Bos sp.</i> Бик	1	1	-	-
<i>Cervus elaphus</i> Олень європейський	13	4	51	4
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	-	-	13	2
<i>Equus sp.</i> Кінь	-	-	-	-
<i>Lepus europeus</i> Заєць	1	1	-	-
<i>Lynx lynx</i> Рись	1	1	-	-

Таблиця 22. Датування стоянки Занівське I.

Матеріал	Лабораторний №	Дата ВР	Дата ВС 1 sigma	Дата ВС 2sigma	Посилання
Кв. 16/0,5 Кістки тварин	Ki-8257	5460±90	4445-4421 4397-4383 4365-4223 415-4165	4459-4215 4203-4135 4131-4045	Манько та ін. 2001, с. 33-34
Кв. 17/0,5	Ki-8258	5420±80	4347-4221 4195-4163 4121-4111 4089-4085 4059-4053	4447-4421 4399-4383 4365-4213 4207-4043 4011-4007	Манько та ін. 2001, с. 33-34

Таблиця 23. Видовий склад стоянки Занівське I (Манько та ін. 2001, с. 32-33).

Вид	NISP	MNI
Бик свійський <i>Bos taurus</i>	801	11
Вівця свійська <i>Ovis aries</i>	7	4
Коза свійська <i>Capra hircus</i>	3	2
Вівця\коза <i>Ovis\capra</i>	188	4
Свиня свійська <i>Sus domesticus</i>	9	4
Кінь свійський <i>Equus caballus</i>	161	11
Бобр річковий <i>Castor fiber</i>	8	3
Вовк <i>Canis lupus</i>	1	1
Лисиця звичайна <i>Vulpes vulpes</i>	2	1
Куниця <i>Mustela sp.</i>	1	1
Видра <i>Lutra lutra</i>	2	1
Дикий кабан <i>Sus scrofa</i>	56	6
Кулан <i>Equus hemionus</i>	2	1
Олень європейський <i>Cervus elaphus</i>	70	6
Козуля європейська <i>Capreolus capreolus</i>	5	2
Лось <i>Alces alces</i>	2	1
Тур <i>Bos primigenius</i>	11	3
Разом	1329	

Таблиця 24. Датування пам'ятки В'язівок 4а (Гавриленко 2000; Biagi et al. 2007, с. 27-30).

Об'єкт	Зразок	Номер	Датування ВР	Калібровані дати
Житло №5, заповнення	Деревне вугілля	Ki 5170	9850±50	9124-9112 9082-9076 9062-9022
Житло 5, заповнення	Вуглистий суглинок	Ki 5220	9310±70	8418-8332 8310-8252 8476-8124
Житло 5, заповнення	Кістки тварин	Ki 5221	9530±80	8672-8518 8962-8422
Житло 2	-	GrA-33160	10540±50	10800-10410
Житло 4	-	GrA-33114	11430±50	11450-11240

Таблиця 25. Видовий склад ссавців пам'ятки В'язівок 4 а.

Вид	NISP	MNI	%
Зубр європейський <i>Bison bonasus</i>	50	2	18
Олень європейський <i>Cervus elaphus</i>	22	1	8
Дикий кінь <i>Equus sp.</i>	5	1	2
Вовк\Собака <i>Canis sp.</i>	2	1	1
Заєць <i>Lepus europeus</i>	2	1	1
Лисиця звичайна <i>Vulpes vulpes</i>	17	1	6,11
Бобер <i>Castor fiber</i>	7	1	2,5
Копитні тварини великого розміру <i>Artiodactyla incertae sedis</i>	173	-	62,2
Визначено	278	-	74,5
Не визначено	95	-	25,4
Разом	373	-	100

Таблиця 26. Видовий склад ссавців пам'ятки В'язівок 4а, розподіл по землянкам.

Вид	Житло 2			Житло 3		
	NISP	MNI	%	NISP	MNI	%
Зубр європейський <i>Bison bonasus</i>	35	1	16,3	15	1	26,3
Олень європейський <i>Cervus elaphus</i>	22	1	10,2	-	-	-
Дикий кінь <i>Equus sp.</i>	5	1	2,3	-	-	-
Вовк\Собака <i>Canis sp.</i>	-	-	-	2	1	3,5
Заєць <i>Lepus europeus</i>	2	1	1	-	-	-
Лисиця звичайна <i>Vulpes vulpes</i>	17	1	8	-	-	-
Копитні тварини великого розміру <i>Artiodactyla incertae sedis</i>	133	-	62,1	47	-	82,4
Визначено	214	-	19	57	-	-
Разом з двох землянок	278	-	-	-	-	-
Не визначено	95	-	-	-	-	-
Разом	373	-	-	-	-	-

Таблиця 27. Видовий список риб пам'ятки В'язівок 4а.

Вид	NISP	MNI	%
Щука <i>Esox lucius</i>	19	3	86,3
Коропові Cyprinidae gen. et sp.	3	1	13,6
Teleostei indet.	23	-	51
Разом	45	-	100

Таблиця 28. Реконструкція довжини тіла окремих особин щуки пам'ятки В'язівок 4а.

Вид	Анатомічний елемент	Кількість екземплярів	Розмір хребців (см)	Реконструкція довжини тіла (см)	Приблизний вік (Роки)
Щука <i>Esox lucius</i>	Vertebra abdominales	2	0,6	47	≤4
		1	1	78	≤8
		1	0,7	54	≤4

Таблиця 29. Датування пам'ятки Лисогубівка.

Походження зразку	Лабораторний №	Вік ВР cal	Вік cal BC	Публікація
Лисогубівка, розкоп 2, кв. 2 глибина 60-100 см, другий шар, кістка	Ki-8066	5440±70	4287±74	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Лисогубівка, кв. Г,Д,Е1, глибина 50-100 см, яма, другий шар, кістка	Ki-8067	5420±70	4264±78	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Лисогубівка, кв. А3, глибина 50-70 см, другий шар, кістка	Ki-8068	5270±60	4075±90	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Лисогубівка, верхній шар, кістка	Ki-8087	4830±70	3603±84	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662

Таблиця 30. Фауністичний склад пам'ятки Лисогубівка (Непріна 1984).

1. Розкоп 1\2
2. Розкоп 3
3. Площадка №1
4. Під площадкою №2
5. Над площадкою №2
6. Центральна яма

Вид	1		2		3		4		5		6	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
Бик свійській	-	-	7	2	2	2	-	-	-	-	-	-
Собака	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Тур	12	2	1	1	-	-	-	-	8	2	-	-
Олень	-	-	-	-	5	2	-	-	3	1	-	-
Лось	3	1	4	1	2	1	-	-	3	1	-	-
Козуля	1	1	-	-	3	1	-	-	2	1	-	-
Тарпан	11	2	11	2	17	4	-	-	6	2	-	-
Дика свиня	26	3	10	4	9	1	1	1	4	1	-	-
Видра	-	-	-	-	-	-	4	2	1	1	-	-
Ведмідь	1	1	10	2	3	1	3	1	4	1	-	-
Заєць	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Бобер	15	1	2	1	-	-	-	-	1	1	-	-
Вовк	-	-	-	-	-	-	4	2	1	1	-	-
Гризуни	8	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Черепаха	1	6	18	5	6	1	3	1	-	-	4	1
Качки	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
куреподібні	8	2	-	-	2	1	-	-	-	-	1	1
Риби	8	2	-	-	2	1	-	-	-	-	1	1
Моллюски червоногі	40	40	6	6	4	4	-	-	1	1	-	-
Моллюски двустулкові	-	2	2	5	1	-	-	-	21	5	-	-

Таблиця 31. Датування стоянки Гришівка.

Походження зразку	Лабораторний №	Вік ВР	Вік ВС	Публікація
Гришівка, квадрат Б3, глибина 110, нижній шар кістка	Ki-8061	6100±80	5067±121	Котова, Ковалюх 2002; Ногін 2016, с. 662
Гришівка, квадрат Б3, глибина 110, нижній шар, кістка	Ki-8060	5900±70	4780±90	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Гришівка, квадрат Б3, глибина 50-70 см, другий шар, кістка	Ki-8085	4930±80	3715±81	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662

Таблиця 32. Розподіл решток ссавців між об'єктами неолітичної стоянки Гришівка (Березанская 1975).

1. Житло дніпро-донецької культури (верхній горизонт).
2. «Житло з мушлями» – перший горизонт культури ямково-гребінцевої кераміки.
3. «Нижнє житло» – другий горизонт ямково-гребінцевої кераміки.
4. «Верхнє житло» – третій горизонт культури ямково-гребінцевої кераміки.
5. Четвертий горизонт ямково-гребінцевої кераміки.

Вид	1		2		3		4		5	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
<i>Bos sp.</i> Тур	-	-	-	-	1	1	11	1	3	1
<i>Cervus elaphus</i> Олень	-	-	-	-	-	-	7	2	-	-
<i>Alces alces</i> Лось	69	4	-	-	10	1	-	-	10	1
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	-	-	-	-	-	-	12	3	-	-
<i>Equus sp.</i> Тарпан	-	-	2	1	1	1	7	2	-	-
<i>Sus scrofa</i> Дика свиня	8	4	27	5	44	5	342	8	54	2
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	6	2	1	1	1	1	7	2	1	1
<i>Lepus europeus</i> Заєць	4	1	4	1	-	-	-	-	-	-
<i>Castor fiber</i> Бобер	-	-	14	4	28	4	-	-	-	-
<i>Felis silvestris</i> Дикий кіт	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
<i>Meles meles</i> Борсук	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
<i>Mustela putorius</i> Тхір лісовий	4	2	-	-	1	1	-	-	-	-

Таблиця.33. Розподіл решток птахів, риб та черепах між об'єктами неолітичної стоянки Гришівка (Березанская 1975).

1. Житло дніпро-донецької культури (верхній горизонт)
2. «Житло з мушлями» - перший горизонт культури ямково-гребінцевої кераміки
3. «Нижнє житло»(другий горизонт ямково-гребінцевої кераміки)
4. «Верхнє житло» - третій горизонт культури ямково-гребінцевої кераміки
5. четвертий горизонт ямково-гребінцевої кераміки

Вид	1		2		3		4		5	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
Птахи	85	15	84	35	29	6	67	9	3	2
Риби	84	35	27	10	-	-	19	3	2	1
Болотяна черепаха	13	3	25	3	15	6	12	2	5	1

Таблиця 34. Фауна неолітичного поселення Мньово-Ліс (Неприна 1976).

Вид	NISP	MNI
<i>Equus caballus</i> Кінь	6	1
<i>Cervus elaphus</i> Олень благородний	54	4
<i>Capreolus capreolus</i> Косуля	63	9
<i>Sus scrofa ferus</i> Кабан	33	3
<i>Ursus arctos</i> Ведмідь	2	1
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	1	1
Всього визначених кісток ссавців:	159	19
Риби	4	2

Таблиця 35. Датування стоянки Погорілівка-Вирчище.

Походження зразку	Лабораторний №	Вік ВР	Вік ВС	Публікація
Погорілівка-Вирчище, третій горизонт, кістка	Ki-8062	5920±70	4808±89	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, третій горизонт, кістка	Ki-8082	5870±70	4732±96	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, третій горизонт, кістка	Ki-8079	5830±60	4684±85	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, третій горизонт, кістка	Ki-8070	5700±70	4541±89	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, другий горизонт, кістка	Ki-8080	5645±80	4455±91	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, другий горизонт, кістка	Ki-8069	5560±70	4395±58	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662
Погорілівка-Вирчище, другий горизонт, кістка	Ki-8085	5455±60	4291±61	Котова, Ковалюх 2002, Ногін 2016, с. 662

Таблиця 36. Видовий склад тварин поселення Погорілівка-Вирчище (Непріна 1976).

Вид	Горизонти							
	1		2		3		4	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
<i>Cervus elaphus</i> Олень	-	-	12	2	-	-	-	-
<i>Alces alces</i> Лось	-	-	3	1	2	1	2	1
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	-	-	2	1	3	1	-	-
<i>Equus sp.</i> Тарпан	1	1	34	4	5	1	1	1
<i>Sus scrofa</i> Дика свиня	1	1	35	5	13	2	1	1
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	-	-	1	1	-	-	-	-
<i>Ursus arctos</i> Ведмідь	-	-	1	1	2	1	3	1
<i>Lutra lutra</i> Видра	-	-	-	-	2	1	-	-
<i>Mammalia indet.</i>	615							
Риби	-	-	12	4	-	-	1	1

Таблиця 37. Видовий склад пам'яток мезоліту півдня України – Білолісся, Гіржове, Мирне (Згідно визначень В. І. Бібікової).

Вид	Пам'ятка								
	Білолісся			Гіржове			Мирне		
	NISP	MNI	%	NISP	MNI	%	NISP	MNI	%
Ссавці									
<i>Bos primigenius</i> Тур	6	2	16	19	4	24	8101	67	82,7
<i>Equus ferus</i> Тарпан	28	4	77	48	3	62	1369	31	14
<i>Equus hydruntinus</i> Європейський віслиюк	-	-	-	10	3	13	112	8	1.1
<i>Saiga tatarica</i> Сайгак	2	1	5	-	-	-	62	6	0,6
<i>Cervus elaphus</i> Олень	-	-	-	-	-	-	29	4	0,29
<i>Sus scrofa</i> Дика свиня	-	-	-	-	-	-	69	6	0,7
<i>Canis lupus</i> Вовк	-	-	-	-	-	-	36	4	0,4
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця	-	-	-	-	-	-	4	2	0,04
<i>Meles meles</i> Борсук	-	-	-	-	-	-	6	3	0,06
<i>Vormela peregusna</i> Перегузня	-	-	-	-	-	-	1	1	0,01
<i>Lepus europeus</i> Заєць	-	-	-	-	-	-	13	5	0,1

Таблиця 38. Видовий список птахів, риб та рептилії пам'яток мезоліту півдня України – Білолісся, Гіржове, Мирне (Згідно визначень В. І. Бібікової).

Вид	Пам'ятка								
	Білолісся			Гіржове			Мирне		
	NISP	MNI	%	NISP	MNI	%	NISP	MNI	%
Птахи									
<i>Otis tarda</i> Дрохва	-	-	-	-	-	-	1	1	7,7
<i>Corvus frugilegus</i> Грак	-	-	-	-	-	-	7	2	53,8
<i>Anas platyrhynchos</i> Крижень	-	-	-	-	-	-	1	1	7,7
<i>Phalacrocorax carbo</i> Баклан	-	-	-	-	-	-	1	1	7,7
Риби									
<i>Rutilus frisii</i> Вирозуб	-	-	-	-	-	-	2	1	100
Рептилії									
<i>Emys orbicularis</i> Черепаша болотяна	-	-	-	-	-	-	10	1	100

Таблиця 39. Датування мезолітичної стоянки Мирне (Biagi, Kiosak 2010).

Походження зразка	Номер лабораторії	Матеріал	Дата ВР	Дата cal BC 1 sigma	Дата cal BC 2 sigma
PI Г24	GrA-37336	<i>Bos primigenius</i> metatarsal	8280 ±45	7430–7220	7480–7160
PIII B1	GrA-37335	Large ungulate (?) long bone	8350 ±45	7490–7350	7550–7250
PII Б5	GrA-37337	<i>Equus</i> sp. long bone	8385 ±45	7520–7380	7550–7340
PI Д22	GrA-37312	<i>Equus</i> sp. long bone	8475 ±45	7570–7510	7590–7470

Таблиця 40. Видовий список гротових пам'яток Передкарпаття (Прийма I, Прийма VII, Львів VII) (Мацкевий 2000, с. 10-11, табл. 1).

Вид	Прийма I		Львів VII		Прийма VII	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
Aves Птахи						
<i>Anser</i> sp. Гуска	3	1	-	-	-	-
<i>Anas platyrhynchos</i> Крижень	-	-	6	1	-	-
<i>Anas querquedula</i> Чирок-тріскунок	-	-	14	2	-	-
<i>Accipiter</i> sp. Яструб	-	-	-	-	2	1
<i>Lagopus lagopus</i> Куріпка біла	6	2	-	-	-	-
<i>Strix aluco</i> Сова сіра	-	-	-	-	3	1
<i>Turdus</i> sp. Дрізд	-	-	-	-	3	3
<i>Coccothraustes coccothraustes</i> Костогриз	-	-	-	-	6	1
Amphibia/Reptilia						
<i>Hyla arborea</i> Райка деревна	-	-	-	-	1	1
<i>Emys orbicularis</i> Черепаша болотяна	-	-	-	-	3	1

Таблиця 41. Видовий склад тварин шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV.

Вид	NISP	MNI	%
Ссавці			
<i>Cervus elaphus</i> Олень європейський	33	2	6,6
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля	28	6	5,6
<i>Equus</i> sp. Дикий кінь	19	1	3,8
<i>Sus</i> sp. Дика свиня	176	9	35,4
<i>Saigata tarica</i> Сайгак	82	3	16,5
<i>Gazella subgutturosa</i> Джейран	1	1	0,2
<i>Ovis</i> cf. <i>Ammon</i> Архар	2	1	0,4
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця звичайна	7	1	1,6
<i>Vulpes corsac</i> Корсак	2	1	0,4
<i>Lepus europeus</i> Заєць	7	2	1,6
<i>Felis silvestris</i> Кіт лісовий	4	1	1,4
<i>Mustela</i> sp. Куниця	1	1	0,2
<i>Artiodactyla incertae sedis</i> Копитні тварини	68	-	13,7
Птахи			
<i>Otis tarda</i> Дрохва	1	1	0,2
Молюски			
<i>Helix</i> sp.	66	-	13,3

Таблиця 42. Вікові групи ссавців з шару П1В поселення Буран-Кая IV.

Species	Infant	Juvenis	Subadult	Adult	Senilis
<i>Sus</i> sp. Вік визначався зі 108 зразків	19	13 2-3 місяці – 1 фт 6 місяців – 2 фт 0 – 6 місяців – 10 фт	49 10 – 12 місяці – 10 фт 12-17 місяців – 14 фт 17-22 місяців – 25 фт	26	1
<i>Cervus elaphus</i>	-	-	2	12	-
<i>Capreolus capreolus</i>	-	2	1	24	-
<i>Gazella subgutturosa</i>	-	-	-	1	-
<i>Ovis</i> cf. <i>Ammon</i>	-	-	-	2	-
<i>Lepus europeus</i>	-	-	1	1	-
<i>Vulpes vulpes</i>	-	-	-	2	-
<i>Mustela</i> sp.	-	-	-	1	-
<i>Vulpes corsac</i>	-	-	-	2	-
<i>Saiga tatarica</i>	-	-	17	21	-
<i>Equus</i> sp.	-	-	-	4-6 років – 2 фр-т	-
<i>Felis silvestris</i>	-	-	-	4	-

Таблиця 43. Краніологічні виміри фрагменту черепу джейрана шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV.

Показник	Череп порівняльної колекції зоологічного музею КНУ (см)	Джейран з Буран-Кая (см)	Череп порівняльної колекції відділу палеонтології ННПМ НАНУ (см)
Відстань між підроговими отворами нервових каналів (верхні точки) (с)	2,8	3	2,7
Відстань між основами рогових стрижнів з зовнішньої сторони (е)	6,4	6,9	6,1
Відстань між основами рогових стрижнів з внутрішньої сторони (а)	1,57	1,5	1,7
Діаметр рогового стрижня в розрізі (лівий)	2,2×3,0	2,5×3,3	2,1×2,8
Діаметр рогового стрижня в розрізі (правий) (b)	2,4×2,95	2,4×3,3	2×2,9
Ширина тім'яної кістки (по черепному шву) (d)	-	6,8	5,8

Таблиця 44. Видовий склад мезолітичних та неолітичних шарів стоянки Таш-Аір I (Дмитрієва 1960, с. 167, табл. 2).

Дріб лівої колонки означає: абсолютна кількість кісток окремого виду тварини (NISP)/% кісток означеного виду від загальної кількості всіх визначених кісток в шарі. Дріб правої колонки означає: мінімальну кількість особин дорослої тварини (MNI, adult)/мінімальну кількість особин дитячого та молодого віку (MNI, juvenis).

Вид	Ранній мезоліт		Пізній мезоліт		Ранній неоліт		Розвинутий неоліт	
<i>Bos primigenius</i> Тур	-	-	-	-	10/6	1/-	14/2	2/-
<i>Bos taurus</i> Корова свійська	-	-	-	-	22/13	2/-	23/3	1/-
<i>Bos sp.</i> Бик	-	-	-	-	-	-	12/2	-
<i>Ovis/Capra</i> Коза/вівця	-	-	-	-	-	-	1/0,1	-
<i>Cervus elaphus</i> Олень європейський	20/25	2/-	25/17	2/-	29/17	1/1	68/8	2/1
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля європейська	5/6	1/-	5/3	1/-	13/7	2/-	47/6	2/-
<i>Sus scrofa</i> Дикий кабан	4/5	1/-	17/12	1/-	26/15	4/-	140/ 17	5/-
<i>Sus domesticus</i> Свиня свійська	22/28	3/-	35/24	2/-	24/13	4/-	193/ 22	5/-
<i>Sus sp.</i> Свиня	20/25	-/2	59/40	-/4	48/28	-/6	259/ 30	-/7
<i>Equus caballus</i> Кінь	-	-	-	-	-	-	2/0,2	1/-
<i>Asinus sp.</i> Віслик	-	-	1/1	1/-	-	-	1/0,1	1/-

Таблиця 44. Видовий склад мезолітичних та неолітичних шарів стоянки Таш-Аір I (Закінчення) (Дмитрієва 1960, с. 167, табл. 2).

Дріб лівої колонки означає: абсолютна кількість кісток окремого виду тварини (NISP)/% кісток означеного виду від загальної кількості всіх визначених кісток в шарі. Дріб правої колонки означає: мінімальну кількість особин дорослої тварини (MNI, adult)/мінімальну кількість особин дитячого та молодого віку (MNI, juvenis).

Вид	Ранній мезоліт		Пізній мезоліт		Ранній неоліт		Розвинутий неоліт	
<i>Vulpes vulpes</i> Лисиця звичайна	-	-	1/1	1/-	-	-	-	-
<i>Meles meles</i> Борсук європейський	-	-	-	-	-	-	1/0,1	1/-
<i>Felis</i> sp. Кіт	-	-	2/1	1/-	-	-	1/0,1	1/-
<i>Lepus</i> sp. Заєць	6/7	1/-	2/1	1/-	-	-	23/3	1/1
Aves Птахи	3/4	-	-	-	-	-	62/7	-
Разом	80	-	147	-	173	-	847	-

Таблиця 45. Видовий склад мезолітичних та неолітичних шарів пам'ятки Заміль-Коба II (Дмитрієва 1960, с. 168, табл. 1).

Дріб лівої колонки означає: абсолютна кількість кісток окремого виду тварини (NISP)/% кісток означеного виду від загальної кількості всіх визначених кісток в шарі. Дріб правої колонки означає: мінімальну кількість особин дорослої тварини (MNI, adult)/мінімальну кількість особин дитячого та молодого віку (MNI, juvenis).

Вид	Ранній мезоліт		Пізній мезоліт		Ранній неоліт		Розвинутий неоліт	
<i>Bos taurus</i> Корова свійська	-	-	-	-	1/0,2	1/-	-	-
<i>Ovis aries</i> Вівця свійська	-	-	-	-	-	-	8/0,8	2/-
<i>Ovis/Capra</i> Коза/вівця	-	-	-	-	2/0,4	-	3/0,3	-
<i>Cervus elaphus</i> Олень європейський	-	-	8/11	1/-	27/5	1/1	27/3	2/1
<i>Capreolus capreolus</i> Козуля європейська	1/11	1/-	4/5	1/-	80/16	5/1	150/ 17	8/7
<i>Sus scrofa</i> Дикий кабан	2/22	1/-	9/12	3/-	60/12	4/-	120/ 13	7/-
<i>Sus domesticus</i> Свиня свійська	-	-	-	-	7/1	2/-	12/1	3/-
<i>Sus sp.</i> Свиня	5/55	-/1	51/69	-/2	287/ 57	-/9	508/ 56	-/11
<i>Equus caballus</i> Кінь	-	-	-	-	-	-	1/0,1	1/-

Таблиця 45. Видовий склад мезолітичних та неолітичних шарів пам'ятки Заміль-Коба II (Закінчення) (Дмитрієва 1960, с. 168, табл. 1).

Вид	Ранній мезоліт		Пізній мезоліт		Ранній неоліт		Розвинутий неоліт	
<i>Canis lupus</i> Вовк	-	-	1/1	1/-	-	-	-	-
<i>Canis familiaris</i> Собака	1/11	1/-	-	-	3/1	1/-	2/0,2	1/1
<i>Felis</i> sp. Кіт	-	-	-	-	-	-	1/01	1/-
<i>Erinacerus</i> sp. Їжак	-	-	-	-	1/0,2	1/-	1/0,1	1/-
<i>Lepus</i> sp. Заєць	-	-	-	-	4/1	2/1	21/3	3/1
<i>Cetacea</i> Китоподібні	-	-	-	-	4/1	2/1	7/0,7	4/1
<i>Otis tarda</i> Дрохва	-	-	1/1	-	8/2	-	7/07	-
<i>Emys orbicularis</i> Черепаха	-	-	-	-	17/3	4/-	40/4	6/-
Разом	9		74		501		908	

Таблиця 46. Датування стоянки Ласпі 7.

№	Шар пам'ятки	Лабораторний номер	Дата ВР	Матеріал	Публікація
1	А	Ki-952	8870±120	Вугілля	Телегін 1982
2	В	Kш-951	9100 ± 130	Мушля	Zaitseva et al. 2000
3	В	Ki-953	8930 ± 100	Вугілля	Телегін 1982
4	А, Б, В	Ki-863	7500 ± 380	Вугілля	Телегін 1982
5	Д	Vln-1921	9085 ± 100	Вугілля	Телегін 1982
6	Д	Ki-637	8080 ± 210	Вугілля	Телегін 1982
7	Д	Ki-704	8030 ± 190	Вугілля	Телегін 1982
8	Д	Ki-954	6390 ± 250	Вугілля	Телегін 1982
9	Д1	Ki-876	8680 ± 250	Мушля	Телегін 1982
10	Д1	Vln-1795(1)	6620 ± 75	Мушля	Телегін 1982
11	Д1	Vln-1795(2)	6810 ± 70	Мушля	Телегін 1982
12	Д1,2	Ki-638	7620 ± 230	Мушля	Телегін 1982
13	Д	GrA-35704	8625 ± 40	Кістка	Biagi et al. 2007
14	Д	GrA-35703	8620 ± 40	Мушля	Biagi et al. 2007
15	-	Ki-957	8870 ± 120	Вугілля	Zaitseva et al. 2000
16	-	Le-1326	6940 ± 140	Вугілля	Zaitseva et al. 2000

Таблиця 47. Видовий склад тварин мезолітичної стоянки Ласпі 7 (Биби́кова 1982; Телегін та ін. 2020, с. 34-52).

Вид	Кількість кісток (NISP)	Кількість особин (MNI)
Ссавці		
Олень благородний (<i>Cervus elaphus</i>)	134	10
Козуля (<i>Capreolus capreolus</i>)	23	6
Кабан (<i>Sus scrofa</i>)	26	9
Лисиця (<i>Vulpes vulpes</i>)	4	1
Лісовий кіт (<i>Felis silvestris</i>)	3	1
Заєць сірий (<i>Lepus europaeus</i>)	17	10
Річкова видра (<i>Lutra lutra</i>)	12	3
Хом'як звичайний (<i>Cricetus cricetus</i>)	3	3
Їжак європейський (<i>Erinaceus europaeus</i>)	1	1
Птахи		
Дрохва (<i>Otis tarda</i>)	129	35
Качка <i>Anas</i> sp.	7	5
Крижень (<i>Anas platyrhynchos</i>)	2	2
Гагара чорношия (<i>Gavia arctica</i>)	2	2
Гагара червоношия (<i>Gavia stellata</i>)	1	1
Чирянка велика (<i>Spatula querquedula</i>)	1	1
Крех середній (<i>Mergus serrator</i>)	1	1
Перепілка звичайна (<i>Coturnix coturnix</i>)	4	2
Баклан великий (<i>Phalacrocorax carbo</i>)	1	2
Пірникоза сірощока (<i>Podiceps grisegena</i>)	1	1
Гоголь зеленоголовий (<i>Bucephala clangula</i>)	1	1
Морська чернь (<i>Aythya marila</i>)	1	1
Сизий голуб (<i>Columba livia</i>)	1	1
Яструб великий (<i>Accipiter gentilis</i>)	1	1
Риби		
Сом (<i>Silurus glanis</i>)	31	
Судак (<i>Sander lucioperca</i>)	9	
Молюски		
Равлик великий звичайний (<i>Helix albescens</i>)		

ДОДАТОК 3 ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Олександр Олександрович Браунер (1857-1941) – один з перших дослідників решток тварин з пам'яток археології в Україні (Фото зі статті: Безлуцька 2016).

Рис. 2. Віра Ісаківна Громова (1891-1973) – дослідниця археозоологічних колекцій палеоліту та мезоліту Криму (Фото з книги Наливкін 1979, с. 167).

Рис. 3. Валентина Іванівна Бібікова (1913-1993) дослідниця фауністичних колекцій пам'яток мезоліту та неоліту України. Фото з особистого архіву А.С. Бібікова (Вейбер 2020, рис. 1).

Рис. 4. Співробітники відділу палеозоології Інституту Зоології АН УРСР оглядають череп великого оленя, 1955 р.: А.Л. Путь, В.І. Свистун, О.Л. Короткевич, Н.Л. Коваль, І.Г. Підоплічко, Н.Г. Тимченко, В.О. Топачевський, В.І. Тарашук (Ступак, Горбаненко 2022, рис. 1).

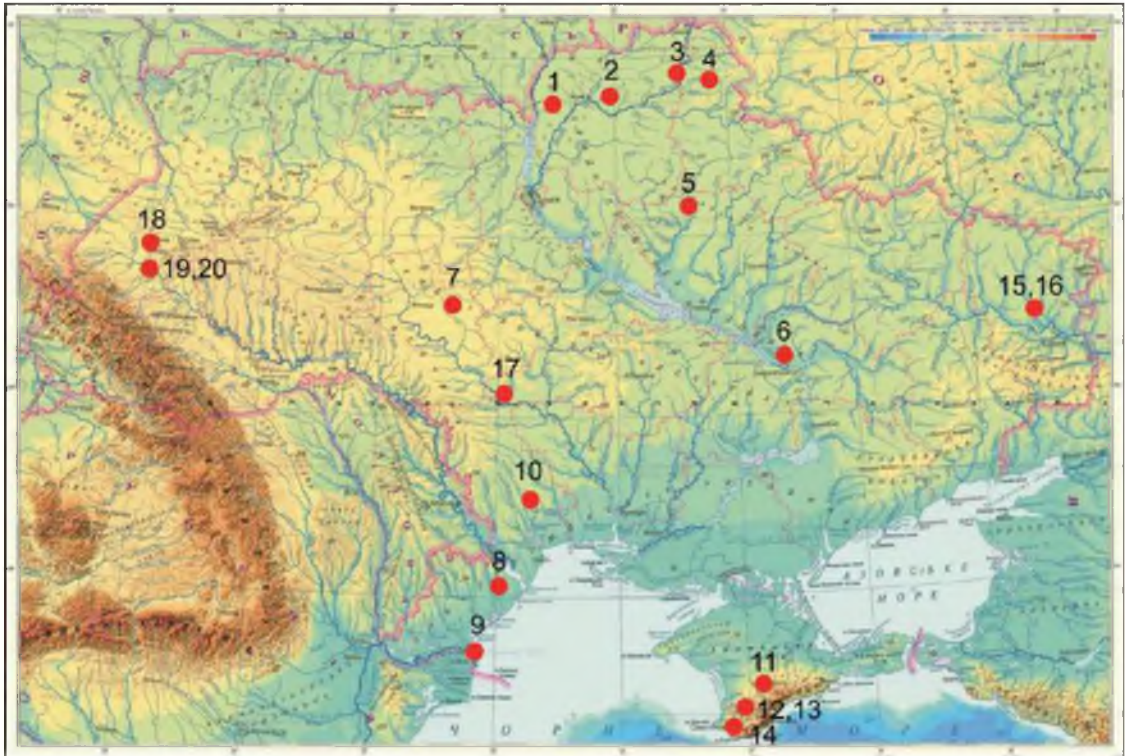

Рис. 5. Карта пам'яток мезоліту та неоліту господарство яких розглянуто в дисертаційному дослідженні: 1 – Мньово-Ліс; 2 – Гришівка, 3 – Погорілівка-Вирчище; 4 – Лисогубівка; 5 – В'язівок 4а, 6 – Огринь 8 (Ігрень 8); 7 – Базьків Острів; 8 – Білолісся; 9 – Мирне; 10 – Гіржове; 11– Буран-Кая IV; 12 – Таш-Аір I; 13 – Заміль-Коба II; 14 – Ласпі 7; 15, 16 – Туба V, Занівське I; 17 – Мельнича Круча; 18 – Львів VIII; 19, 20 – Прийма I та ПриймаVII.

А

Б

Рис. 6. Фотографії Огрінського півострову у 1930-ті роки: А – загальний вигляд півострову Огринь; Б – мушлеві прошарки в культурному шарі півострову. НА ІА НАНУ, ф. 57 (Негативи на склі) № 896, 898.

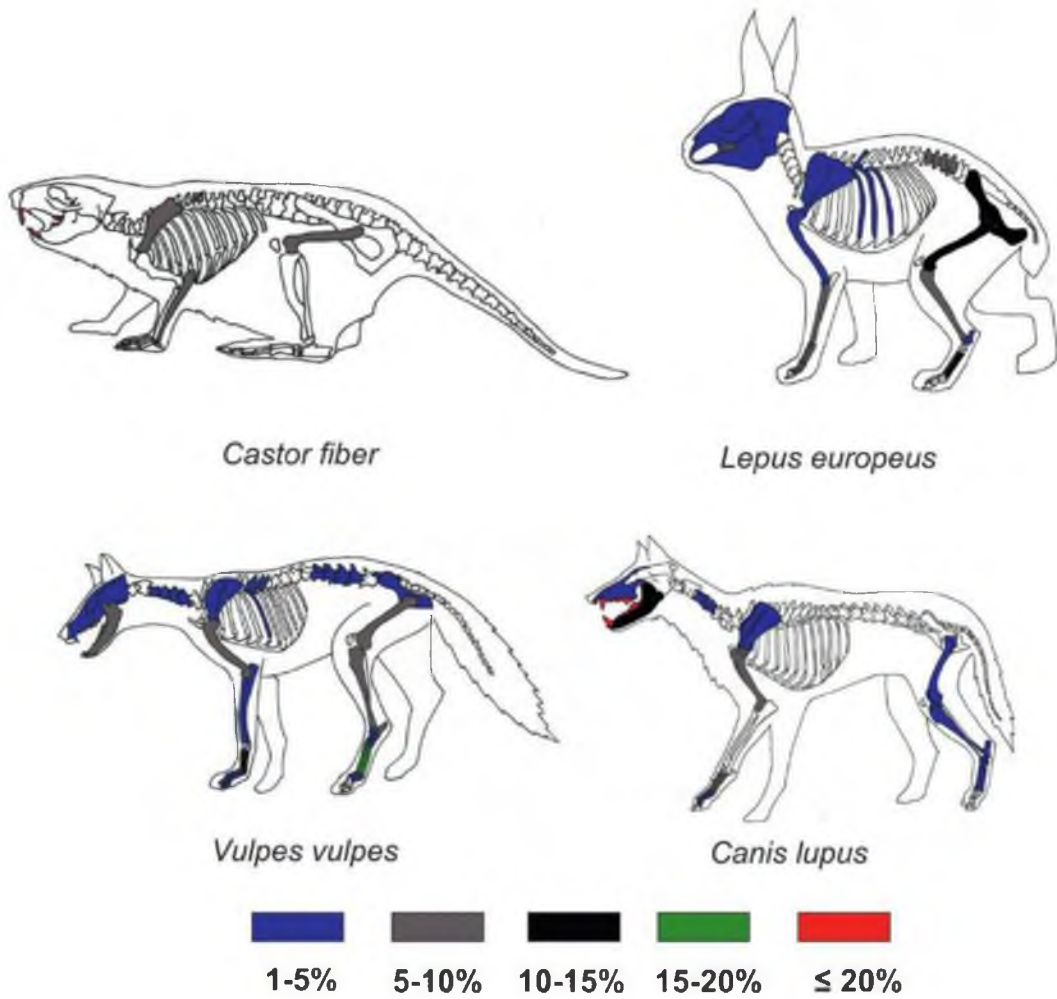

Рис. 7. Таблиця репрезентації анатомічних елементів хижаків, бобра, та зайця пам'ятки Огрінь 8 (Ігрень 8).

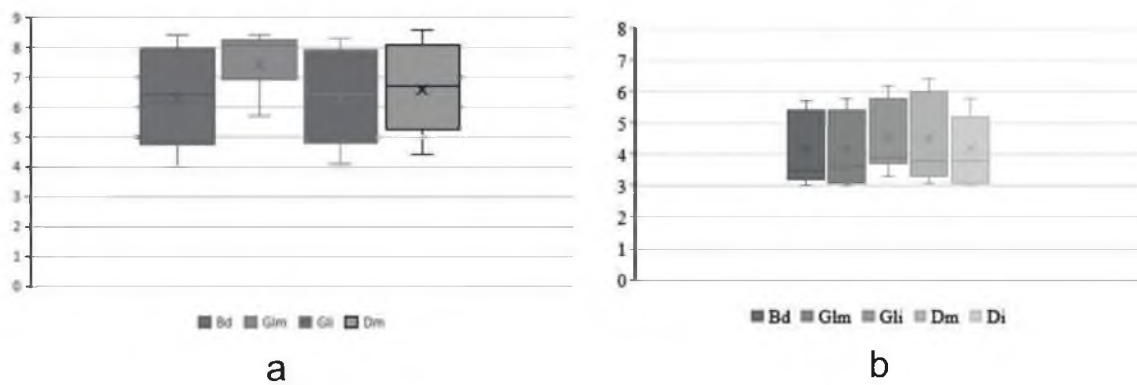

Рис. 8. Проміри астрагальних кісток пам'ятки Огрінь 8 (Ігрень 8): а – тура; б – оленя.

Рис. 9. Фрагмент зуба мамонта *Mammuthus primigenius* виявлений на пам'ятці Огринь 8: а – вентральна сторона; б – медіальна сторона; с – дорсальна сторона; д – корінь зуба; е – жувальна поверхня фрагменту зуба.

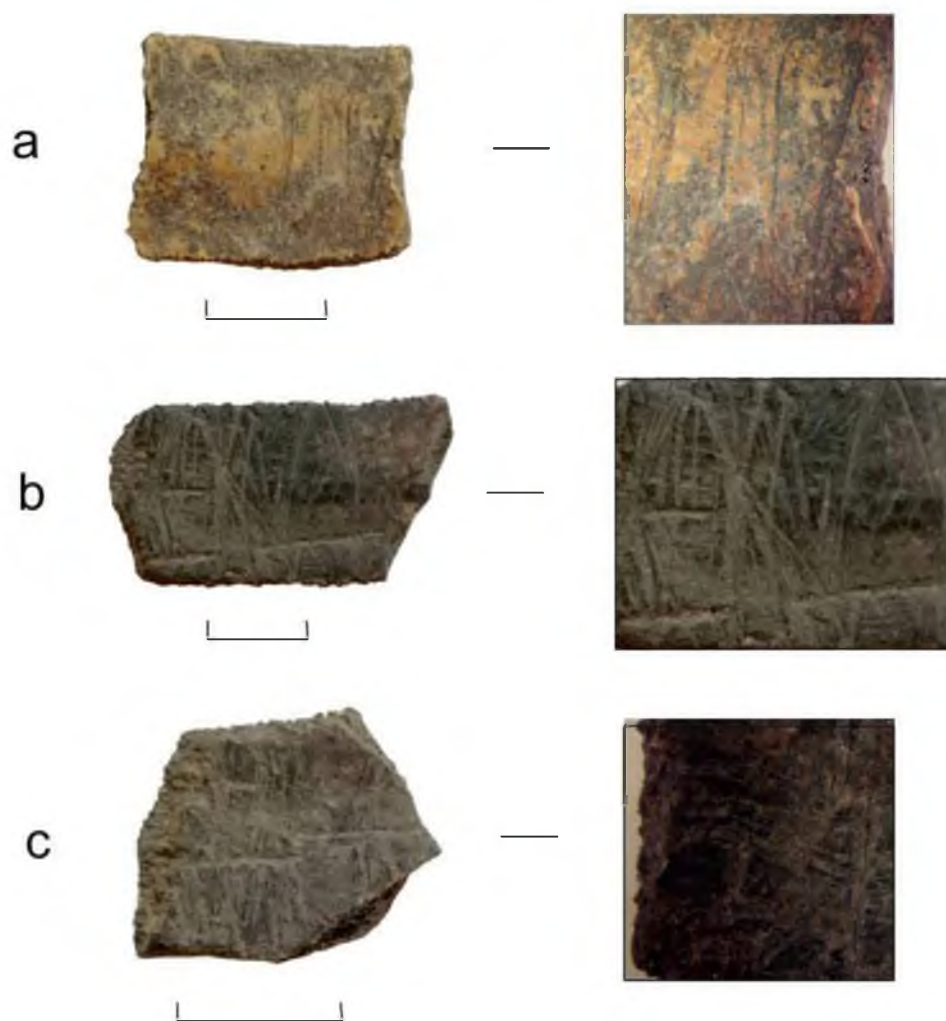

Рис. 10. Фрагменти панцирю болотяної черепахи *Emys orbicularis* з насічками з пам'ятки Огрінь 8 (Ігрень 8).

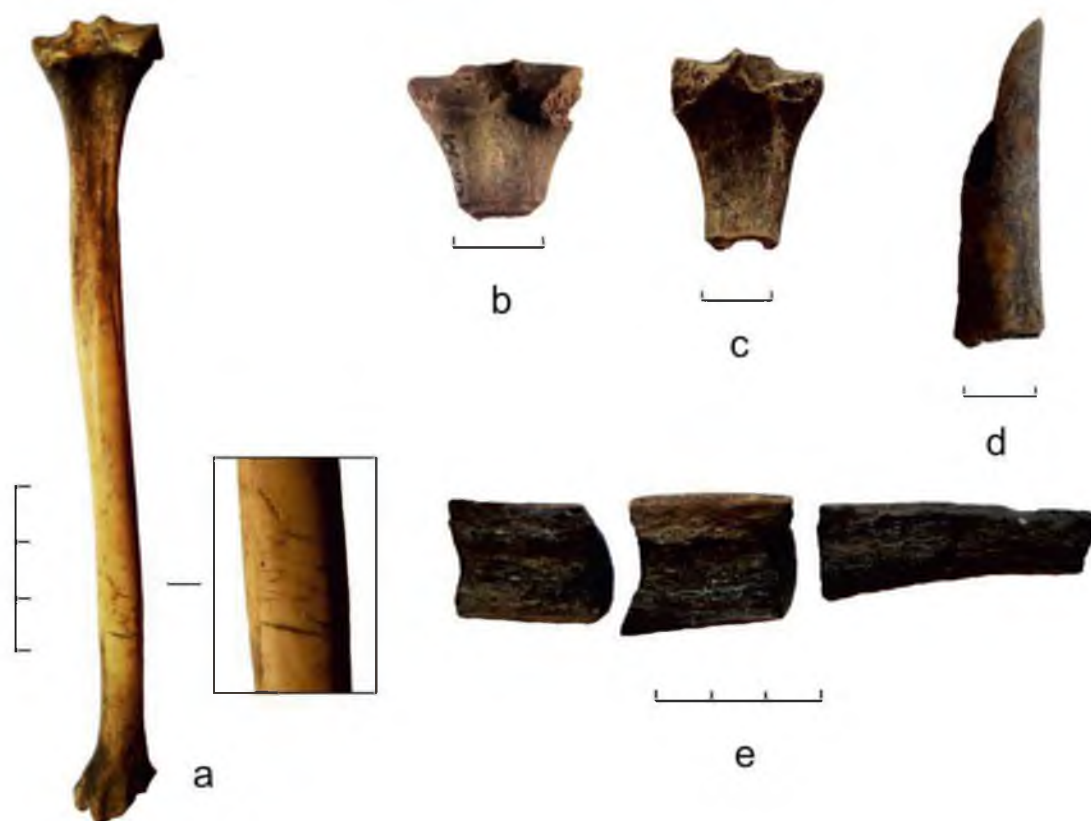

Рис. 11. Кістки тварин пам'ятки Огринь 8 (Ігрень 8) зі слідами обробки: а – великогомілкова кістка лисиці зі слідами від знімання хутра; б, с – проксимальні частини великогомілкових кісток лисиці зі слідами відрізання; д – трубчаста кістка качки зі слідом відрізання; е – фрагменти рогу оленя зі слідами обробки.

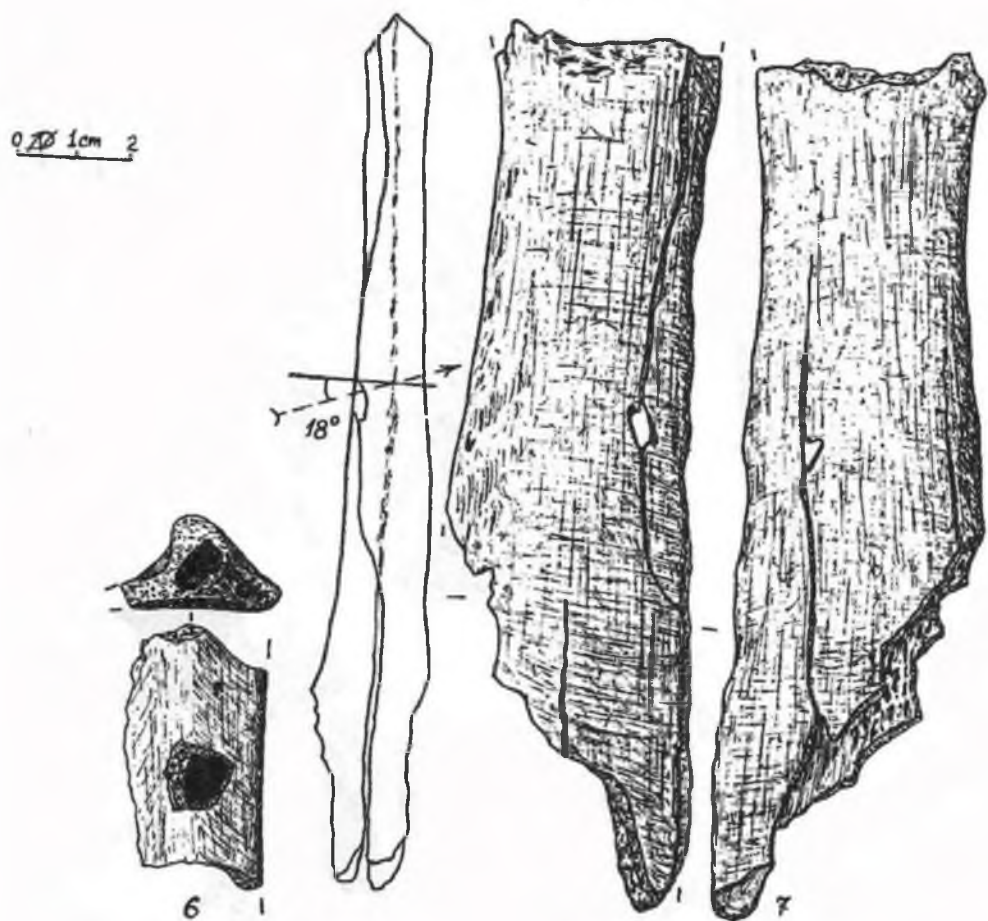

Рис. 12. Сліди від ураження метальною зброєю на фрагменті гребеню лопатки та хребцевому відростку тура *Bos primigenius* пам'ятки Огринь 8 (Нужний 2008).

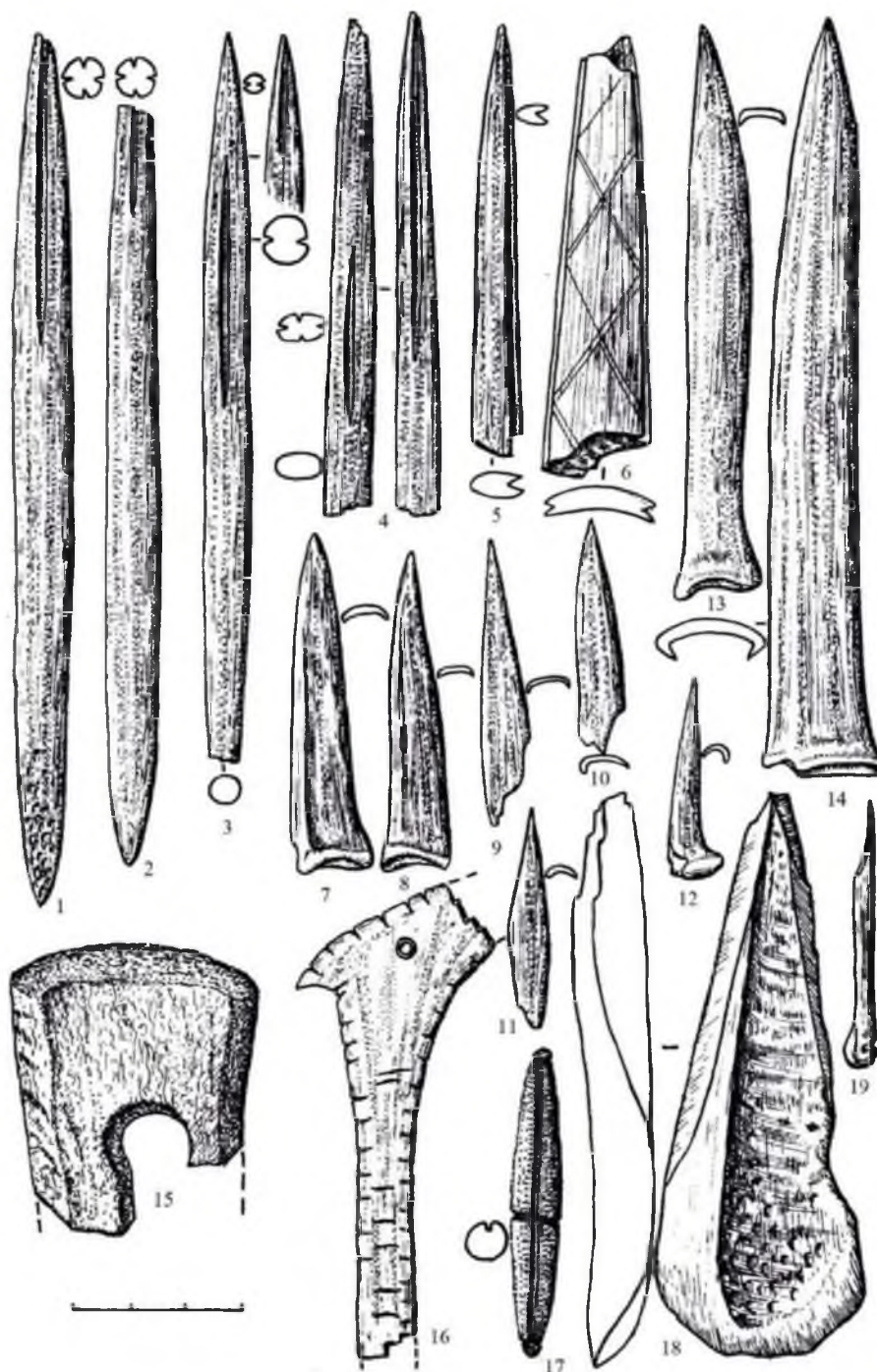

Рис. 13. Вироби з кістки та рогу виявлені на пам'ятці Огринь 8 (Залізняк 2018, с.7).

Рис. 14. Сліди антропогенного походження на кістках колекції пам'ятки Базьків Острів: а – фрагменти лопаток козулі зі слідами від ударів металльної зброї; б – фрагменти рогів самців козулі зі слідами обробки (Вейбер та ін. 2019).

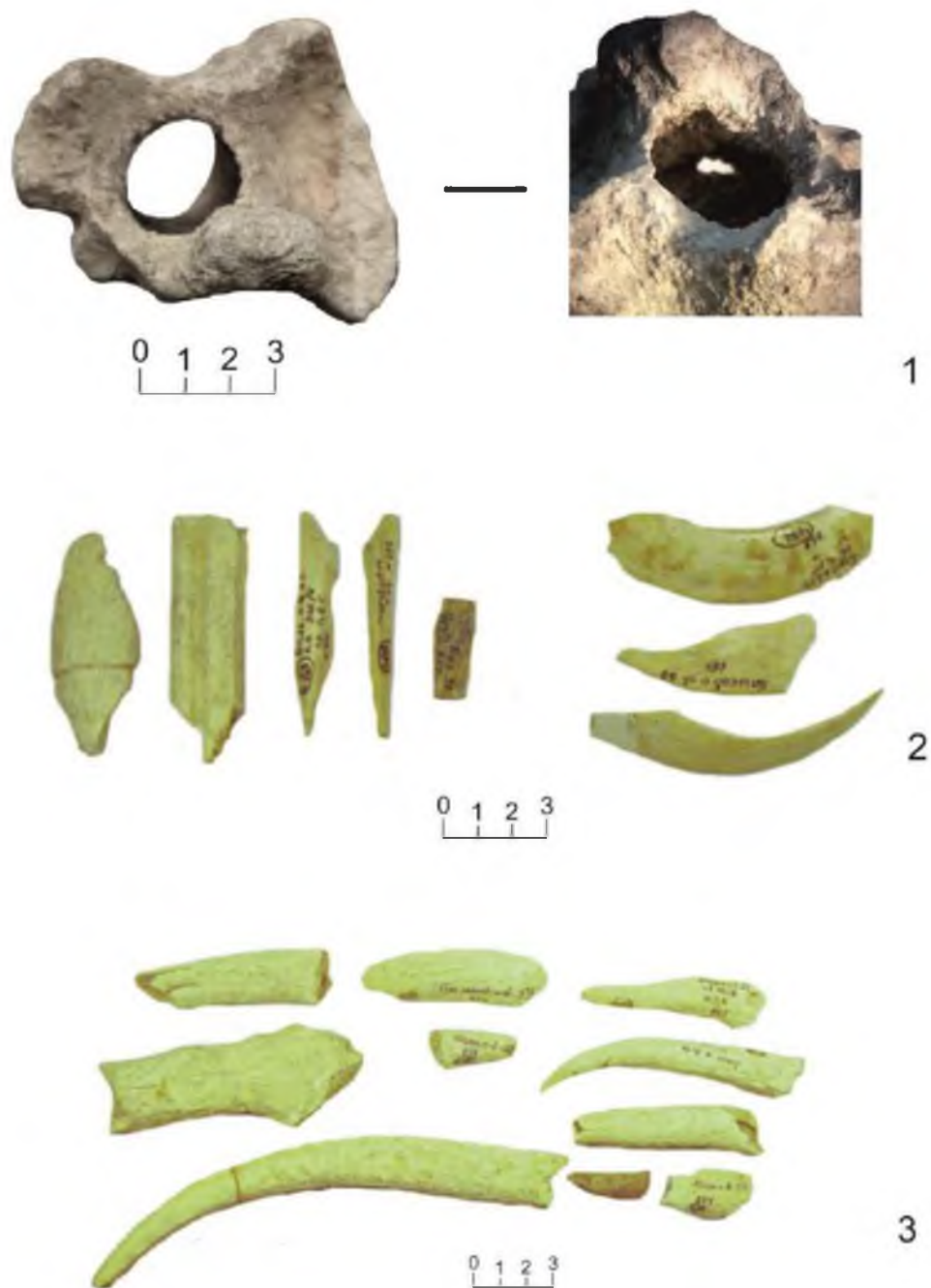

Рис. 15. 1 – великогомілкова кістка оленя із отвором природного походження; 2 – 3 – кістки, рiг та iкла тварин зі слiдами обробки пам'ятки Базькiв Острiв.

Рис. 16. Розрублені вздовж метаподіальні кістки оленя пам'ятки Базьків Острів.

Рис. 17. Місця розрубання на кістках оленя європейського стоянки
Базьків Острів.

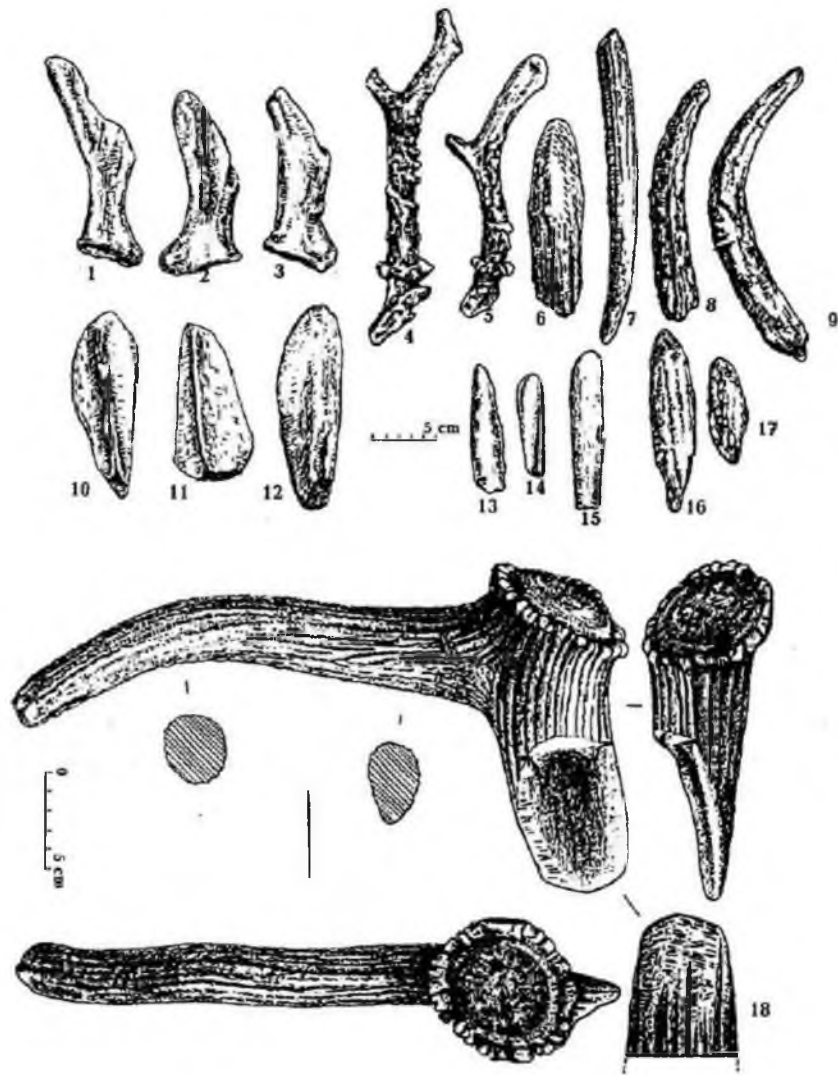
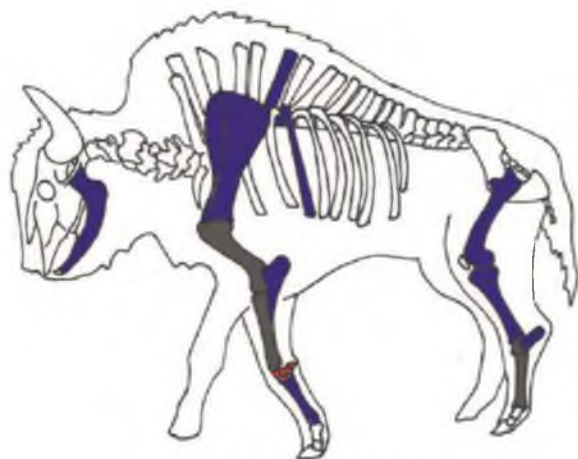
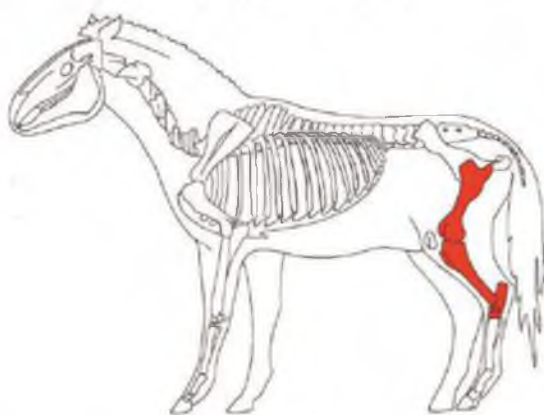
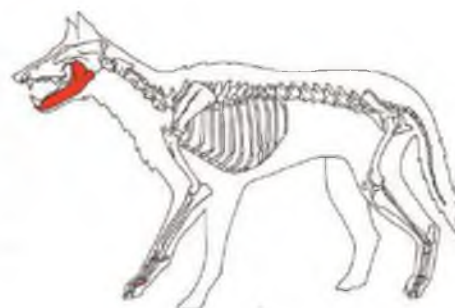
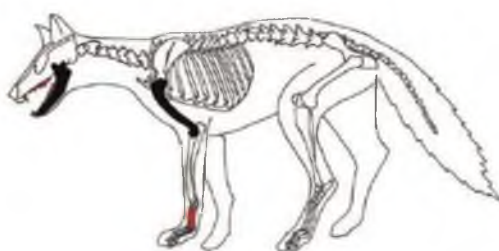
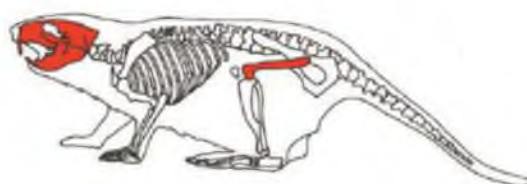
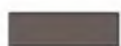

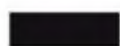
Рис. 18. Вироби з кістки та рогу Гроту Прийма VII: 1 – 3, 10 – 17 – лопатки козулі зі слідами обробки; 4 – 9 – роги козулі зі слідами обробки; 18 – сокира з рогу оленя (Мацкевий 2000, с. 3 – 34, рис. 15).

*Bison bonasus**Cervus elaphus**Equus ferus**Canis lupus**Vulpes vulpes**Castor fiber*

1-5%

5-10%

10-15%

15-20%

≤ 20%

Рис. 19. Анатомічна репрезентація ссавців пам'ятки В'язівок 4а.

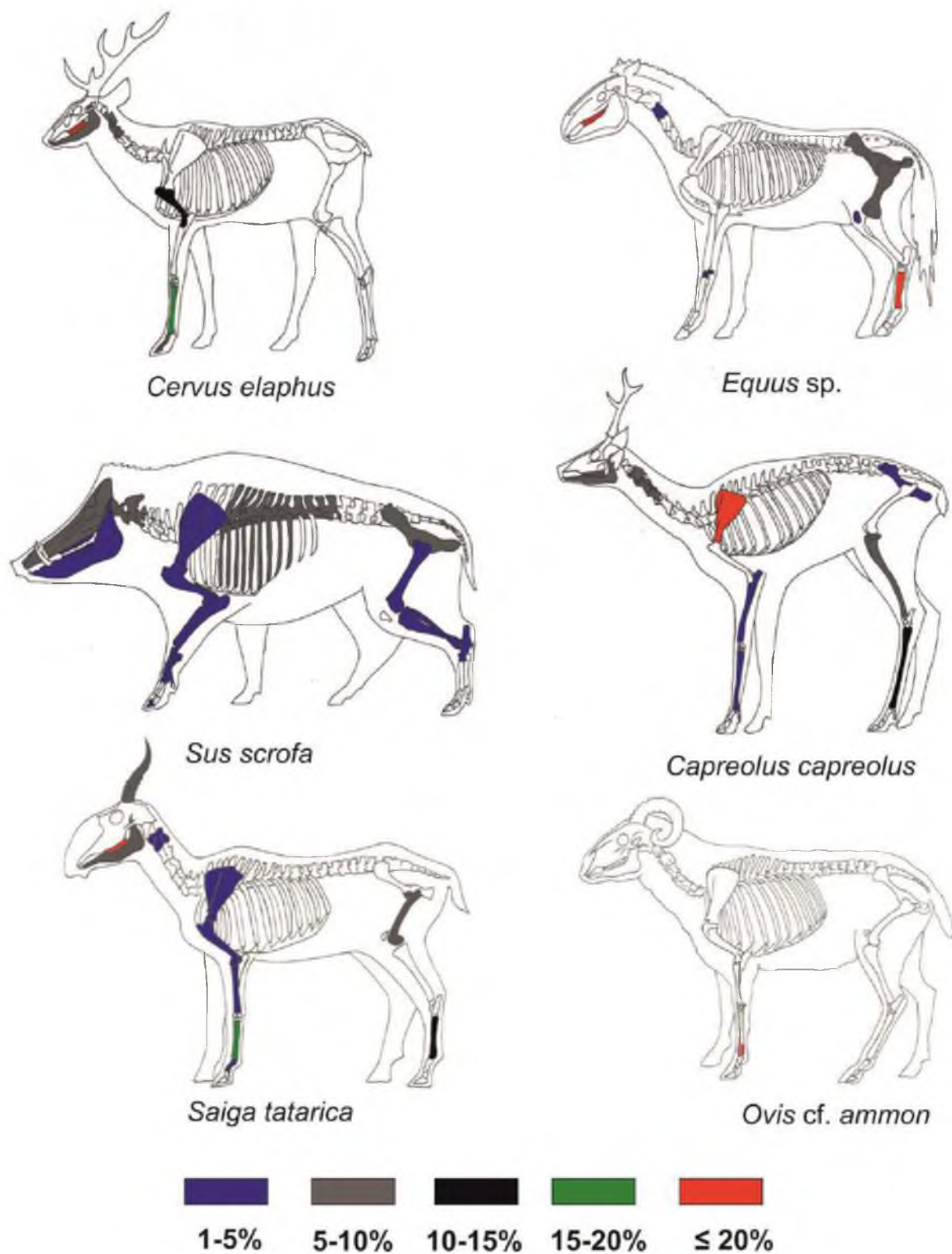

Рис. 20. Таблиця анатомічного поділу копитних тварин шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV.

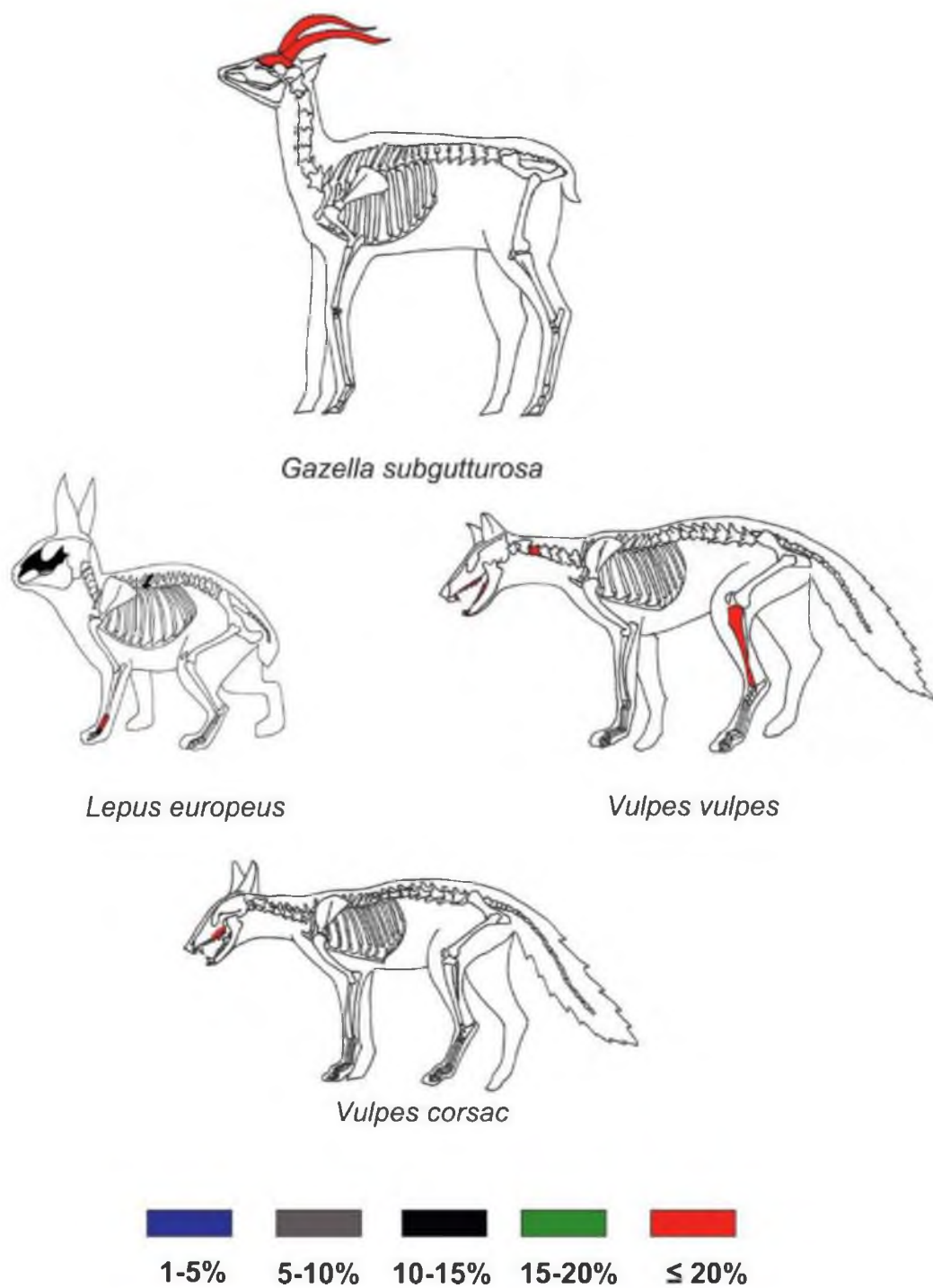

Рис. 21. Анатомічна репрезентація решток джейрана, зайця, лисиці звичайної та корсака шару ПІВ пам'ятки Буран-Кая ІV.

Рис. 22. Фрагменти метаподіальних кісток дикої вівці архара *Ovis ammon* шару III-V пам'ятки Буран-Кая IV.

Рис. 23. Місця зняття краніологічних вимірів джейрана *Gazella subgutturosa* шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV.

Рис. 24. Фрагмент черепа джейрана *Gazella subgutturosa* шару П1В пам'ятки Буран-Кая IV.

Рис. 25. Полювання на тура за матеріалами стоянки Огринь 8.
Реконструкція Л.Л. Залізняка. Художник П. Корнієнко.

Рис. 26. Зимове полювання на лося. Реконструкція Л.Л. Залізняка.
Художник П. Корнієнко.

Рис. 27. Зооморфна проколка, виявлена на пам'ятці Вовніги сурської неолітичної культури (Фото зі статті Kovalchuk et al. 2018, рис. 4).

Документ підписано у сервісі Вчасно (продовження)
Ступак А. В. дисертація.pdf

Документ відправлено: 17:30 26.12.2023

Власник документу

Електронний підпис

17:30 26.12.2023

Ідентифікаційний код: 3371211485

СТУПАК АЛІНА ВІТАЛІЇВНА

Власник ключа: СТУПАК АЛІНА ВІТАЛІЇВНА

Час перевірки КЕП/ЕЦП: 17:30 26.12.2023

Статус перевірки сертифікату: Сертифікат діє

Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000048AF2B0110E78704

Тип підпису: удосконалений